

Кырг.
09
M23

МАНЛАС

КЫРГЫЗ ССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«КЫРГЫЗСТАН» БАСМАСЫ
ФРУНЗЕ — 1978

**Контрольный
экземпляр.**

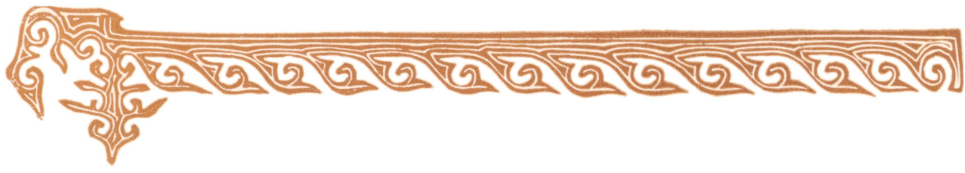
РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯ:
АЙТМАТОВ Ч. Т. (башкы редактор)
АБАКИРОВ А.
АЛТЫМЫШБАЕВ А. А.
АБДЫЛДАЕВ Э.
БАЙХОДЖОЕВ С.
ЖАМГЫРЧИНОВ Б. Ж.
КАРАКЕЕВ К. К.
МАЛИКОВ К.
МОЛДОБАЕВ К.
МУСАЕВ С.
ОРОЗАЛИЕВ К. К.
ТАБЫШАЛИЕВ С.
ТУРСУНОВ А.

Басмага даярдап, сөздүгүн түзгөн
С. МУСАЕВ

Сүрөтчүнүн консультанты — СССР-
дин Эл сүрөтчүсү.
Г. АЙТИЕВ

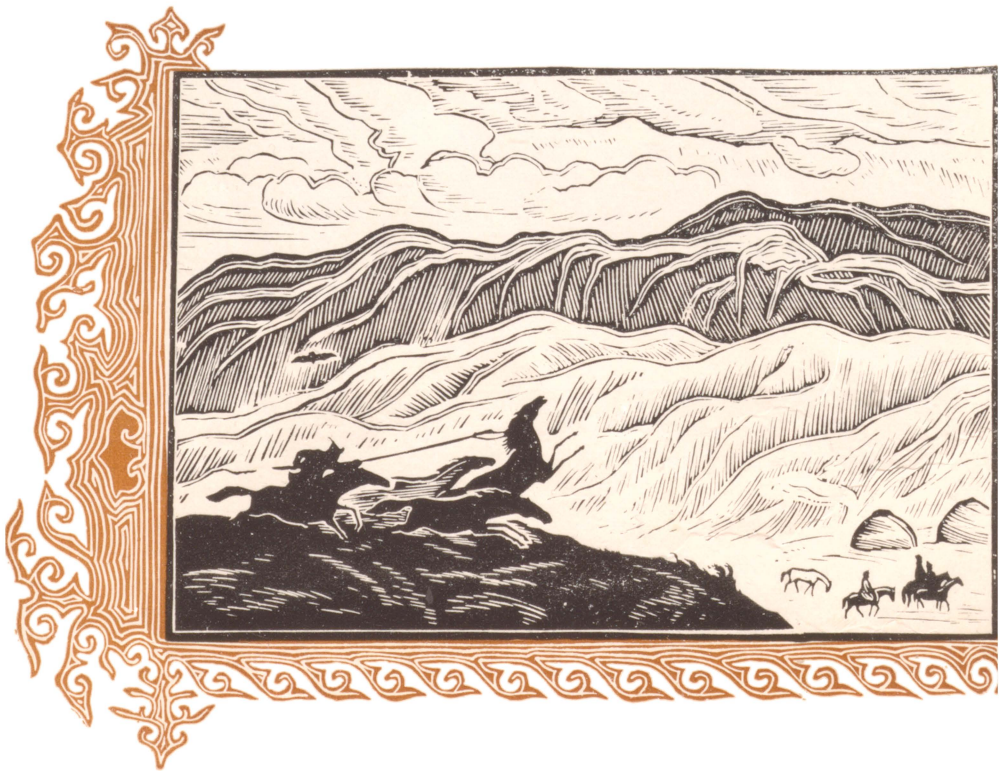
Китепти көркөмдөгөн сүрөтчү
Т. ГЕРЦЕН

**САГЫМБАЙ
ОРОЗБАК
УУЛУНУН
ВАРИАНТЫ
БОЮНЧА**

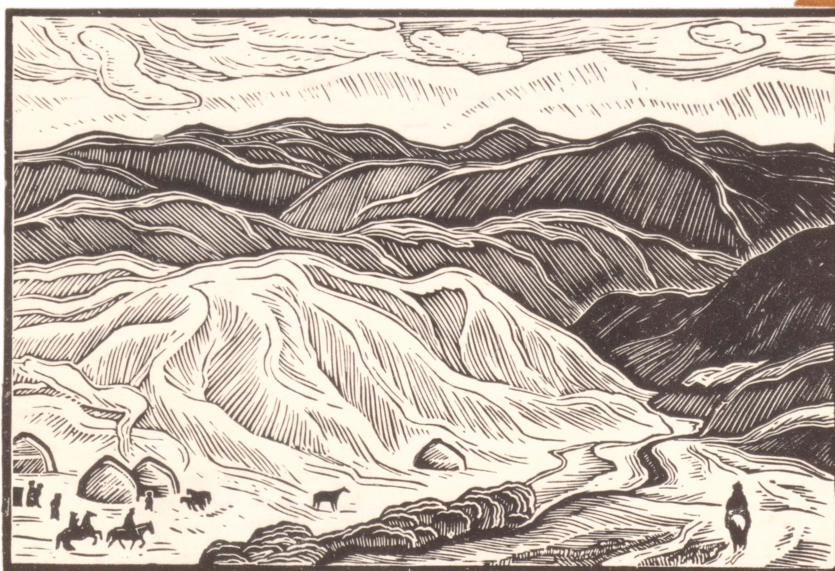
І-К И Т Е П

МАНАС

I
КИТЕП

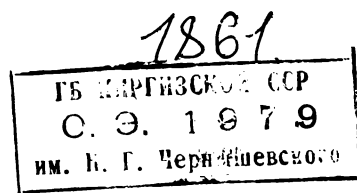
М 23

Манас. Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. Ф., «Кыргызстан», 1978. ©

I-китеп. 296 бет. (Кыргыз ССР илимдер Академиясы. Тил жана адабият институту).

Элибиздин улуу мурасы «Манас» эпосунун бул варианты Сагымбай Орозбак уулунун айтуусу боюнча басылып отурат. Өз доорунун мыкты жомокчуларын жакшы билген жана алардын варианттарындагы мурдатан салт катары аткарылып келген артык үлгүлөрдү чыгармачылык менен өркүндөтө алган С. Орозбак уулунун бул варианты ырынын кооздугу, түзгөн элестеринин тереңдиги, эл турмушун кенен, таамай сүрөттөй алгандыгы менен белгилүү варианттардын эң мыктыларынын биринен.

М $\frac{743-180}{451 (17)-78}$ 153—74

7—4—3

© Издательство «Кыргызстан» 1978 г.

БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ РУХУНУН ТУУ ЧОКУСУ

Адамзаттын агып турган тиричилиги дайыма болочокко багытталганы менен, өткөн тажрыйбасы — анын түпкү күлазыгы, таянган тоосу, келечек урпактарга энчилеген мурасы. Мунсуз коомдук жана маданий турмуштун уланышы мүмкүн эмес. Бул аныктама эң оболу сөз табиятына таандык. «Өнөрдүн алды кызыл тил» деп илгеркилер бекер айтпаса керек. Чоң кеменгерлик менен айтылган нерсе — эмне гана болбосун, адам тарабынан жасалган ар бир кыймыл, аракет, бүткөн иш жана чектелген максат алды менен адамдын аң-сезиминен даярдалып чыгат. Сөздөн, ойдон башталып, адамдын ар түркүн жетишкени тажрыйба катары кайра ойго, сөзгө келип бекемделет, аң-сезимди байытат.

✓ Азыркы мезгилде сөз сапаты күтүлбөгөн тездик менен сапаттан-сапатка, баскычтан-баскычка дүркүрөп көтөрүлүп жатат. Илимдеги, техникадагы, коомдук турмуштагы чукул өсүштөр, кубулуштар инсанаттын¹ ой жүгүртүүсүн күндөнкүнгө шаштыртып, түгөнгүс информациянын дайрасында утурлатып барууда. Ушундан келип чыккан көрүнүш — жаңы маданияттын таасири табийгый түрдө кылымдардан бери келаткан сөз өнөрүнүн калыптарын «бузуп», ал турмак, анын классикалык эрежелерин дагы жаңылантууга, түрдөнтүүгө алып келди. Көркөм адабияттын философиялык, имандык² маңызынын барган сайын тереңдеши адам жарык келечекке, прогресске умтулуусун сүрөттөө эң маанилүү, эң зарыл борбордук маселеге айланышы — бул биздин күндөрдүн талашсыз белгиси.

√ Ошондой болсо да, элдин генийинен жаралган көркөм сөз өнөрүнүн не бир асыл заттары байыркы туңгуюктан бери карай оор, узак сапар тартып, өзүнүн наристе нукуралык сапатын коротпой, биздин күнгө жетип, бүгүнкү күндүн реалдуу көрүнүшү катарында кабыл алынат. Дайыма кыймыл-аракеттин, дайыма жандуу организмдин касиетине ээ мындай баа жеткис асыл зат өткөн маданий эстеликтин чегинен чыгып, түз эле азыркы учурдун талабына шаймашай жооп берген жандуу эстетикалык кубулуш катарында элдин реалдуу руханий асылдыктарына келип кошулат.

¹ И н с а н а т — и н с а н (адам, личность), инсанат — жалпы адам баласы (человечество).

² И м а н д ы к — нравалык.

Кыргыз элинин улуу мурасы — эпикалык традициясы мына ушундай баа жеткис руханий байлыкка жатат. Кыргыз эли Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин бири экени тарыхка маалим. Өзүнүн өсүш жолунда узак, татаал кылымдарды башынан өткөргөн кыргыз эли эпикалык маданияттын эң бийик үлгүлөрүн жаратууга жетишкен. Башка элдер өзүнүн өткөндөгү маданиятын, тарыхын жазма адабиятта, скульптурада, архитектурада, театр, сүрөт искусствосунда сактап келген болсо, кыргыз эли өзүнүн бүткүл аң-сезимин, ар-намысын, күрөшүн, көздөгөн максатын жана бир катар учурларда реалдуу тарыхый окуяларын оозеки эпикалык жанрда чагылдырган. Тил жана эпосторду изилдеген өткөн кылымдагы белгилүү алман немец филологу Якоб Гримм: «Биздин тилибиз — бул биздин тарыхыбызда», — деп жазгандай, биздин улуттук тилибиз жана эпикалык дастандарыбыз — биздин тарыхыбыз деп айтууга толук акыбыз бар. Ушул жагдай, ушул шарт эпостун ар түрдүү тарыхый, турмуштук багытта өсүп-өнүгүшүнө алып келген. Маселен, «кенже» эпос деп аталган поэмаларды алып көрөлү. Адам жана табияттын сыйкырдуу күчтөрү жөнүндөгү «Төштүк», адам жана жаратылыш жөнүндөгү «Кожожаш», социалдык-турмуш жөнүндөгү утопиялуу «Кедейкан», романтикалуу сүйүү жөнүндөгү «Олжобай менен Кишимжан» эпостору улуу «Манас» эпосуна карата гана шарттуу түрдө кенже эпос деп аталат. Болбосо булардын ар бири өзүнчө зор дүйнө, түгөнгүс байлык.

Бирок, кантсе да кыргыз элинин мына ошол байыркы ата мурасынын эң туу чокусу — улуу «Манас» эпосу. Чынында да «Манас» жомогу өзүнүн кайталангыс көркөмдүк кубаты боюнча, нечен кылымдардын кайгылуу, оор окуяларын тулку боюна сиңирип, имандык, философиялык мазмундуу жыйынтыктоолору боюнча, элдин тагдырын ар тараптан: жашоо-тиричилик, жоокерчилик, үй-бүлө шарттары, ар түрдүү салт-санаа, социалдык-коомдук турмуш тарабынан кеңири жана толук камтышы боюнча, дүйнөдөгү эң сейрек кездешкен дүйнөлүк поэтиканын эстеликтеринин үлгүлөрүнө жатат.

Сөз жок, «Манас» эпосунда реалдуу турмуш, тарыхый окуялар (кыргыз элинин тагдырына байланыштуу) чагылганы талашсыз. Ал турмак, эпостун келип чыгышы да белгилүү бир тарыхый кырдаалга байланыштуу болушу мүмкүн. Бирок, «Манас» тарыхый санжыра эмес. Бул баарынан мурда ошол тарыхый жана реалдуу окуялардын негизинде кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган, улам такталып, тазарып, артыкбаш жүктөрдөн бошонуп, керектүү, зарыл жаңы кошумчаларды кабыл алып, тулку боюна сиңирип өзүнүн бүгүнкү көз кайкыган бийиктигине жеткен көркөм чыгарма. Ошондуктан бул чыгармада кадимки кадыресе жашоо тиричилик менен катар, акыл жеткис укмуштуу фантастика, тарыхый окуялардын алыскы чагылышы менен катар, шумдуктуу миф табийгый түрдө бирге, жанаша жашайт. Аларды биринен бирин ажыратууга, бөлүп алууга болбойт. Алар бирине бири өтмөкатар чырмалышкан. Элдин көркөмдүк аң-сезими аркылуу муундан-муунга, укумдан-тукумга өткөн «Манас» эпосу, оцен-

тип, бышып жетилип, чыңалып, күчүнө толуп турган кезде бизге, биздин күнгө туш келди. Бул анын зор тарыхый бактысы. Болбосо ким билет, эпос эмес, эпосту жараткан эл улам бир трагедиядан бир трагедияга учурап, азаюудан-азаюуга бараткан. Улуу Октябрдын жаркыраган таңы менен кыргыз эли капарына келбеген жаңы дүйнөгө туш келип, анын бирден-бир перзенти «Манас» эпосу сөздүн түз маанисинде да, каймана маанисинде да кайрадан жаралды. Улуу эпос эми өзүнүн экинчи өмүрү, түбөлүк өлбөс өмүрү, китептин өмүрү менен жашоо дооруна өттү. Ошентип, бир мезгилде ооздон оозго өтүп, уруудан урууга гана белгилүү болгон зор эстетикалык окуя өзүнүн накта көркөмдүк наркына ээ болуп, дүйнөлүк маданияттын алтын казасына түздөн-түз келип кошулду.

Тарыхый көз караш менен караганда «Манас» эпосу башка эстетикалык өлчөмдүн негизинде, башка талап, башка тарыхый-турмуштук шартта жаралган. Ага бүгүнкү күндүн адабиятынын көркөм жана идеялык максаттарын коюуга, ага бүгүнкү күндүн адабиятынын законченемдери менен мамиле жасоого болбойт. Ошондой болсо да эпос биздин күндөргө жеткирген тарыхый чындыкты жана көркөм чындыкты бүгүнкү күндүн тили менен, түшүнүктөрү менен түшүндүрүүгө жана аныктоого толук болот. Эмне үчүн, кеп ушунда.

Байыркы доордо, дүйнөлүк маданияттын кербен жолунан алыста, обочодо, айрыкча тарыхый шарттар менен, өзүнчө бир аймак менен чектелген кырдаалда жаралган бул эпос бизге эмнеси менен, кандай асыл заты менен баалуу? Ириде айтылуучу сөз мындай: эпостун эң негизги идеясы, анын бүткүл «кан тамырын» аралап өткөн идея адамзаттын жаралышынан бери адамды аздырып-тоздуруп, кубантып-сүйүнтүп, издентип, улам алдыңкы максаттарга умтултуп, адам чаалыгып, чарчап баратканда ага канат байлап, күч берип, дем берип келген өлбөс, карыбас идея. Эпостун бүткүл көркөмдүк түзүлүшү, пафосу эң негизги бир идеяны баштан-аяк улап, өөрчүтүп-өнүктүрүп отурат, ал эркиндик идеясы, көз каранды эместиктин идеясы. «Манас» эпосунун өлбөс-өчпөстүгү, түбөлүктүүлүгү, дүйнөлүк баа жеткис маданий эстеликтердин катарынан орун алышы да дал ушул идеялык-эстетикалык касиетине байланыштуу.

Эпос ырдаган, эпос даңазалаган эркиндик, көз каранды эместик идеясы менен бүгүнкү биз түшүнгөн эркиндик, көз каранды эместик идеясынын ортосунда ички маани-мазмуну боюнча асман-жердей айырма бар. Бирок, бизге эпос дал ошонусу менен баалуу, дал ошонусу менен кымбат, анда элдин эркиндик жөнүндөгү идеалы, философиясы, имандык чен-өлчөмдөрү бузулбай, «таралбай», ошол жаралган калыбында жеткендигинде. Албетте, эпос деген — эпос. Ар түрдүү тарыхый кырдаалдарга ылайык эпостун көркөмдүк турпатына, кала берсе идеялык түзүлүшүнө ар түрдүү катмарлануулар болбой коюшу мүмкүн эмес. Бүгүнкү окуучу, дүйнөлүк классика, дүйнөлүк фольклор менен кабары бар окуучу, аны оңой эле сезет. Катмарлануунун өзү да эпостук касиет. Мындагы эң

маанилүү башкы маселе — «Манас» эпосунун түпкү нукура идеясы миң жылдар бою ар түрдүү тоскоолдуктарга, кысымдарга учураганына карабастан өзүнүн наркын коротпой биздин улуу заманга жеткенинде. Бул — эпостун майтарылгыс күчү.

«Манас» эпосу — бийик гуманизмге сугарылган эпос. Мындай деп айтыш бир караганда парадоксалдуу угулушу мүмкүн. Анткени, эпос баштан-аяк согуштук жүрүштөргө, чабуулдарга, кандуу кыргынга негизделген. Мындайынча жөнөкөйлөштүрүп айтсак, Манастын бүт өмүрү согушта, чабуулда өтөт. Ал өзүнүн эң акыркы жүрүшүнө акылман аял Каныкейдин каршы болгонуна карабастан жөнөйт. Ушул жолку кыргында Манас өзү катуу жарадар болуп (ал ошондон акыры каза табат) кырк чоросунан бүт айрылат. «Манас» эпосу ушундай финалына, жыйынтыгына карабастан, бийик гуманизм идеясын бекемдеген, адамды сүйүү, адамды баалоо коом турмушунун эң бийик имандык нормасы экенин бекемдеген дүйнөлүк гениалдуу эпостун катарына кирет.

Эпосту жараткан элдин акылмандуулугу көркөм чыгарманын трагедиялуу финалынан эле даана сезилип турат. Мындай кайталангыс финал улуу чыгармага гана мүнөздүү жана жарашыктуу. Манастын өлүмү жана кырк чоронун кырылышы айтып бүткүс трагедия. Азыркы тил менен айтканда Шекспирдин талантына шайкеш трагедия. Эгерде, элдин баатыры журттун айтканына көнбөй адилетсиз чабуулга аттанса, анда, эл өзүнүн сүйүктүү каарманын да аябайт. Эпостун гуманисттик жыйынтыгы да мына ушунда.

Илимий терминология менен айтканда «Манас» эпосун баатырдык эпостун катарына кошушат. Бул чындыкка туура келет. Ошондой болсо да эпос караманча согуштук жүрүштөрдү гана баяндап, даңазалап чектелбейт. Эпос камтыган окуя, турмуш өтө кеңири жана ар түрдүү. Ал кадимки тиричилик ырым-жырымдан баштап, адамдын эл, жер менен болгон тааал байланышына чейин сүрөттөйт. Аш, той, каада-салт, айтор, адам турмушуна, тилегине, умтулуу-максатына тиешелүү окуялардан сүрөттөлбөй калган эч нерсе жоктой. Башкасын айтпаганда деле, Көкөтөйдүн ашында сүрөттөлгөн каада-салт эмне деген эстетикалык мааниге ээ. Дал ошол көркөмдүктүн күчүнөн улам байыркы турмуштук көрүнүштөр өзүнүн кадыресе этнографиялык алкагынан чыгып, адамдык адилеттүүлүктү, акылмандыкты даңазалаган терең философиялык жыйынтыктоолорго келет.

Эпостун бийик гуманизми, имандык сабагы андагы таасын тартылган Аялдын сонун образынан эле сезилет. Ал гана эмес бүгүнкү күндүн эстетикалык талабы, түшүнүгү менен эле мамиле этсек, эпостогу Аял анчейин ишмер, колунан көөр төгүлгөн уз гана эмес, эң оболу ал — өзүнчө сын көз карашка ээ болгон индивид, инсан, ошону менен бирге ал жоокердин теңтайлаш шериги, акылман кеңешчиси, баатырдыгынан да кем калбаган жан жолдошу. Ошол түнт заманда, дүйнөлүк маданий прогресстен сырткары шартта таралган элдин эпосунда аялга ушундай баа берип, аялдын акылын, ибаатын, иш-

мердүүлүгүн, баатырдыгын романтизациялаган көркөм чыгармага азыр да таң калбай кароого мүмкүн эмес.

Арийне, эпостун көркөмдүк структурасын, укмуштуу сүрөттөөлөрдүн табыятын, бир чети куудул сөздөн башталып, бир чети трагизм менен аяктаган татаал стилдик кубулуштардын ички сырын ачып, чечмелеп көрсөтүү — адабиятчы-фольклорчунун жумушу. Мен, бирде, азырынча жазуучу катарында гана жалпы адабиятка түздөн-түз тиешем, катнашым бар болгондуктан гана «Манас» эпосу сөз өнөрүнүн эң бийик, эң таза үлгүлөрүнө жатарын айтпай коё албайм. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, кол жазмадан окуганда бир учурга тамшанып, таң калбай коюуга болбойт. Ал мындай. Эпосто баатырлар, чоролор, дөөлөр сүрөттөлөт, алар минген тулпарлар сүрөттөлөт, алардын ар биринин курал-жарактары, жоокер кийими сүрөттөлөт. Эпосто ошондой эле ар түрдүү аялдар сүрөттөлөт. Алардын иштеген иши, даярдаган буюмдары, сайган саймаларынан тартып, сырткы кебете-кешпирине чейин сүрөттөлөт. Эпосто толуп жаткан согуштук эпизоддор, баатырлардын жекеме-жеке беттешүүлөрү сүрөттөлөт. Жаратылыштын ар түрдүү кубулуштарынан тартып, адамдын ички кайгы-кубанычына чейин сүрөттөлөт. Мына ушунун баарын манасчыдан угуп отуруп, же жазылып алынган кол жазмадан окуп отуруп, ар бир сүрөттөө өз ордунда экенин көрүп, ар бир сүрөттөөнүн өзүнчө көркөмдүк системасы, көркөмдүк максаты бар экенин сезип, элдин көркөмдүк фантазиясына таң калбай койбойсуң. Маселе бул жерде таамай, так айтылган салыштыруу, эпитетте гана эмес. Көп кылымдар бою өз ичине камтыган көп катмарлуу эпостун мазмунга, адам турмушунун ар түрдүү жактарын, социалдык-турмуш, сүйүү-лирикалык, моралдык-этикалык маселелерин, байыркы кыргыздардын географиялык, медициналык, астрономиялык, философиялык түшүнүктөрүн бүтүндөй камтыган эпостук мазмунга, бир учу жомоктон, мифтен, фантастикадан башталып, бир учу реализмге (фольклордук маанидеги) келип жеткен көркөм форманын бипбирдей жанаша өсүп, бир бүтүн гармония түзгөнүндө. «Манас» эпосунун мазмундук жана көркөмдүк гармониясын айрыкча манасчынын аткарып жаткан процессинде, айрыкча, унутулгус Саякбай сыяктуу улуу манасчы аткарып жатканда сезесиз. Бул учурда эпостун, маселен, алсак, Каныкейдин Тайторуну чапканы, Алмамбеттин арманы сыяктуу атактуу окуялар гана эмес, ар бир сөз, ар бир ыр сабы, ар бир тирада манасчынын не бир кыймыл-аракети, үнү сырткы кубулуштары менен айкалышып, ушулардын баары бир асыл заттан жаралгансып, ажырагыс бирдикти түзөт. Мына ошондо «Манасты» угуп отуруп, анын не бир кооздук-асылдыгына моокуң канып, ошол жазуусу жок, жазуу маданиятынан алыс шарттарда, кыргыз эпосу ушундай таңгаларлык көркөмдүк жарашыкка, сөздү, музыканы, театрды өзүнө бириктирген гармонияга кантип жетти экен деп ойлойсуң. Мына ушул укмуштуудай көркөмдүк гармониянын касиетинен улам эпосто сүрөттөлгөн Кошой, Жолой, Макел дөөлөрдөн тартып, Манас баштаган чоролорго чейин, Бакай карыядан тартып,

акылман Каныкейге чейин, Коңурбайдан тартып, Көзкаман-дарга чейин белгилүү турмуштук шарттарда жашаган тирүү кеипкерлердей көз алдыбыздан тартылып өтөт. Биз ал турмак, кээде бул каармандар эпостук көркөм образдар экенин унутуп коюп, чынында да бир доордо, бир кылымдарда реалдуу жашаган тарыхый адамдардай сезип кетебиз. Көркөм чыгарманын багынтар күчү, өлбөстүк касиети дал ушунда эмеспи. Көркөмдүктүн бийик чен-өлчөмү менен караганда эле Манас, Алмамбет, Чубак, Сыргак, Бакай, Коңурбай сыяктуу монументалдуу планда тартылган образдарды айтпай эле коёлу, эпизоддук каармандардын катарына кошулган (азыркы адабий түшүнүктү дагы бир жолу колдонуп айтсак) Тазбаймат, Кыргыз чал сыяктуу персонаждардын так элестүү типологиясы жагынан эң мүнөздүү образын түзүү өтө өнүккөн, бышып жетилген көркөм ойлоо аң-сезимине негизделери талашсыз. Кыргыз элинин мына ушундай көркөм ойлоо аң-сезими баарынан мурда, баарынан күчтүү эпикалык жанрда, эпикалык традицияда көрүндү. Кыргыз элинин эпикалык көркөм ойлоо аң-сезимин философиялык, эстетикалык, психологиялык, филологиялык-фольклордук жагынан терең жана комплекстүү изилдөө окумуштуулардын кезектеги милдети деп түшүнөм. Анткени, оозеки чыгармачылыктагы көркөм ойлоо аң-сезиминин жалпы көркөмдүк принциптери, маселен синкретизм, индивидуалдуу автордун белгисиздиги, же жоктугу, оозеки формада өнүгүү ж. б. «Манас» эпосуна мүнөздүү болсо дагы, менин терең ишенишимде эпос катарында бул көркөм чыгарма дүйнөлүк эпикалык практикада өтө уникалдуу көрүнүштүн катарына жатат. Бул бөтөнчөлүк баарынан мурда эпостун структуралык негизинде жаткан көркөм ойлоо аң-сезимине байланыштуу. Дал ушул кылымдардан бери өнүгүп-өөрчүп келаткан көркөм ойлоо аң-сезиминин бай жана күчтүү традициясынын негизинде гана Сагымбай Орозбаков, Саякбай Каралаев сыяктуу индивидуалдуу көркөм сүрөткерлер (негизинен «Манас» эпосун кесип кылгандар) өсүп чыгышкан. Тилекке каршы ушундай улуу манасчылардын дайынын аты унутулуп, тарыхтын терең, калың катмарларында калды, айрымдар легенда түрүндө бизге жетти, кээ бирөөлөрү жөнүндө үстүртөн гана дарегибиз бар. Бирок, оозунан а дегенде эле ыр төгүлгөн, улуу эпостун уйкаштары чубурган не бир залкар манасчылардын болгону, манасчылардын өзүнчө бир «мектеби», уламалуу салты болгону күнөмсүз иш. Мына ошол улуу салтты улагандардын бири, азыр биз вариантын өзүнчө китеп түрүндө жарыялап отурган Сагымбай Орозбаков.

Өзүн көрбөсөк да, манасчы Сагымбай Орозбаковдун ашкере даңкы ушул күнгө чейин калың журттун арасында ооздон түшпөй айтылып келе жатат. Бул кокусунан келип чыккан иш эмес. Үстүбүздөгү кылымдын башында жашап өткөн Сагымбай Орозбаков маалыматтарга караганда, манасчылардын тизмесинде башкача бир орун ээлеп, өзүнчө бийиктелген аска-тоо. Албетте, муну калктын аңызы, сүймөнчүлүгү десе болоор. Ал эми Сагымбай Орозбаковдун өз оозунан 20-жыл-

дарда изилдөөчүлөр жазып алган «Манас» дастанын окуп көрсөк, жогорудагы айтылган Сагымбайдын даңкы эң орундуу экени апачык боло түшөт.

«Манасты» көп эле жомокчулар айтып келген. Алардын устаттыгына эч кандай күмөн койбой Сагымбай Орозбаковдун өнөрүн айырмаланта бөлүп кароого толук эби бар. Сагымбайдан жазылып калган тексттерди кунт коюп окуп чыккан ар бир адам Сагымбайдын сөз байлыгына, акындык чеберчилигине, ташкындаган сүрөткер кудуретине баш ийбей койбойт. Бул бир ааламда укмуш жаралган уникалдуу талант. Балким, эч убакытта кайталанбас руханий көрүнүштүр. «Манас» — «Манас» болгондон берки эпостун тамчыга тамчы кошулуп, сөзгө сөз, ойго ой кыналып, байыркы кыргыз журтунун бүткүл чыгармачылык кубатын Сагымбай бир өзү дилине сыйгызып тургандай сезилет.

Мына, эми Сагымбайдын айткандары китеп катары окурмандарга тартууланууда. Улуттук маданияттын алды-артын түшүнгөн ар бир адам буга кубанбай коё албайт. Улуу нерсени окуп моокуну кандырууга улуу маданият керек экени белгилүү. Жетимишинчи жылдардагы кыргыз окурмандарынын даярдыгы бир кыйла өсүп, дүйнөлүк маданияттын даражасына жетилип отурат. Демек, өткөн замандардагы көркөм мурстарга тийиштүү сын көз менен мамиле этип, ошол кездеги идеяларды азыркы күндөгү идеялардын бийиктигинен ылгап кабылдоосу закон ченемдүү иш. Мисалы дейли, жер жүзүндө китеп аттуунун төл башы байыркы «Библияда» биздин коомдук көз карашыбызга шайкеш келбеген жерлери толуп жатат. Ошого карабай, бүткүл байыркы инсанатка тиешеси бар «Библияны» адабий эстелик катарында биз танбайбыз. Биз аны кайсы доордо, кандай тарыхый баскычта, коомдун кандай социалдык абалында, инсанаттын өнүгүш жолунда бул китеп кандайча түзүлүп, ошол заманда кандай идеяларды көздөгөнүн эске алып оң, терс жактарын сын көз менен аныктап, аны менен катар бүткүл инсанат маданиятынын байыркы эстелиги катарында биз аны баалайбыз.

Ошонун сыңарындай байыркы кыргыздын оозеки «библиясы» — «Манас» татаал жана улуу нерсе. Азыркы күндөгү билимге жетилген окурмандар «Манаска» чыгармачылык мүнөздө мамиле этиши зарыл белгилүү. Муну анча айтып отуруштун да кажаты жок. Ар бир нерсе өзүнүн тарыхый тушунда каралса, анда вульгардык социализмге жол берилбейт.

Замандан заман өтүп, жер үстүндө кыргыз тили жашап тургуча «Манас» биздин улуттук туу чокубуз катарында тура бермек.

Академик ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ

16/III 1977-ж.

МАНАС

Мурункулардан калган сөз: Каракан, Угуз хандан кийин Аланча хан уругунан Байгур, Уйгур дегендер (болгон) экен. Байгур балдары Бабыр хандан Түбөй, Түбөйдөн Көгөй, андан Ногой, Шыгай, Чыйыр деген үч уул болгон. Ногойдон Орозду, Үсөн, Бай, Жакып деген төрт уул болгон. Кытай мамлекети буларды бөлүп кеткен. Ошондо Жакыптын Чыйыр деген агасы өлгөн. Андан кийин Жакып Чыйырдын Шакан аттуу катынын алган жана да манжурия калкынан Бөйөндүн уулу Чаян дегендин Бакдөөлөт аттуу кызын алган. Ушул эки катындан бир да бала болбогон, өзү элүү жашка келген. Эсепсиз бай болуп, салтанаты адамдан артык болгон. Байбичесинин Шакан аты калып, баштагы эринин аты менен Чыйырды деп атанып кеткен. Алиги Жакып бай баласы жоктукту арман кылып ыйлап, ушул төмөндөгү сөздөрдү айтат:

Т

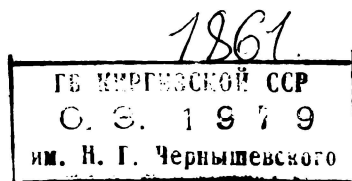
укуму жок өтөм деп,
Туяксыз кандай кетем деп,
Жалгыз куу башым бар,
Датым кимге жетем деп,

Күндө-түндө тыным жок
Дүнүйө жыйдым эңдеп,
Ажал жетсе бир күнү
Акыретке кетем деп,
Артымда туяк болбосо
Артык дөөлөт нетем деп,
Баласы жоктон зарланып,
Балалууну көргөндө
Байкуш Жакып арданып,
Ботосу жоктон зарланып,
Ботолууну көргөндө
Боздоп Жакып арданып,
Көңүлү түрдүү сөгүлүп,
Көздөн жашы төгүлүп,
Бир кудайга зар айтып,
Пил баштаган нар айтып,
Мойнуна куржун салынып,
Мазарды көрсө Жакып бай
Баркырап ыйлап жалынып:
Бербесе теңир чарам жок,
Беш түлүктөн мал жыйдым

Беш чака пулча арам жок.
 Жабдык салып ат минип,
 Жака салып, тон кийип
 Жанымда болгон карам жок.
 Тутунарга туяк жок,
 Тууганымдан айрылган
 Журтта мендей чунак жок.
 Карманарга туяк жок,
 Канатынан айрылган
 Калкта мендей чунак жок.
 Ажал анык, чара жок,
 Аман жүрөр санаа жок,
 Акыретке бет алсам
 Атакелеп артымдан
 Наалып калар балам жок.
 Кунаным жүрөт кур болуп,
 Кууп минер балам жок.
 Кудай кылды чарам жок,
 Талаада жүрөт тайларым,
 Таптап минер балам жок,
 Таалайыма ыйлайын.

Жашым жетти кырк сегиз,
 Дүнүйө күттүм куп тегиз.
 Акыретке бет алсам
 Алтын, күмүш пул калат,
 Алган жарым тул калат,
 Айдаган малга ээ болуп
 Алтайдан келген кул калат,
 Аргымак семиз кур калат.
 Атлес, шайы, дүрүйө*,
 Артымда бала жок туруп
 Арбыды мынча дүнүйө,
 Айдап жүрүп акыры
 Азабын тарттым күнүгө.
 Зарлап жүрүп бала үчүн
 Зар болдум жакшы күлүүгө.
 Оболоп учкан ак шумкар
 Таптап салар кишим жок,
 Жаш күнүмдөн мал жыйдым
 Бала менен ишим жок.
 Жүргөнүм менин чала экен,
 Дүнүйө ээси бала экен,
 Артында бала жок болсо,
 Дүнүйөсү курусун,
 Бузулуп калган калаа экен.
 Атам Ногой хан болду,
 Жакып кандай жан болду?
 Айдаган жылкым сан болду,
 Айлымдын үстү чаң болду,
 Чайнаганы май болду,
 Чарбадары бай болду.
 Күрөөкө соот* дат болду,
 Кермеде толгон ат болду,
 Көй* күлүктү көргөндө
 Күлкүдөн Жакып жат болду.
 Ээлеп минер бала жок,
 Эгем кылса чара жок,
 Эркек бала күтөм деп
 Эр Жакыпта санаа жок.

Жакып ушул сөздү айтып ыйлап, көңүлү бузулуп, көз жашы тизилип, жылкы, төө малдан кайтып, кудайга зарын айтып, Туучунак минип желип, бай Жакып туптуура үйүн көздөй келип, айлынын жанына жакын атасынын аты Акымбек, анын Меңдибай деген бир

* Ушул түрдөгү белги коюлган сөздөргө китептин аягында сөздүк тибинде түзүлгөн түшүндүрмө берилди.

баласы бар эле, ошого жолукту. Он бир жашында, суусар бөркү башында, келди Жакып кашына, баланын көзү түштү Жакыптын жашына.

— Ой, аке, эмне ыйлайсыз? Эртели-кечти эки көздөн жашты тыйбайсыз? — деп сурады. Ал сөзүнө Жакып жооп айтып турбады. Абдан катуу ыйлап, үйгө келип түштү. Атын байлабады, алды-артын карабады, караганга жарабады, үйгө кирди, киргенин Чыйырды байбиче көрдү. Кандайлыктан капаланды экен деп, эмне болду сизге деп, капалыктын жөнүн айтчы бизге деп, жооп сурады.

Анда Жакып кеп айтат,
Ачууланып бек айтат:
— Эси жок кандай катынсың?
Эсирген кандай капырсың?
Эртели-кечти мен чыксам
Элким үйдө жатырсың.

Эркелеткен балаң жок,
Эрмек болор адам жок,
Же сүйөрүңө балаң жок,
Же сүйөнүшөр адам жок.
Ушундайды эстесем
Сүлдөрүм бар, дарман жок,
Сүйсөм бала арман жок!
Баштатадан тек жүрдүм,
Бала болор деп жүрдүм,
Байкабастан көп жүрдүм,
Кутмандуудан бата алдым,
Куруп калсын дүнүйө,
Куу баш Жакып атандым.
Карыды Жакып куу баш деп,
Калктын баары сени айтат
Катыны жүрөт туубас деп.
Санап туруп дүнүйө
Заманам бүгүн айланды,
Баштагы сенин жолуң кууп
Бакдөөлөт жолу байланды.
Эки катын алганым,
Эч туяк көрбөй калганым,
Эсиме түшүп элкиндик,
Эгеме ыйлап зарландым.

Бай Жакып турду муну айтып,
Байбичесин муңайтып:
— Мендей карган кемпирди
Мээнетке кудай келтирди.

Менин элүүгө жашым жеткени,
 Эчактан бери түңүлдүм
 Эсимден бала кеткени.
 Эркелеткен катының
 Эмдиге туубай неткени?
 Бакдөөлөт аты коюлуп,
 Бала тууп бергендей
 Басып жүрөт чоюлуп.
 Эки катын биригип
 Эркек деп сени сактады,
 Эркелеткен катының
 Эмдиге бала таппады,
 Эзелден ишим тетири
 Эгем таала чактады.
 Мемөсүз жыгач отундур,
 Туубай турган болгон соң
 Тумшугу жок катындыр!

Байбиче турду майышып,
 Бай Жакып турду кайышып,
 Жетип келди Бакдөөлөт
 Жекенге буту чалышып.

Бакдөөлөт туруп муну айтат,
 Байбичени муңайтат:

✓ — Мен шордууга нетти деп,
 Эжекемдин жолун кууп
 Этегимден кан чыкпай,
 Баштагы болгон эжемдин
 Жолун жолдоп кеттим деп.
 Бала десем зарланып,
 Бала туубай койгондон
 Байбиче өлбөйт арданып.
 Үйүм толгон көөхар* таш,
 Үмүтүм көп, башым жаш.
 Жер ортосу Боз-Дөбө
 Билесиз басып жылбасын,
 Мээнет баскан Чыйырды,
 Пендени сендей кылбасын!
 Берер кудай өзүмө,
 Мен киргенде үйүңө
 Мен өңдөнгөн алуучу
 Көрүнөт экен көзүңө.
 Бакдөөлөт аны айтыптыр,

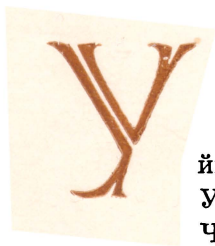
Басып чыгып кайтыптыр.
Аны көрүп байбиче
Айтар сөзү жок болуп,
Акыл ойлоп токтолуп,
Көңүлү канча сөгүлүп,
Көзүнүн жашы төгүлүп,
Жүүнү бошоп жыгылып,
Жүк алдына бүгүлүп:
— Алагөр кудай барымды,
Төрт түлүктүү малымды,
Аман койсо чалымды
Жашартар кудай жанымды.
Ушунчанын ээси
Угар бекен зарымды?
Алда берсе тилегим
Аябас элем барымды.

Аны айтып байбиче
Башын койду жаздыкка,
Бакдөөлөттүн көңүлү
Кеткен экен кастыкка.
Кас көңүлү билинди,
Ыйлап жатып Чыйырды
Чырым көзү илинди.

ЖАКЫП, ЧЫЙЫРДЫ, БАҚДӨӨЛӨТ ҮЧӨӨНҮН ТҮШ КӨРГӨНҮ¹

Йкуга көзү барыптыр,
Уюп уктап калыптыр.
Чыканагы талыптыр,
Чырым уйку алыптыр.
Ак селдеси башында,
Ак сакалдуу бир адам
Келип кирди кашына,
Ыйлап жаткан бакырдын

¹ Бул тема оригиналда жок.

Ырайымы келди жашына:
 — Барбардигер бар кудай
 Ыйлаба деди силерди,
 Мени буйруп жиберди.
 Аяктай болгон ак алма,
 Азелден* ширин бал алма.
 Алда буюрган алма деп,
 Напсиң өлсүн жалма деп,
 Кызыл алма кыз деди,
 Кызматкербиз биз деди.
 Кылган ишиң түз деди,
 Мынабу айткан сөзүмдүн
 Маанисине түш деди.
 Айтканымды бил деди,
 Алтымыш кулач ажыдаар
 Ат ордуна мин деди.

Алиги жеген ак алмам¹
 Курсагыма толуптур,
 Артымдан чыкты ышкырып,
 Ажыдаар болуптур,
 Ачууланып оп тартса
 Ай ааламды соруптур.
 Көрдүм чочуп, нез болуп,
 Узарыптыр өз боюм
 Бир жүз отуз кез болуп.
 Ойгонуп чочуп калганым,
 Оюма ар иш алганым,
 Байкап көрдүм кашымда
 Бай Жакып уктап калганын.
 Коңуругу баш жарып,
 Козголбой уктап бай Жакып,
 Кыйын уктап калыптыр.
 Ойготпоюн аны деп
 Байбиче оюна алыптыр.
 Байбиче, байга нетти деп,
 Байлаган киши жок беле,
 Аты бошоп кетти деп,
 Акымбек уулу Меңдибай
 Жакындап кууп жетти деп.
 Байлаар киши болбосо

¹ Тексттин ушул жеринде окуя үзүлүп калган сыяктанып турат, муну басмага даярдаганда кетирилген кемчилик катары түшүнбөө керек. Бул жерде оригиналдын өзүндө так ушундай.

Ал өңдөнгөн доңузду,
 Байбичеси, токолу
 Байлап койсо нетти деп
 Бердике туруп бек айтты.
 Бербей койду бала деп
 Бербердигер алдага
 Өчөшөбү деп айтты.
 Бала берер кудурет,
 Өкүмүн өзүнөн бөлөк ким билет.
 Ат байлаар адам болбосо
 Бакдөөлөткө чоң милдет.

Бердике муну айтканы,
 Бакдөөлөттүн мойнуна
 Баса минди шайтаны:
 Буурул сакал адамдар
 Мындай бузук сөз айтпайт.
 Кызматкер балдар кырк эле,
 Малайдан башым кутулбайт,
 Жалчыдан жаным тынчыбайт,
 Ошончонун баарынан
 Ат алар киши түк калбайт.
 Мен байлоочу белем башынан,
 Байы чыкпай калганбы
 Байбиченин кашынан?
 Куруп калган томаяк
 Курсагы тоюп алганбы
 Куу кемпирдин ашынан?!

Бердике чалга бек айтат,
 Мээнет баскыр деп айтат,
 Безеленип Бакдөөлөт
 Бекем-бекем кеп айтат.

Бердике сөзү токтолду,
 Белден ашкан Меңдибай
 Ат кууган бойдон жок болду.
 Көз байланды түн болду,
 Ат кууган бойдон жоголуп
 Меңдибайга не болду?

Меңдибайдын энеси,
 Бейжайыраак эмеси
 Канымжан келди кашына.
 Карап көрсө бай Жакып

Жаздык коюп башына
 Узарып уктап калыптыр,
 Ушуну көрүп Канымжан
 Уруштун сөзүн салыптыр.

Чыйырдыга кеп айтат,
 Чымырканып бек айтат:
 — Баштатан башы байлоолу
 Малайың белек,— деп айтат,—
 Ойготсоңчу эринди,
 Ойлосоңчу сөзүмдү,
 Он бирде балам жоголсо,
 Оболдон бала көрбөдүң,
 Мени да окшоткону турсуң өзүңө
 Байбиче десе мактанып,
 Бирди-экини кишини
 Бир да илбейсиң көзүңө,
 Эртеден балам жоголду,
 Эч албайсың эсиңе.
 Каракчы бар, ууру бар,
 Жалгызымдан айрылсам
 Сенин жаныңды коёр ким дейсиң?
 Миңдеп жаткан жылкыңды
 Бир түгүнө албаймын.
 Чыбыр толгон жылкыңды
 Чыпалагына албаймын.
 Адыр толгон жылкыңды
 Аягына албаймын,
 Өзүн тирүү бербесең
 Өлбөй тирүү калбаймын!
 Байбиче сага мал кызык,
 Бул күндө мага бала ысык!
 Олтурамы бу жерде
 Ыйлап саган алышып?!
 Түн ортосу болуптур,
 Жыбырап жылдыз толуптур.
 Же алигиче кабар жок,
 Артынан киши барган жок,
 Узатпай таап алууга
 Ургаачы менде дарман жок.

Бай Жакып атын качырды,
 Еасып келип Канымжан
 Чыйырды мээсин ачытты.

2

Байбиче турду балк этип,
 Балкы тон* менен жалк этип.
 Каракчы бар, ууру бар,
 Кармап кетсе баламды,
 Какчаңдаган куу кемпир
 Сенден кара жан аяп каламбы?
 Аябайм сенден жанымды,
 Адашып балам жоголсо
 Албаймын дүйнө малыңды,
 Азыр ойгот чалыңды!
 Бөрүсү бар, түлкү бар,
 Бай жандаймын деп жүрүп
 Балам кокус жоголсо
 Мага да мазак менен күлкү бар,
 Аюу менен жолборс бар,
 Жолугуп калса кокустан
 Аман жанын койбос бар.
 Жолукса жолборс албайбы,
 Анан менин жолум катып калбайбы!
 Качырса каман чалбайбы,
 Анан менин кадемим катып калбайбы!
 Ат байлоодон эригип,
 Алжыганың билбейсиң
 Ак маралдай керилип.
 Кеткен сенин кыябың,
 Кемигениң билбейсиң,
 Келинден бетер сыягың.
 Сенин кеткен атың кубалап
 Менин кетилеби туягым?!
 Кеби менен курсун деп
 Мени кенебей турган сыягың!
 Балам кетти кечинде,
 Күн батар жакын кезинде,
 Артынан барган бир жан жок,
 Албайсыңар эсиңе,
 Жылқычы бар, койчу бар,
 Жыргап жүрөт ушулар.
 Төөчү менен уйчулар,
 Дөөкүрсүп жүрөт ушулар.
 Байбиче болсоң мейлиң ээ,
 Баланын баркын билбейсиң,
 Баятадан сөз айтсам,
 Куруган куу баш кемпирсиң,
 Кулагыңа илбейсиң.

Басып барды камынып,
 Бай Жакыпка чамынып:
 — Жоошураак аттан минбейсиң,
 Же жобогонуң билбейсиң,
 Бу, жолу каткан куу малды
 Ээлөөчүбүз ким дейсиң?
 Каргаша болуп атыңыз
 Качып кетип жоголду,
 Капаланып сен келип
 Кантип ишим оңолду.
 Капа бойдон сен келип,
 Мен кашыңа чыгып теңселип.
 Канымжан кылды капаны,
 Айтпаган кеби калбады,
 Ажалсыз менин жанымды
 Азирейил албады.
 Артында бала болбосо,
 Ак жоолуктуу курусун,
 Арылбайт экен арманы.

Таап бер деп келип баламды
 Бетимде наарым калбады.
 Түн бою кылды урушту,
 Түк көргөнүм жок эле
 Бул өңдөнгөн жумушту.
 Таап берсеңчи баласын,
 Талыкшып жатып аласың,
 Издесеңчи баласын,
 Эринип жатып аласың,
 Жакын калды таңыңа,
 Жапаа түштү жаныңа.
 Кечинде келдиң, жыгылдың,
 Кебелбей уктап не кылдың?
 Күндүүдөн келдиң, жыгылдың,
 Күчөнүп уктап не кылдың?
 Арам өлгөн Туучунак
 Адырды көздөй кеткенби?
 Ат качканы өзүңдөн
 Же, сенин ажалың жакын жеткенби?
 Доңуз копкон Туучунак
 Бу токтобой качып неткени?
 Же тоого чыгып кеткенби?
 Аны кармайм деп жүрүп
Акымбек уулу жоголду,

Капкайдагы сөздү айткан
 Катындан көрдүм чоогоолду.
 Качкан атты кармайм деп
 Баладан көрбөй шоктугун,
 Береги катын көрүптүр
 Менин перзентимдин жоктугун.
 Кайгырып келип жыгылдың.
 Кадырың билген киши жок,
 Катыным карма деп койбой
 Минген ат менен ишиң жок.
 Бирөөнүн кууптур баласы,
 Эртетеден эсти алып
 Бүлүндүрдү анасы.
 Таңга жакын түн болду,
 Эч көрүнбөйт карасы.
 Таппайсыңбы баласын,
 Таң эртеңден бер жакка
 Даңкайып жатып аласың.
 Токолуң кетти кээрдеп,
 Береги топоруң келди зээрдеп.
 Балам деп башым катырды,
 Урушуп танды атырды.

Байбиче сөзү токтолду,
 Бай Жакып жаткан ордунан
 Баш көтөрүп октолду:
 — Кайгырбачы, кемпирим,
 Кадыр алда буюрса
 Кайта толор кемтигиң!
 Күйүнбөчү, кемпирим,
 Күсөгөнүң табылса
 Күндө толор кемтигиң!
 Белги болор өрнөгүм,
 Мен бекер жатып өлбөдүм,
 Уйкуну бекер уктабай
 Урматтуу бир түш көргөнүм.
 Кукулуктап үн чыкса
 Куштан башка үнү бар,
 Куйрук-башы жаркылдайт
 Куудан аппак жүнү бар,
 Айбат менен караса
 Алп кара куш сүрү бар.
 Саңоорлору* сары алтын,
 Таканак жүнү* баары алтын,

Чырымтал жүнү чылк алтын,
 Текөөрү болот темир дейт,
 Серпкени өлгөн себил дейт.
 Тумшугу болот тунжур дейт,
 Туяк — болот канжар дейт.
 Жыпар менен жуулган
 Жибектен боону тагыпмын,
 Алтымыш кулач жибек боо
 Аягына тагыпмын,
 Ай мунарын жем кылып
 Абыдан сыйлап багыпмын.
 Күмүштөн боо тагыпмын,
 Күн мунарын жем кылып
 Күпкөлөп жүрүп багыпмын.
 Асмандагы канаттуу
 Айбатынан уча албай,
 Жерде жүргөн аяктуу
 Желип чыгып кача албай.

Ага конорго туур жайладым,
 Алача моюн ак шумкар
 Ага кошо байладым.
 Билдим бир жакшылык болорун,
 Анын качан болор экенин
 Бирок билбей шорум кайнадым.

Бай Жакып айтты түшүнү,
 Байбиче билди ушуну.
 Кондурат экен кудайым
 Башыңа дөөлөт кушуну,
 Башка жанга билдирбей
 Жакынга айткын ушуну.
 Мен да жакшы түш көрдүм,
 Эритет экен кудайым
 Жүрөктөгү музуңду.
 Ээн калган көп малдын
 Несин аяп коёлу,
 Эртенден баштап эл жыйып,
 Эч болбосо
 Бир элүү-кырк мал соёлу.
 Аябай малды соёлук,
 Арты кандай ким билет,
 Бир аз той кылып коёлук.

✓

Бай Жакып келди ачуусу,
 Башкача кыйын тийиптир
 Байбиченин айтуусу.
 Мен маңгулдун баарын чаптымбы,
 Башынан мынча мал союп
 Башкадан дүйнө таптыңбы?
 Мен кытайды жеке чаптымбы,
 Кырктан бээ сойгудай
 Сен кызматтан дүйнө таптыңбы?
 Эркек түгүл кыз туубай,
 Эмгектен чыгып бел буубай
 Мынча малды не кырам?
 Мал түгөнүп калган соң
 Сенин перзентиңди не кылам?
 Бала болсун мал менен,
 Аргымак болсун жал менен,
 Ар ким ишин кылбайбы
 Өзүнө туштук ал менен.
 Кеңешип кемпир чал менен
 Олтурганда шол жерде
 Таңдын сары жылдызы
 Чыга келди таң менен.

Жакып байбичеси эч баласы жок туруп, кырк бээ соёлу дегенге ачуусу келип, эшикке чыгып, Бакдөөлөттүн үйү жакка басып бара жатат эле, кулагына куп бир добуш келди:

«Атаке, неге кайгырдың,
 Акылыңдан айрылдың.
 Алты суу толгон мал калдың,
 Алганыңды дал кылдың».
 — Кулакка келди бир добуш,
 Куп тыңдаса эр добуш.
 Көрүнбөдү көзүнө,
 Элең-селең караса
 Билинбеди өзүнө.
 Кеткеним болбойт экен деп
 Кемпири түштү эсине.
 Кайра басты бай Жакып,
 Жаш имерди көзүнө.
 Артынан чыгып Бакдөөлөт
 Жакыптын келди өзүнө.
 — Байкасам, байым, түш көрдүм,
 Башкача сонун иш көрдүм:

Боз ала туйгун — боосу жез,
 Боору кара, мойну кез,
 Оң колуңа алыпсың,
 Обону көздөй салыпсың,
 Сол колуңа алыпсың,
 Сонону көздөй салыпсың.
 Бөпөлөдүң, үндөдүң,
 Талпынып конду колуңа.
 Салганыңдын баарысы
 Далдайып жатты жолуңа.
 Байбичеңдин үйүндө
 Балдагы алтын туурда
 Баса конбой талпынат,
 Канатынын куусуна
 Канча жандар чарпылат.
 Куп айтамын жалган жок,
 Куу кемпир куру калган жок.
 Туурдагы туйгуну
 Турна моюн, жез канат,
 Тумшугу болот, боо манат *,
 Үйдөн туруп талпынса
 Үйүмдөгү эки куш
 Кайра качып жалтанат,

Ушу кандай түш экен,
 Баркырады бай Жакып
 Балага чукак киши экен:
 — Көргөн болсоң түшүңдү
 Оңдосун кудай ишинди.
 Бүгүнкү түнүң кандай түн,
 Кечеги күнүм кандай күн?
 Кечеги түштү оюма,
 Такатым турбай боюма,
 Ар неме кирди түшүмө,
 Айран болуп турамын
 Кемпирдин айткан ишине.
 Арбыныраак мал союп,
 Жорутсак белем бул ишти?

Аны айтып бай Жакып
 Бакдөөлөт үйүн бет алды,
 Жанашалап Бакдөөлөт
 Бай Жакыпка кеп салды:
 — Не аяйсың, абышка,

Бу ээн калган көп малды?
 Байбиче айткан кеп экен,
 Байкап турсам айтканы
 Баарыбызга эп экен.
 Кана, кабарын мен да угайын
 Канча мал сойгун деди экен?
 Ачууланды бай Жакып:
 — Байталдан сойгун кырк деди,
 Баарын бирдей жык деди,
 Байбиченин сөзү ушул.
 Малдан тойгон кези ушул.
 Сен да айтасың сойгун деп,
 Бу соолуп калган кандай кеп?
 Малды бакса сан болот,
 Малдуу киши хан болот.
 Менин мал союуга оюм жок,
 Же бала көргөн тоюм жок.
 Бу ишинден кыйын жок,
 Же бир түшүрүп жаткан жыйын жок,
 Мен эл ээси эмес, мал ээси,
 Бекер минтип кырган соң
 Бизге да болор мал кээси.
 Кебинди, катын, албаймын,
 Кейишине малдын калбаймын,
 Кетсе дөөлөт колумдан
 Анда кедей болуп зарлаймын.

Муну айтып бай Жакып
 Буруп жүзүн алганы,
 Буркурап ыйлап Бакдөөлөт
 Капшытынан кармады:
 — Кырк байталды сой десе
 Кысынган экен байбиче.
 Бакдөөлөт билген кеп болсо,
 Байым, сага эп болсо
 Сексенди союп сел кылып,
 Коногума чакырып
 Сегиз уруу эл кылып,
 Арбытпас белем ашыңды,
 Майлабас белем * башыңды,
 Эстебейсиң, билбейсиң,
 Элүүгө келген жашыңды.
 Дүнүйө арбын, чала жок,
 Жүрөсүң ыйлап бала жок,

Кургатпайсың жашыңды,
 Кулдар бийлеп жүрбөйбү
 Куураган малың менен башыңды
 Малың бар да, элиң жок,
 Байкап турсам, өзүңдүн
 Эл суроого эбиң жок,
 Сыңар жанга жол айтып
 Кубандырган кебиң жок.
 Байбиче сөзүн кылсаңчы,
 Малды аябай кырсаңчы?!
 Бала десем карысың,
 Пайдасы жок тарыйсың,
 Тарыган экен пейлиң деп,
 Талаада калды кебим деп,
 Тагдыр ажал бир келсе
 Табылар сенин эбиң деп,
 Таарынсаң мейлиң эрим деп
 Бакдөөлөт токтоп калганы.
 Ачууланып бай Жакып
 Байбиче үйүн бет алып
 Басып жана барганы.

Астынан чыкты Канымжан:
 — Бай Жакып сизге не болду,
 Менин балам кайда жоголду?
 Таппайсыңбы баламды,
 Ат куудуруп издебей,
 Көрбөдүм сендей адамды?!
 Кечетеден балам жок,
 Көөнүмө салдың алаңды.
 Ач албарс * кылыч миздебей,
 Ак бараң* атсаң түздөбөй,
 Алигиче баламды
 Артынан кууп издебей,
 Айтамын Жакып атыңды
 Аке дебей, сиз дебей.
 Баланын баркын билбеген,
 Малайын сөгүп тилдеген,
 Кулундун баркын билбеген,
 Кулдарын сөгүп тилдеген
 Куубаштыгың билинди,
 Кадырын билбей баланын
 Какбаштыгың билинди,

Кандай болду балам деп
 Кара боорум тилинди.
 Чыканак жерге салбадым,
 Чырым уйку албадым,
 Көрбөй турбу көзүңүз
 Чыгып күндүн калганын.
 Курама кыргыз көп болду,
 Курган кандай кеп болду?
 Калкымда казак көп болду,
 Кандай курган кеп болду?
 (Какылдабай турабы,
 Катындыкы да эп болду).

Анда Жакып муну айтат:
 — Бу кургурдуку эп болду.
 Кой деген жакшы мал экен,
 Койчунун аты бар бекен?
 Уй деген улук мал экен,
 Уйчунун аты бар бекен?
 Ат кеткен жөнүн билейин,
 Алып келчи минейин.
 Сакалымды тарайын,
 Заңкылдатып олтурбай
 Мунун баласын издеп карайын.
 Ат куудурган баласын,
 Бу баласын таппасак,
 Бизге коёт экен жалаасын.

Койчунун коңур күрөңүн
 Токунуп Жакып миниптир,
 Тозоңу жок, чаңы жок,
 Карааны жок, изи жок,
 Же кабарын билген киши жок,
 Тоодой болгон бай Жакып
 Томсоруп жолго кириптир.

Адыр-адыр бел менен,
 Аркар баскан жол менен,
 Будур-будур бел менен,
 Бугу оттогон жер менен,
 Булуңдуу токой чер менен
 Шумурай бала нетти деп,
 Арам өлгөн Туучунак,
 Кайда качып кетти деп,

Куу баланын мингени,
 Кунан бекен, тай бекен,
 Кууса кайдан жетти деп,
 Же токтолорго жери жок,
 Мунун жоголорго эби жок.
 Караңгыда баланы
 Качырып каман чалдыбы,
 Мени кара басып кун берип
 Кадемим катып калдыбы?
 Жолдон жолборс алдыбы,
 Жолум катып кун берип
 Менин шорум куурап калдыбы?

Нардай боздоп, каңгырап,
 Ай талаада Жакып бай
 Меңдибайлап заңгырап,
 Кыйкырыгы баш жарып
 Кырдап келет бай Жакып,
 Кызылдай жанын бу күндө
 Кыйнап келет бай Жакып.
 Кызыл аяк неткен деп
 Ыйлап келет бай Жакып.
 Салкындуунун өзөнүн
 Бойлоп келет бай Жакып,
 Өлгөн го деп баланы
 Ойлоп келет бай Жакып,
 Токой койбой, таш койбой
 Жойлоп келет бай Жакып.
 Алты бөлөк аралды
 Арытып Жакып карады,
Ак-Өтөк деген аралга,
 Арасында кара суу,
 Аттатып өтүп барады.

Арам өлгөн Туучунак
 Астынан чыкты табылып,
 Ат үстүнөн караса
 Ак жолборстун териси
 Атында турат жабылып.
 Аны көрүп Жакыптын
 Акылы кетти жаңылып:
 «Баланы жолборс алган го,
 Менин башыма мүшкүл калган го,
 Балакетке салган го,

Жеп жатканда баланы
 Жетик мерген аткан го,
 Жеке башым кун берип
 Жеримден шорум каткан го,
 Жеткирип кунун алсын деп
 Бу желмогуз атка жапкан го.
 Алганын көрүп баланы
 Андис мерген аткан го,
 Аргасыздан кун берип
 Менин абдан шорум каткан го,
 Атынан таанып алсын деп
 Атыма тери жапкан го.
 Куну курсун, кутулам,
 Бейжай экен энеси,
 Безеленген эмеси,
 Мээнетке шондон тутулам.
 Аман экен өз атым,
 Алда кандай түн эле,
 Кайгы менен түн каттым.
 Атым аман табылды,
 Табылганы курусун,
 Ак жолборстун териси
 Кандайлыктан жабылды?
 Артынан түшүп кубалап,
 Же адашып бала кеттиби?
 Же качып келген бул атка
 Же кабылан каршы жеттиби?
 Качырып кармайм дегенде
 Каран калган Туучунак
 Муну как жүрөккө тептиби?
 Жолборстун боорун бөлгөнбү,
 Ат алам деп ак жолборс
 Ажалы жетип өлгөнбү?
 Өлгөнүн бирөө көргөнбү,
 Эрмектеп бирөө сойгонбу,
 Ээси таанып алар деп
 Атыма жаап койгонбу?
 Бу арам өлгүр токтоптур,
 Ар тарабын боктоптур,
 Нак ушу жердин өзүндө
 Таң атканча оттоптур.
 Же жолборстун калган эти жок,
 Меңдибайдын энеси
 Бейжай катын бети жок,

Жатып калган күйүнүп
 Же Жакыптын жаман нээти жок.
 Же качкан атты карма деп
 Балага айткан киши жок,
 Атты кандай кууду экен,
 Бекер жүрчү шумурай
 Мени менен иши жок.
 Мээнет тартып, кун берип,
 Мендей шордуу киши жок»

Атты алды колуна,
 Кайтайын деп жолуна,
 Бай Жакып карайт соңуна.
 Токойдон чыгып буралып,
 Толук жүзү нурланып,
 Меңдибай чыгып келгени,
 Сабыркап турган Жакыпка
 Саламды бала бергени:
 — Ай, атаке, Жакып бай,
 Кандай жансыз дегени,
 Айылга жүрсүз баш болуп,
 Кечээ чыктым жолуңдан,
 Ыйлапсыз көзүң жаш болуп,
 Кандайлыктан ыйлайт деп,
 Кара жашын тыйбайт деп,
 Как ошондо сурадым,
 Кашыңа токтоп турбадым.
 Балада мунун ою деп
 Майышып ичим бурадым,
 Байбиче менен сүйлөшүп,
 Үйүңө кирип суладың.
 Астыңдагы Туучунак,
 Ат байлар киши жок болуп,
 Турбады атың токтолуп.
 Чылбырын сүйрөп бош басты,
 Чындап качып кыр ашты.
 Кыр ашкан атты тозом деп,
 Кубаласам озом деп,
 Кунан менен чү дедим.
 Куу чабдар чурап жеткени,
 Кызыл күүгүм чак эле,
 Кырдан чыгып кыйкырып,
 Кырк бала тийип кеткени,

Бай Жакып деп бакырат,
 Манастап ураан чакырат.
 Туучунак качып жөнөлдү,
 Кырк бала кууп өмөлдү,
 Бара жаткан жолунда
 Барандалар * көп өлдү.
 Балаңды башта жашырдың,
 Атыңды кырдан ашырдың.
 Токойго атың жеткени,
 Жолборс кучак саларда
 Жолдош болгон бир бала
 Күрсү урарда Туучунак
 Жолборсту тепти бир туйлап.
 Бала да күрсү урганы,
 Билбей калдым мен дагы
 Туучунак боорун бөлгөнүн,
 Же башка чапкан баланын
 Күрсүсүнөн өлгөнүн.
 Жолборсту бирөө сойгону,
 Атыңа артып койгону.
 Меңдибай бала сен деди,
 Жибербеймин мен деди,
 Тамак ичип, ойнлойлу,
 Тамашага кел деди.
 Салкындын суун бойлодум,
 Таң атканча ойнодум.
 Уйкуга чырым албадым,
 Урушуп калба * салбадым,
 Күрөшкөн менен аларга
 Келер эмес дарманым.

Кырк балаң мында жүргөн соң,
 Бай Жакыпбай, атаке,
 Кандай кылган арманың?
 Меңдибай айтты безилдеп,
 Берди Жакып жоопту:
 — Бекер айтпа, балам, деп,
 Кырк бала түгүл бири жок,
 Өлгөн Жакып, тирүү жок.
 Шылдыңың, балам, эп деди,
 Бу кандай кулакка сыйбас кеп деди.
 Балам, мазак кылбачы,
 Энди үйүңө кет деди.
 Энең кылды мазакты,

Түндөтөн бери уктатпай
 Артыкча салды азапты.
 Жок десем жолборс тери бар,
 Кырк чилтен деген бар деген,
 Жолдош болсо эби бар.
 Байбичем аты Чыйырды,
 Бала үчүн ыйлап чыңырды.
 Токолум аты Бакдөөлөт,
 Толук менде көп дөөлөт,
 Баласынын жогунан
 Күтө албады көп сөөлөт.
 Берсе кудай бир бала
 Болор эле көп сөөмөт.
 Түндөгү түндүн өзүндө,
 Көрүнбөдү көзүмө,
 Атакелеп баланын
 Айткан үнү угулду,
 Алкымыма жүрөгүм
 Апкаарып келип тыгылды.
 Берсе кудай баланы,
 Казынасы канча көп,
 Кемип андан калабы?!
 Эрмек кылба карганда,
 Кетели, үйгө баралы.

Баланы алып, атты алып,
 Барды Жакып үйүнө.
 Байбиче менен Бакдөөлөт
 Басып чыкты сүйүнө.

Канымжан келди кашына,
 Баласын көрүп, кургуруң,
 Койну толду жашына.
 — Эсиң чыгып ыйлаган,
 Эшикке түндө чыкпаган,
 Жаткандан турбай түшкөчө
 Эрикпестен уктаган
 Талаага не деп жаттың деп,
 Таң атканча уктабай
 Бекерге шорум каттым деп,
 Бу жолборстон кантип калдың деп,
 Баарыбызды бу жерде
 Жоболоңго салдың деп,—

Энеси минтип сурады.
Көргөнүн айтпай Меңдибай,
Көөдөк бала турабы.

— Бай Жакыптын Туучунак
Баскан бойдон кетти деп,
Кетет экен аты деп
Кетүүгө көзүм жетти деп,
Куучабдар минген кунаным,
Аны жүгүртмөккө кубандым.
Кызыл күүгүм чак эле,
Кыр ашып аты кеткени.
Кызык жетип кармаарда
Кырк бала кырдан жеткени,
Туучунакты кубалап,
Тийип алып кеткени.
Кырк бала болду жолдошум,
Кызыкта болду бу башым.
Ат үстүндө ак жолборс
Балдар жапты терисин,
Таң атканча чаң кылдык
Салкындунун керисин,
Түшкө жакын мен көрдүм
Бай Жакыптын келүүсүн.
Бай Жакып үнү баркырап
Меңдибайлап чакырды,
Мени карап бакырды.
Чакырганда бар деди,
Байкуш атам бай Жакып,
Бала үчүн болгон кар деди,
Мен барганча бай Жакып
Балага болор зар деди.

Бакдөөлөт менен байбиче
Көрүп турду көз менен,
Угуп турду сөз менен,
Бекерби, чынбы деп сурайт
Меңдибайдын өзүнөн.

— Көөдөк бала турбайбы,
Калп айтса кудай урбайбы.
Көргөн иши чын го деп,
Бу бир көз боочудай сыр го деп,
Бербердигер бир алда

Кечетеден бер жакка
 Белгини кандай кылды деп,
 Береги эки катыным
 Мээнетке мени койду деп,
 Же белгиси жок турушуп,
 Мени менен урушуп,
 Берчи мына той деди,
 Бээ семизин сой деди,
 Калмактан жылкы куугандай,
 Кантип соём көп малды
 Катыным эркек туугандай?
 Же кытайдан черүү келгендей,
 Кырамын кантип көп малды
 Кыз күйөөгө бергендей.
 Кызыл ала кыламбы
 Кырдан кырк теке аткан мергендей?

Айлы бирге акыр деп,
 Анда бар кыйла акыл деп,
 Айтууга кепке макул деп,
 Акбалта бийди чакыр деп,
 Уругу кыргыз нойгуттан,
 Нуска билген жакшы жан,
 Бердикени чакыргын,
 Бери келсин мында деп,
 Бечара менен карыпка,
 Кемпир, берериңди чында деп,
 Дамбылданы чакыргын,
 Даяр болсун мында деп,
 Далай келет талапкер,
 Берериңди тыңда деп,
 Эркегинин баарысын
 Нээти казат караткан,
 Ургаачысын ар жерде,
 Уруш-кыстоо тар жерде,
 Үлкөн калба бар жерде
 Ак түлөөгө жараткан
 Камбар боздун үйрүнөн
 Кармап келгин бир бээ.
 Тогуз кары бээ болсун,
 Токсон кары кой болсун,
 Ушунун баарын сойгон соң
 Толуп жаткан той болсун,
 Ак баш инген төө болсун,

Аты жоктор жөө болсун.
 Сыйырдан * жетөө союлсун,
 Ач-арыктар тоюнсун.
 Мал сойсоң бала берет деп
 Байбичем жүрөт элендеп,
 Той кылсаң бала берет деп
 Бакдөөлөт жүрөт делектеп,
 Берейинчи тоюнду,
 Анан карап турайын
 Катындар сенин жоюнду.
 Чакыргын деди Күлдүрдү,
 Катындар минтип бүлдүрдү.
 Кабарын айтып бай Жакып
 Баарысына билдирди,
 Малы союп бүлдүрдү.

Жылкычысы Ыйманды
 Ылдам алып кел деди,
 Бадачысы Байболду

Бачым алып кел деди,
 Койчу башы Кубат деп,
 Барып кабар айтагөр,
 Койду ылдам чубат деп,
 Төө башчысы Сарбаны,
 Төрт түлүктүү малына
 Төрт азамат барганы.
 Төрт түлүктүү малынан,
 Белүп айдап баарынан.

Жергесинде Жакыптын
 Жетимиш үйлүү киши экен,
 Элүү жашка чыкканча
 Бу эч кылбаган иши экен.
 Тогуз жылкы, токсон кой,
 Болуп жаткан бу бир той.
 Уйдан сойду жетини,
 Төөдөн сойду экини,
 Бу бай Жакып бирди көрдү деп

Серпкени өлгөн себил дейт,
 Тумшугу болот тунжур дейт,
 Туягы темир канжар дейт.
 Жубар менен жуулган
 Жибектен боону тагыпмын.
 Алтымыш кулач жибек боо
 Аягына тагыпмын,
 Ай мунарын жем кылып
 Аябай сыйлап багыпмын.
 Күмүштөн боону тагыпмын,
 Күн мунарын жем кылып
 Күпкөгө салып багыпмын.
 Асмандагы канаттуу
 Айбатынан уча албайт,
 Жерде жүргөн аяктуу
 Желип чыгып кача албайт.

Ага конорго туур жайлапмын,
 Алача моюн ак шумкар
 Ага кошо байлапмын.
 Билдим бир жакшылык болорун,
 Кара жором жоруңар
 Канаты күмүш ак туйгун
 Качан келип конорун!
 Байбичем байкуш түш көрүп,
 Башкача сонун иш көрүп,
 Алма жеп ичи толуптур,
 Артынан чыгып ышкырып,
 Алтымыш кулач ажыдаар
 Ат ордуна болуптур.
 Ал эмине болучу,
 Акылмандар олтурсуң,
 Бу түшүмдү жоручу?
 Жана токолум сонун түш көрүң,
 Үйүндө эки куш көрүп,
 Боору кара, мойну кез,
 Болот текөөр, боосу жез,
 Капшытка туур жайлаптыр,
 Катыным экөөн байлаптыр.
 Бул эмине болучу?
 Бул түшүмдү жоручу?
 Баянын айтып бай Жакып
 Байкаңар деди карылар.
 Жакшылап түштү жоручу,

Жакынымсың баарыңар.
 Жакып бай айтып токтолду,
 Жар жоронун * баарынан
 Жалгыз жооп жок болду.
 Сакалдарын тарашып,
 Бири-бирин карашып,
 Айталбады бир сөздү
 Акылынан адашып.
 Аш кайнамдай токтолду,
 Ага чейин кыңк этип
 Айтууга киши жок болду.

Аш кайнамга жеткенде,
 Алардын шайы кеткенде
 Байжигит кепти баштады:
 — Эй, Бердике менен Дамбылда,
 Белгилүү чечен Таз элең.
 Бай Жакып түшү түш экен,
 Бул оңунан келген иш экен,
 Ушу түшү чын болсо
 Ойротту баскан киши экен.
 Куш болгондо баладыр,
 Азыр бала жогунан
 Бай Жакып көөнү аладыр.
 Ай тийген жердин баарысын
 Алат экен балаңыз,
 Андан тынсын санааңыз!
 Күн тийген жердин баарысын
 Күтөт экен балаңыз,
 Күндө тынып санааңыз!
 Алтымыш кулач жибек боо
 Аягына такканың,
 Ай мунарын жем кылып
 Азем менен бакканың —
 Алтымыш жашка чыкканча
 Аким болуп журт сурап,
 Алат экен дүйнөнү,
 Арбак конуп башына
 Аны алда таала сүйгөнү.
 Ажыдаар ат кылып
 Байбичең минип жүргөнү —
 Шол баланын орою
 Дүнүйө жүзүн сүргөнү.
 Ажыдаардай айбаттуу,

Арыстандай кайраттуу,
 Эркек уул, эр болуп,
 Не кыйындын баарысы
 Эсеп берип, эл болуп
 Карайт экен көзүнө,
 Кара тоодой касиет
 Конот экен өзүнө,
 Балаңыздын орою
 Көрүнгөн экен көзүңө!

Бай Жакып боздоп ыйлады
 Байжигит айткан сөзүнө,
 Байлап койгон акшумкар
 Жакыптын келди эсине.
 Карчыга болсо эр деди,
 Акшумкар кошо байладым,
 Муну да жоруп бер деди.

Сууктун күнү кыш деди,
 Шумкар болсо кыз деди.
 Эр Жакып эми эстеди,
 Эрке токол Бакдөөлөт
 Жоругун түшүн тез деди,
 Бакдөөлөтгүн үйүнө
 Байланган эки куш деди,
 Муну байкаңар кандай иш деди.

Дамбылда туруп кеп айтат:
 — Баракелди, Байжигит,
 Куп жоруду деп айтат.
 Бакдөөлөт туур эки уул,
 Баштагы сөзгө бакканда,
 Баянын айтсак мына бул.
 Айтылгандай борумун,
 Алат экен ал экөө
 Агасынын орунун,
 Көкүрөк черин жазгандай,
 Көрүптүрсүз үчөөңүз
 Дүйнөдө түштүн сонунун.

Бата берип тарады,
 Барар жолун карады.

МАНАСТЫН ТУУЛГАНЫ ¹

Т

ою тарап кеткени,
Жакыптын көргүн неткенин,
Зарланып жүргөн байкуштун
Талабына жеткенин.
Ногойдун уулу Жакыптыр,
Оокатын кылып жатыптыр.
Аралдын башын жай алып,
Алтайдын тоосун таянып,
Аксы менен Күчөрдөн

¹ Тема башка сыя менен кол жазманын чекесине жазылган.

Ичерине чай алып.
 Иленин башын таянып,
 Кара-Шаарга мал көктөтүп,
 Калмактарга көптөтүп,
 Казактан көрүп кордукту,
 Калмактан көрүп зордукту,
 Байкуш болуп азгандар
 Бай Жакыпка жолукту.
 Кыйладан көрүп кордукту,
 Кытайдан көрдү зордукту.
 Орозду хандын он уулу
 Ополтоо калган жерине,
 Ойрон болгон бай Жакып
 Ногойдун келбей элине.
 Байдын эки баласы
 Басканы Кашкар талаасы.
 Бай акем Жакып кантти деп,
 Басылбай жүрдү санаасы.
 Көз каман аты Үсөндүн,
 Ал кытайга кетип түзөлдү.
 Башка өсмөк болду баласы,
 Баскан-жүргөн жерлери
 Манжурия талаасы.
 Тебиттин аркы тушунда,
 Тырп чыкпай калган ошондо.
 Кылыптыр кытай өкүмдү,
 Кыйрынан азып бай Жакып
 Кылмышы жоктон өкүндү.
 Кыстоосун көрүп калмактын
 Кыйналып Жакып өкүрдү.
 Азган менен тозгондон,
 Ата-энеден бозгондон,
 Ар кайсысын бир жактан
 Айдап келип кошкондон
 Жетимиш болду түтүнү,
 Жетип барып арыз айтып,
 Жер алууга күтүндү.
 Иленин башы Үч-Арал
 Ататып алды жерине,
 Азыркысын жайлап тур
 Азоо-Белдин белине.
 Айта берсе сөзү көп,

Азыр кулак салыңыз
Арстан Манас кебине.

Тойдон кийин токтолуп
Эки жыл тамам өтүптүр.
Эр Манас бойго бүткөнү
Тамам үч ай жетиптир,
Байбиченин көңүлү
Башкага ооп кетиптир.
Өз тамагы эсте жок,
Же көрүнүүчү көзгө жок,
Бал, шекерге карабайт,
Башка тамак жарабайт,
Жесем деп жолборс жүрөгүн,
Мындан башка санабайт.
Жетпейт жолборс жүрөгү,
Жинди болуп байбиче
Жеригинен жүдөдү.

Жылкычы кабар бергени:
— Каңгайдын Кара мергени
Бир жолборс атты дегени.
Жолборсту атып салды деп,
Терисин сыйрып алды деп,
Боор-жүрөк, башка эти
Кош жанында калды деп.

Айтканын Чыйыр угуптур,
Алдынан чурап чыгыптыр.
Барып калды Чыйырды
Жылкычынын жолуна,
Кара кулак чоң жамбы
Кармай барды колуна.
— Кайыптан дүйнө тап деди,
Карап турбай, жылкычым,
Кайта ылдамдап чап деди.
Жашырып-жаап жүрбөгүн,
Жарып жолборс жүрөгүн,
Алып кел деди өзүмө,
Ата-энеден сен жакын
Көрүнөсүң көзүмө,
Каалаганың баарысын
Канчада берем өзүңө.

Байбиче айтып бу кепти
 Жылкычысын жиберди.
 Жылкычы буга таң калды,
 Акысына жамбы алды.
 Ара конуп ортого,
 Ал жылкычы сандалды.

Барса жолборс жатыптыр,
 Зыңкыйып муздап катыптыр.
 Жолборстон жүрөк алганы,
 Жолго кайра салганы.

Жол боюнда бир бээ
 Телиден өлүп жатыптыр,
 Жылкычылар жыйылып
 Аны союп атыптыр.
 Анын да алды жүрөгүн,
 Экөөн бирдей бермекке,
 Байбиченин бул ишин
 Байкап сынап көрмөккө.

Жылкычы жолго салганы,
 Эртесинде түш ченде
 Жылкычы келип калганы.
 Жылмайып басып байбиче,
 Элечектен каш чыгып,
 Эки көздөн жаш чыгып
 Байбиче келип турганы.

Жылкычы аты Бадалбай,
 Байбиче келип кеп айтат,
 Бадалбай балам деп айтат,
 Эки жүрөк эмине?
 Жолборстор жолго жатканбы,
 Каңгайдын Кара мергени
 Катарлап экөөн атканбы?
 Же мал жүрөгүн жолборс деп
 Башынан шорум катканбы?
 Айт, Бадалбай балам, дейт,
 Аныктап сурап алам дейт.

Байбиче сүйлөп салыптыр,
 Жүрөгү деп жолборстун
 Бадалбай айтып калыптыр.
 Алдам азыр турбайбы,
 Жалган айтсам жашаймбы,
 Аксиң * мени урбайбы.
 Кыласызбы дары деп,
 Кыйла барктап аны деп,
 Кызарып агып турбайбы
 Жүрөгүнүн каны деп
 Бадалбай айтты баянды,
 Байбиче көөнү жай алды.

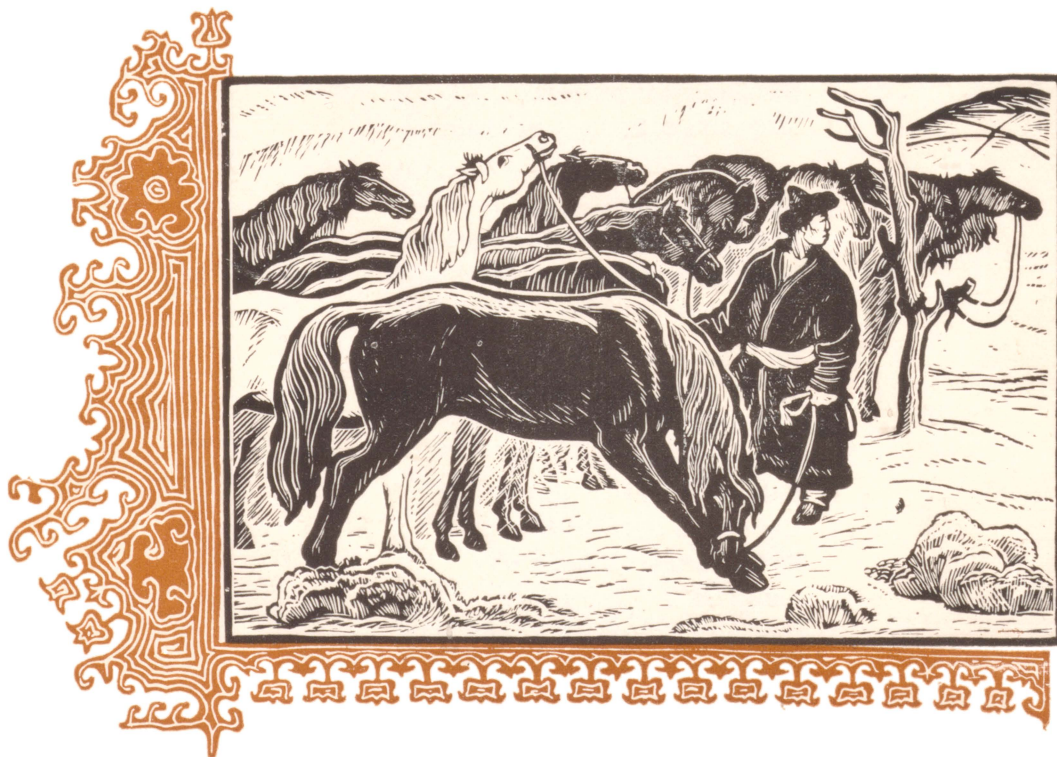
Челкеңдей басып байбиче
 Челекке суусун алганы,
 Оозу капкак жез казан
 Эки жүрөк салганы,
 Чала-була бышырып,
 Жанга бербей жалмады.
 Сонун экен бу да деп,
 Сорпосун ичем жуда * деп,
 Эки аяктай сорпосун
 Немесин койбой жалмады.
 Байбиченин талгагы
 Магдырап канып калганы.

Байбиче жыйды эсини,
 Байкап уккун баягы
 Бай Жакыптын сөзүнү.

Эр Манас бойго бүткөнү
 Тогуз айга жетиптир.
 Тогуз ай, тогуз күн болуп,
 Толгоо жаңы киргени
 Бейшемби кечи түн болуп.
 Курсакка бала бүткөнү
 Кубаттанды Жакып чал,
 Аман-эсен тууса деп
 Назырга * айткан канча мал.
 Карынга бала бүткөнү
 Кайраттанган Жакып чал,
 Каралдым аман тууса деп
 Назырга * айткан канча мал,

Акбоздон бээ союлду,
 Алтындан бакан коюлду,
 Аны сайын байбиче
 Айгайын салып чоюлду.
 Коңшунун баары жыйылды,
 Козголгон сайын байбиче
 Кокуюн айтып ыйынды.
 Ордого толо жыйылды,
 Ойбоюн айтып ыйынды.
 Бала туур бекен деп
 Бай Жакып жүрөк дегдеди,
 Бала койсо чиренип
 Байбиче бою тердеди.
 Бала катуу чиреди,
 Байбиче бакан тиреди.
 Бекем туйлап кеткенде
 Басып тарткан катындар
 Башы жерге киреди.
 Байбиченин ичинде

Ажыдаарбы, жолборспу,
 Же адамдан арга болбоспу?
 Бала туйлап кеткенде
 Байбиче көзү сүзүлдү,
 Белдемчинин жакасы
 Беш жеринен үзүлдү.
 Алып келип бай Жакып
 Аксары башыл кой чалды,
 Ай туякка бээ чалды,
 Ай мүйүзгө уй чалды,
 Айры өркөчкө төө чалды.
 Аны сайын байбиче
 Айгайын баспай үн салды:
 — Менин жанымды жечү балабы?
 Же жарып ичтен алабы?
 Бул башымды жечү балабы?
 Бай Жакып жесир калабы?
 Же, жабыр баян * шер беле?
 Же, менин жатарым кара жер беле?

Жараткан Жапар кудайым,
Мени кандай жалмачу бала берди эле?!

Баканды кармап бакырды,
Бакшы менен бүбүдөн
Немесин койбой чакырды.
Түндүктү карап түйүлдү,
Көргөндөр жандан түңүлдү.
Жети күн тартты толгоону,
Жергеси чарчап болгону.
Алты күн тартты толгоону,
Айлы чарчап болгону.

Толгоосу эми толду деп,
Туур күнү болду деп
Бердикенин катыны
Беленденип калыптыр,
Дамбылданын катыны
Даярданып алыптыр,
Акбалтанын катыны
Азыр болуп калыптыр.
Кутубайдын катыны
Курсагын оңдоп калыптыр,
Кудай берсе тубар деп
Куруп калган Жакыптын
Кулагына салыптыр.

Байбичең тууйт дегенде
Бай Жакып ыйлап каңгырап,
Бакырып ыйлап заңгырап:
— Баласы жоктон жүдөдүм,
Эркек деп бирөө жүгүрсө
Жарылып кетер жүрөгүм.
Ботосу жоктон майышып,
Боздоп жүрдүм кайышып,
Сүйүнчү десе бир адам
Тура албасмын тайышып.
Өзүмдү өзүм жайлайын,
Өңкөй бышты кара боз
Элүү-кыркты байлайын.
Айылга туруп нетейин,
Адырга чыгып кетейин,
Токтолуп туруп нетейин,
Тоого чыгып кетейин.

Жыгылсам да, талсам да,
 Же кайрат кылып калсам да
 Элге шылдың болбостой
 Ээн жакка барайын,
 Алыстан айыл карайын,
 Айткандан кабар алайын.

Ушуну айтып бай Жакып
 Кыл аркан керме шайлатты,
 Кырк кара боз быштыны
 Кыдырата байлатты,
 Жетпей калса минсин деп
 Жети кур ат байлатты.
 Эркек болсо, эр болсо,
 Кыз болбосун не болсо,
 Кыз болсо үйдө калыңар,
 Кыймылдаба баарыңар.
 Эркек болсо чабыңар,
 Талаадан мени табыңар.

Сүйүнткөн болсо кудайым,
 Сүйгөнүңдү алгын жудайын *.
 Кубанткан болсо кудайым
 Кур аттан берем жудайын.
 Эркекпи деп, кызбы деп
 Аныктап алып чабыңар,
 Арадан мени табыңар.

Айтып Жакып аттанды,
 Атты байлап койду деп
 Айылдагылар шаттанды.

Жакып бай жолго салыптыр,
 Жорго боз айгыр үйүрү
 Жолунан чыгып калыптыр.
 Кара жалдуу кула бээ
 Кайкалактап алыптыр.

Кайдан келди булар деп,
 Как ушу бүгүн тубар деп,
 Тоо башына токтобой
 Болуп жүрчү эле улар деп,
 Болду, акыр болбоду
 Кула бээм азыр тубар деп,

Эркек болсо кулуну
 Энчилейин балама,
 Эгем таала кудурет
 Жеткирер бекен санаама?!
 Жорго боз атын жоёюн,
 Катыным тууса эркекти
 Мындан кийин айгырын
 Камбар боз деп коёюн.
 Ургаачысынын баарысын
 Ак түлөөмө соёюн,
 Эркегинин баарысын
 Нээти казат коёюн.

Ушуну айтып бай Жакып
 Атынан түшүп алганы,
 Жылкыга көзүн салганы,
 Жылкынын баары чубашып
 Жылгага кирип калганы.

Азганакай жабырга,
 Ат кулактуу шабырга
 Асты барып токтоду,
 Аркы-терки оттоду,
 Туруп, жатып кула бээ
 Тууй турган окшоду.
 Аны көрүп бай Жакып
 Ак! — деп карап токтоду.

Аны таштап салыңар,
 Байбичеси Шакандын
 Баянын угуп алыңар.

Толгоосу сегиз күн болгон,
 Толготкон мындай ким болгон?!
 Тарткандардын баарысы
 Талыкшып колу тим болгон.

Талыкшып турган келинди
 Тарга көр деди белимди.
 Он эки катын бек тартты,
 Оңдойгөр кудай деп тартты.

Каканак суусу шар этти,
 Баланын үнү бар этти,

Карынды катуу сүзгөнү,
Эки колун толтура
Кан чеңгелдеп түшкөнү.

Бала жерде туйлады,
Бар-бар этип ыйлады.
Эркек бекен, кыз бекен,
Мага качан айтат деп
Байбиче жашын тыйбады.
Көшүдү көзү илинип,
Көрө салган катынга
Эркектиги билинип.
Чочогу чыкты чороюп,
Эркек экен дегенде
Эси кетип Чыйырды
Жыгылып кетти сороюп.

Байбичеге нетти деп,
Мартуу * басып кетти деп
Катындын баары чочуду.
Кайта башын көтөрүп,
Жыгылбады, жоошуду.
Антаңдабай катындар,
Аныктап көрчү, капырлар?
Жерден алгын тез деди,
Дамбылданын зайыбы
Киндигин өзүң кес деди.

Оромолун колго алып
Ороюн деди баланы,
Ушу күндө бу бала
Оң колун сууруп алганы.
— Ойбой, татай * нетти деп,
Отуздагы жигиттей
Колун сууруп кетти деп,
Татай *, көтөк нетти деп,
Так кырктагы кишидей
Тартып бутун кетти деп,
Карап турбай катындар
Кармалашсаң нетти деп
Канымжан катын муну айтат.

Кандай сөзүң жаман деп,
Кармоого карууң келбесе

Сен качып кутул аман деп
 Бакдөөлөт жерден алганы,
 Бакырып жаткан баланы.
 Он бештеги баладай
 Көтөргөндө салмагы,
 Берген экен кудайым
 Берекелүү баланы.
 Көзү каткан Бакдөөлөт
 Көтөрүп өөп алганы.

Куртканын зайбы Канышбек
 Оозантмакка баланы
 Оозуна эмчек салганы.
 Өзөгүн үзө бир соруп,
 Өлө жазып калганы.

Сандык толо май деди,
 Салган кошо бал деди,
 Эки, үч карын май алып
 Эми оозуна сал деди.
 Үч карын май алганы,
 Үч кайтара салганы.
 Үч карындын майларын
 Үч саатка койбой жалмады.

Астына алып Чыйырды
 Оң эмчегин салганы.
 Абалкысы сүт чыкты,
 Экинчиси суу чыкты,
 Үчүнчүсү кан чыкты,
 Чыдай албай ошондо
 Байбичеден жан чыкты.

Чыгарып алып эмчекти,
 Чакырып журтка бериптир
 Сегиз бээ союп жентекти.
 Тоюнбаган тоюнуп,
 Топтогон малдар союлуп,
 Ачтын баары тоюнуп,
 Ар түрлүү малдар союлуп,
 Балдарын катын жетектеп,
 Май көтөрүп этектеп,
 Бай Жакып кайда экен деп,

Айылдагы жигиттер
Баары шашып энтөңдеп.

Эми аны таштап салыңар,
Жакыптан кабар алыңар,

Байлаган аты кырк сегиз,
Баары күлүк тептегиз.
Айылдагы адамдар
Арбып-дарбып минишип,
Апкаарып жолго киришип,
Тоого чапты топтошуп,
Адырга чапты анталап,
Бөксөгө чапты бөлүнүп,
Талаага чапты дабырап,
Бай Жакып кайда кетти деп
Баарысы жүрөт жабырап.

Эркектен неме калбаптыр,
Эки атты бирөө албаптыр,
Кермеде жылкы калбаптыр.

Кедеңдей басып Сулайка
Келип ордун караптыр,
Кеткен экен Акбалта,
Кетсе ишке жараптыр.
Керменин несин карайын,
Энди үйгө барайын.
Басып келип Сулайка
Башын үйгө салыптыр,
Үтүрөйүп Акбалта
Үйдө олтуруп алыптыр.
Көрө салып Сулайка
Көтөк деп чочуп калыптыр.

— Абышкам, дүнүйөдөн тойдуңбу,
Атпай журт алган олжодон
Бир неме албай койдуңбу?
Сүйүнчүгө шайлаган,
Кызыр чалган бай Жакып
Кырк кара боз байлаган,
Кырк жылкыдан бирди албай
Сенин кандай шоруң кайнаган?
Жана байлаптыр сегиз кур атты,

Ошолордон кур калып
Олтурушуң уяттыр.

Акбалтанын катыны
Ачууланып акыры
Айтып муну салганы.
Акырайып Акбалта
Катынга багып калганы:
— Ай, кара жолтой Сулайка,
Карасаңчы кудайга?!
Тоюнбаган топор бар,
Жарыбаган жарды бар,
Куудуңкөй жүргөн куулар бар,
Мал көрбөгөн бакыр бар,
Айылда жүргөн айбан бар,
Короодо жүргөн коңшу бар,
Коёбу мага ушулар?
Эркек-кызын аңдабай,
Эки жагын карабай,
Эр Жакыпка барам деп
Эбак чаап кетиптир.
Эгем берер ырыскы,
Албай койсо Жакыптан
Акбалтага нетиптир?!
Барбадым да, албадым,
Же балакетке калбадым,
Азыр атка минерге
Келбейт менин дарманым.
Канча күндөн бери жакка
Каралашып жүрөсүң,
Канча сенин алганың?

Акбалта айтып салганы,
Суп чапандан * бирөө экен
Сулайканын алганы.
Эки элечек, бир чапан,
Мына менин олжом деп
Эрине таштап салганы.

Бай кудайга казына,
Барсаңчы Жакып кашына,
Катын айтып салганы.
Ага болбой Акбалта

Мойнун буруп алганы.
 Кырк киши кетти чапкылап,
 Элүү киши таласа
 Жакыптын жаны калабы!
 Кермеде сегиз кур атты
 Кез келген минип чуратты.
 Катыны эркек тубарбы,
 Карганда малын талатып
 Ата мындай Жакыпты кудай урарбы!

Элүү киши барган соң,
 Энтелеп барып Акбалта
 Да сүйүнчү сурарбы?!
 Жалгыз илик Көкчолок
 Жандоого кантип чабамын,
 Жакыпты кайдан табамын?
 Элким атым Көкчолок
 Эңишке кантип чабамын,
 Элирип кеткен кесек кул,
 Алардын элесин кайдан табамын?
 Уудан калган итке окшоп
 Элким кайда чабамын.

Акбалта айтып болбоду,
 Барсаң-барсаң, байым, деп
 Катыны камап койбоду.
 Анда Акбалта кеп айтат,
 Ачууланып бек айтат:
 — Кандай курган катынсың,
 Калабалуу капырсың.
 Бай Жакыпка бар сен деп
 Тынчымды койбой жатырсың.
 Дөөкүрсүгөн кулдар баргандыр,
 Күлүктү минип алгандыр,
 Аларын алып Жакыптан
 Тарап кетип калгандыр.

Акбалта айтып токтолду,
 Катыны шондо кеп айтат,
 Катууланып бек айтат:
 — Жүгүрткөн киши алабы,
 Жүрбөгөн куру калабы?
 Чапкылаган аларын,
 Кудай өзү билбейби

Чарчаган куру каларын.
 Булут минип учса да
 Буюрбаса калбайбы,
 Буюрган киши албайбы.
 Чапкандар куру калбайбы,
 Жазууда кудай буюрса
 Жатса да киши албайбы.
 Көкчолок менен чабарсың,
 Жазууда кудай буюрса
 Жакып байды табарсың.

Барбаймын деп айталбай,
 Бармак болду Акбалта
 Катындын сөзүн кайтарбай.
 Байлап койгон Көкчолок
 Басыгы ылдам шайтандай.

Акбалта чал бокчоюп,
 Аттанып чыгып чокчоюп,
 Же жададым үйдө жатып деп,
 Табылар бекен Жакып деп
 Акбалта жолго салыптыр.
 Айылга жакын көмүскө,
 Азганакай жабырда,
 Ат кулактуу шабырда,
 Кара-Суунун четинде,
 Көк өтөктүн бетинде
 Минген атын суудуруп,
 Кара жалдуу кула бээ
 Бир ак сур кулун туудуруп,
 Шыйрагын оңдоп шыпырып,
 Тумшугун сыгып телчитип,
 Энесине ээрчитип,
 Олтурган экен бай Жакып.

Көкчолок минген Акбалта
 Жакыпты көрдү жайма жай.
 Жан жагында киши жок,
 Жакып жалгыз олтурат
 Киши менен иши жок.

Акбалта көрүп акырды,
 Сүйүнчү деп бакырды.
 Кубангандан бай Жакып
 Не дейсиң деп чакырды.

Анда Акбалта муну айтат:
 — Айтканымды туюнчу,
 Арстаным Жакып, сүйүнчү!
 Карыганда байбиче
 Кабылан тапты, сүйүнчү!
 Жобогондо байбиче
 Жолборс тапты, сүйүнчү!
 Жоголордо байбиче
 Жолдош тапты, сүйүнчү!
 Эриккенде байбиче
 Эрмек тапты, сүйүнчү!
 Кайгырганда байбиче
 Каралды тапты, сүйүнчү!

Акбалта айгай салыптыр,
 Аны уккан соң бай Жакып
 Акылынан таныптыр.
 Көздүн жашы он талаа,
 Көрдүмбү деди бир бала.
 Перзент берген кудайым,
 Жараткандын өзүнөн
 Жашын узун сурайын,
 Тууганына сүйүнбөй,
 Турарын тилеп кудайдан,
 Муңканган бойдон өтөм деп
 Ойлодум эле бу жайдан.
 Акбалта келди жайма-жай,
 Шалак этип жыгылып,
 Талып калды Жакып бай.

Жакыптын келди кашына,
 Тең курбусу Акбалта
 Ырайымы келди жашына,
 Барбана * болду башына.
 Кыйкырса Жакып кыңк этпейт,
 Кыймылдатса былк этпейт.

Акбалта чочуп калганы,
 Ак калпакты колго алып,
 Майпаңдай басып Акбалта
 Аккан сууга барганы.

Басып келип Акбалта
 Талып калган Жакыптын

Көөдөсүнө бүрккөнү.
Көтөрдү башын бай Жакып,
Суудан бою үрккөнү.

Сурады Жакып Балтадан:
— Акбалта чалым неттиң деп,
Сен кай жактан жеттиң деп,
Келгенде мени неттиң деп.
Суу бүрктүң менин өзүмө,
Эч эчтеңке көрүнбөйт
Караган менин көзүмө,
Кандайлыктан талганым
Билинбейт менин өзүмө.
Өзүң келдиң не үчүн?
Өзөгүм өрттөй күйүптүр,
Сени сүйлөсө экен деп
Кулагым кепти сүйүптүр.
Не жүрөсүң Балта чал,
Кебиң болсо айта сал?

Айтпадымбы сага деп,
Эркек тууду катының,
Не бересиң мага деп?
Акбалта айтып салганы.

Анык бекен, чынбы деп,
Айта көр Балтам чынды деп,
Эркек бекен перзентим,
Көзүң көрүп чыктыбы?
Же карап анык көрө албай
Катындардан уктуңбу?
Кайтып айтчы чалым деп,
Бай Жакып сурайт дагы кеп.

Акбалта сөзүн баштады,
Тең курбуң Жакып шашпады,
Уккан сайын Жакып чал
Бурчактай көзүн жаштады.

— Байбичең тууду эркек уул,
Байкасаң Жакып сөзүм бул.
Баркыраган добушу
Тай чабым жерден угулду,

Олтурат элем үйүмдө,
 Опколжуп келип жүрөгүм
 Оозума тыгылды.
 Каралашкан катындар,
 Кармалашкан келиндер,
 Кошо жүргөн зайыптар,
 Кошоматчы кишилер,
 Жашы менен кары айтат,
 Жалпы адамдын баары айтат:
 — Курсакты катуу сүздү дейт,
 Эки колун толтура
 Кан чеңгелдеп түштү дейт.
 Орогондо чиренсе
 Отуздагы кишидей
 Ошондо да күчтүү дейт.
 Бала да болсо мыкты дейт,
 Байбиченин боорун
 Балчыктай кармап чыкты дейт.

— Ай, нени айтасың Акбалта,
 Жанчыгымда бар эле
 Сары алтындан бир калта,
 Санап сага берейин
 Жайытта малдан бир канча.
 Сүйүнчү дейсиң, жакшы кеп,
 Сүйүнгөн менен бай Жакып,
 Чынын айтсаң болбойбу
 Дүнүйөңдөн какшы деп.
 Ай ботом, өлөңдүү жерге өрт койгон
 Бир өткүр бала десеңчи
 Өз журтума чуу салчу
 Жеткир бала десеңчи.
 Кара сууга кан куйган
 Бир каңкорду тууган белем да
 Калайыкка чаң салган
 Анткорду тууган белем да.
 Байбичемди өлтүрчү
 Ажалды тууган белем да,
 Баш бербеген дүйнөгө
 Бир тажаалды тууган белем да!
 Эр өлтүрүп соёр да,
 Кункор кылып коёр да,
 Нар өлтүрүп соёр да,
 Пулкор кылып коёр да.

Кызыл-тазыл көрүнсө
 Кыздардан ала качар да,
 Малымды суудай чачар да.
 Баласы боорун алыпшы,
 Же ботом, байбичем аман калыппы?

Анда Акбалта кеп айтат,
 Ачууланып бек айтат:
 — Балам жок дейсиң майышып,
 Карам жок дейсиң кайышып.
 Балага жаңы жетесиң,
 Бай Жакып байым нетесиң?
 Баладан малды жуук көргөн
 Бакыл киши экенсиң.
 Бекинем малга деп жүрүп
 Бей ыйман өлөр бекенсиң!
 Же берериң болсо берсеңчи,
 Же бере албасаң Жакып бай,
 Бербеймин сага десеңчи.
 Айтарың болсо айтсаңчы,
 Айтар малың жок болсо
 Мен азыр үйгө кайтсамчы.

Акбалта сүйлөп салганы,
 Ал сөзүнө Жакып бай
 Арсаңдап күлүп калганы.

— Андай болсо, Акбалта,
 Мына бу алтынды алчы бир калта.
 Эркегинин баарысын
 Нээти казат караттым,
 Ургаачысынын баарысын
 Ак түлөөгө жараттым.
 Үйрү үч жүз болуптур,
 Жашы үч асыйга толуптур.
 Камбар боздун үйрүнөн
 Каалап туруп тогузду ал.
 Төөдөн алгын төртөөнү,
 Төрт уруу малдан төрт тогуз,
 Калганы болсо, Акбалтам,
 Катындардан калпып ал,
 Кыз балдардан кымтып ал,
 Келиндерден кетип ал,

Сүйгөнүңдү сүйрөп ал,
 Каалаганың кармап ал,
 Жээк, жергемен жетип ал.
 Сүйүнчүлөп келгениң
 Болду бекен, Балта чал?!

Ай талааны нетели,
 Аттангын, үйгө кетели.
 Байбичеге жүрөлү,
 Баласын барып көрөлү.

Акбалта менен бай Жакып
 Айлына кайта барыптыр,
 Аңыртка кеткен кырк киши
 Алардын астынан чыгып калыптыр.
 «Сүйүнчү бай, сүйүнчү!»
 Айгайды алар салыптыр.

Кай бириңди ылгаймын,
 Жакының бар, жатың бар,
 Өз өзүңөр алыңар
 Минген-минген атыңды.
 Аттан куру калганың
 Айт кудайга датыңды.

Бай Жакып үнүн укканы,
 Канышбек менен Канымжан
 Каршы басып чыкканы.
 — Бешик боосу бек болсун,
 Кундагың боосу кут болсун! —
 Бай Жакып айтып бу сөздү
 Басып кирди үйүнө.

Жанут * ичик жамынып,
 Жаккан оттой камыгып.
 Баласын алып болукшуп,
 Байбичеси толукшуп
 Олтурган экен үйүндө.
 Бай Жакып шондо кеп айтат,
 Бакдөөлөткө бек айтат,
 Байбиченин баласын
 Алып келчи деп айтат!
 Бакдөөлөт барып кол сунду,
 Байбиче берип озунду.

Баланы Жакып алганы,
 Бала деген шубу деп
 Баркырап ыйлап калганы.
 Кубанды Жакып, ыйлады,
 Кучакта бала туйлады,
 Баланын үнү баркырап,
 Айбатынан атасы
 Баары бою калтырап.

Баркырап ыйлап баласы
 Жалмалап тамак карады,
 Атакеси бай Жакып
 Аяк-колун кармоого
 Алы келбей барады.
 Балаң кандай ыйлаак деп
 Байбичени карады.
 Берсең эмчек нетти деп,
 Бир баланы тойгузбай
 Пейлиң кандай кетти деп.

— Жакшы эле менин сүтүм деп,
 Эки сорсо эмчектин
 Немесин койбойт бүтүн деп,
 Эң ачкараак балаң бар
 Тамагына күтүн деп,
 Байбиче сөзүн салганы.
 Байкайын деп баласын
 Бай Жакып көзүн салганы:
 «Маңдайы жазы, башы кууш,
 Бар боюнда турат тууш *,
 Кочкор тумшук, кош кирпик,
 Көркү калча, көзү тик,
 Жалаяк ооз, жар кабак,
 Жаагы жазы, ээги узун,
 Эрди калың, көзү үңкүр —
 Эр мүнөзү көрүнөт.
 Алакан жазык, колу ачык,
 Аттанып чыкса жолу ачык —
 Алп мүнөзү көрүнөт.
 Кең көкүрөк, жайык төш,
 Аркасы кең, бели түз,
 Айбаты катуу, заар жүз —
 Пил мүчөсү көрүнөт.
 Жолборс моюн, жоон билек,

Жооруну калың, таш жүрөк,
Жылма кабак, жылдыз көз,
Бөрү кулак, жолборс төш,
Бөлөкчө түрү бар экен.
Кут кылган болсо кудайым,
Кудайдан жашын сурайын,
Кеткенден алар кегимди,
Кек алганын көрөрмүн,
Кегирбесе эбимди.
Өткөндөн алар өчүмдү,
Өч алганын көрөрмүн
Өлтүрбөсө өзүмдү».

Баштагы мүнөз жоголду
Бай Жакыптын нээтинен.
Бар кудайым берген деп
Баланын өптү бетинен.
Байбиче баланы алганы,
Балкайтып эмчек салганы.

МАНАСТЫН ТУУЛГАНЫНА ТОЙ КЫЛГАНЫ ¹

Б

алкыта бир той кылайын,
Бар кудайым жалгады.
Аябай бир той кылууну
Бай Жакып эсине алганы.
Ойротто мындай ким болгон,
Ошо кезде жылкысы
Эсеп кылып санаса
Отуз сегиз миң болгон.
Арбын малым Алтайда,
Канча малым Кан тоодо,

¹ Тема башка сыя менен кол жазманын четине жазылган.

Жылкымдын чети Шыйкууда.
 Коюм сексен миң экен,
 Конушум Кара-Шаарда,
 Жакшы бир той кылайын
 Жаздын алды баарда *.

Кулан жайлак, Куу-Тезде
 Кур атым жатат бу кезде.
 Чыландын башы Чөңөр-Жар,
 Аз болгондо алты миң ашык төөм бар.
 Карагайлуу Камбылда
 Кар баспаган Жамбылда
 Өзөнгө жайсам толду эле,
 Жеке өзүмө караган
 Жети миң уй болду эле.
 Баарына кабар салайын,
 Малымды жыйып алайын.

Азыркы турган аз кыргыз
 Алы келип күтө албас,
 Анжыян менен Ташкенге
 Аларга кабар салайын,
 Ага-инимдин баарысын
 Бир чогултуп алайын.

Кашкар деген кыштакты,
 Кабак-Арт менен Сары-Колдо
 Кабырга тууган кыпчак бар,
 Кашыма жыйып алайын.
 Алчын, үйшүн, найманды,
 Абак, тарак, аргынды,
 Айтайын тойго барууну
 Уругу тыргоот калмагы,
 Ушу балам тууганы
 Укпай киши калбады.

Маңгулдун жыйып баарысын,
 Кытайдын жыйып кыйласын,
 Сарттын алып санатын,
 Талыганча канатым
 Казынамды ачайын,
 Кара малды чачайын.
 Күмүшүм жатат таш болуп,
 Күрүчүм жатат аш болуп,

Күлүгүм семиз мас болуп,
 Күлүктү таптап минүүгө
 Күрдөөлдүү кыргыз аз болуп.
 Алтыным жатат таш болуп,
 Амбарда буудай аш болуп,
 Аттарым семиз мас болуп,
 Аттарды таптап минүүгө
 Айлымда кыргыз аз болуп,
 Кордугун көрүп кытайдын
 Конушун кошпой куруду,
 Коңшу болуп маңгулга
 Кор болду ногой уругу.
 Орозду калды Ополдо,
 Бай калды башкы Сугумда.
 Көз камандын балдары
 Көйкапка жакын барганы,
 Көрө албай бизди калганы.
 Көрүндү көзгө, ойлосом,
 Бу дүнүйө жалганы.
 Улуу бир той берүүгө
 Айтып болуп ал сөздү,
 Бай Жакып белин байлады.

Чакырууга чыгарды
 Таамай отуз кишини,
 Чакыргын деди ошону:
 Кызыл чок кытай четинен,
 Асты киши калбасын
 Алтай тоонун бетинен.
 Жетип келсин жергенттик,
 Тойго келсин тотулук,
 Калбай келсин кашкарлык,
 Кошо келсин котондук.
 Марал башы Долонду,
 Басып өткүн олорду,
 Самарканды, Жызакты,
 Санатын айтып узатты,
 Оро-Төбө, Кожентти,
 Олуя-Ата, Ташкенди,
 Орчун Кокон, Маргалаң,
 Иле менен Чүйүнө,
 Кабарымды уккандар
 Калбасын деди үйүнө.
 Туурасы Эртиш суу болсун,

Аягы Орол тоо болсун,
 Кара-Кум калмак калбасын,
 Кабарсыз жатып албасын,
 Бир чети Тибет чөл болсун,
 Күн чыгыш жагы кытайдын
 Камбылдын Кунар бел болсун,
 Чакырарым тоюма
 Шондон берки эл болсун.
 Той берем быйыл жайында,
 Кай жерде деп сураса
 Үч-Арал деп дайында.
 Төрт жарым айдан калбасын,
 Төгүн деп жатып албасын.
 Беш айдан кийин калбасын,
 Бекер деп жатып албасын.
 Өзү келсин өнөрпоз,
 Баары келсин балбаны,
 Байлап келсин күлүгүн,
 Мага салсын түлүгүн.
 Ээрчите келсин эшенин,
 Четине алсын чеченин,
 Кошуп келсин кожосун,
 Ала келсин аярын,
 Болжоп келсин молдосун,
 Мында келип өкүнбөй
 Мыктап келсин жолдошун.
 Баш байгеге саярым
 Беш жүз кызыл нарым бар,
 Эки төөгө жүктөгөн
 Эндей алтын зарым бар,
 Беш жүз жылкы, бир миң кой
 Баш байгеде дагы бар.
 Аяк жагын сураса
 Алты кара, сексен кой,
 Арзан десең келбей кой.
 Катыным бала тапканы
 Калкка берген бу бир той.
 Ортосун өзүң ойлоп бил,
 Отуз атка байге бар,
 Озуп келсе күлүгүң
 Ойротто жок пайда бар.

Чакырчууну жиберди,
 Жайкай конду шиберди.

Мөмө-чөмө жемишке,
 Так жүз киши жиберди.
 Төрт миң атан төө менен,
 Түнөгөр балбан дөө менен.
 Таза болсун тасторкон,
 Көпчүлүктөн көп корком.
 Бай Жакып баарын күтүнүп,
 Байбиче тонун бүтүрүп,
 Кедейлер киймин жамашып,
 Келиндер чачын тарашып,
 Кызматкер киймин жамашып,
 Кыз балдар чачын тарашып,
 Кызык тойду көрсөк деп
 Кылайтпай күнүн санашып,
 Азаматтын баарысы
 Аргымак жалын тарашып,
 Ай кылайтпай санашып.
 Күн айланды күзүнө,
 Жакып бай жайнай конуптур
 Үч-Аралдын түзүнө,
 Канды тоонун оюна,
 Кара суунун боюна.
 Карап тургун калайык
 Хан Жакып кылган тоюна.

Жакып бай туун аштады,
 Тойду бүгүн баштады.
 Ошо күнү бейшемби,
 Токсон бээ союп таштады.
 Эртеңки күнү жума деп,
 Жүз бээни сойду жуда * деп,
 Беш жүз бээ соёюн,
 Берген соң малды кудайым.
 Ишемби сойду элүүнү,
 Жекшемби сойду элүүнү,
 Дүйшөмбү сойду элүүнү,
 Шаршемби сойду элүүнү.
 Бейшембинин күнүндө
 Берсе кудай тилегим
 Алтымыш ак боз бээ алыңар,
 Камбар боздун үйрүнөн
 Кармап келип чалыңар,
 Кабыл болсо тоюңар,
 Эки миң эркек коюм бар,

Эбактан бери бу тойго
 Атап койгон оюм бар.
 Элүү бордоку өгүз бар,
 Немесин койбой союңар,
 Ага-ини туугандар
 Аламанды коюңар.
 Төрт жүз төөгө арттырган
 Мөмө-чөмө жемиши,
 Баары келди жыйылып
 Телегейи тегизи,
 Алты жүз атан төөгө
 Аппак күрүч арттырды,
 Кытайларга ылайык
 Кырк миң чанач меш * менен
 Кара мейиз салдырган
 Кызыл арак тарттырды,
 Кыларына келгенде
 Кызматын журттан арттырды.
 Жети жүз очок ойдурду,
 Жетимиш үйлүү кыргызын
 Эт башкартып койдурду.
 Алты жүз аргын, найманды
 Эт тартууга жайлады,
 Калмакка казан астырды,
 Жер очоктун баарысын
 Жергенттикке каздырды.
 Дутар менен комузун,
 Колуна алып чертишип,
 Отуз үйлүү нойгуттук
 Отун жарып кертишип.
 Сурнайды суулап тартышып,
 Ырчылар ырын айтышып,
 Кош башчылар баарысы
 Коно турган жерине
 Кой өңөрүп кайтышып,
 Колго келген маңгулдар
 Падыша экен Жакып деп
 Кошоматын айтышып.
 Кытайдан кырк миң кол келди,
 Кылжылоолу ойроттон
 Туушаң төрө зор келди.
 Калмактан канча кол келди,
 Казак, кыргыз мол келди,
 Дүйнөнү басып кол келди.

Ногойдон калган кызыл туу
 Оболотуп аштады,
 Оюнду жаңы баштады.

Карасман калмак балбаны /
 Казактын Калдар бөкөсү *
 Каршы алдына барганы,
 Кармашкан жерден эр Калдар
 Каптай камтып алганы,
 Калдайтып барып калмакты
 Кара жерге салганы.
 Апыраңдап көп казак
 Айгайлашып калганы,
 Алты жылкы бир төөнү
 Байгесине алганы.

Маңгулдан Чокон дөө чыкты,
 Ат минбеген жөө чыкты.
 Аты Чокон балбан деп,
 Беттешкенин алган деп,
 Намыстанып маңгулдар
 Айбаттуусун салган деп,
 Түгөлбай аттуу балбан деп,
 Бу сүрүшкөнүн алган деп
 Каалады калкы баарысы,
 Жашы менен карысы.

Чокон дөө келди күркүрөп,
 Оозунан түтүн буркурап,
 Маңгулдун баары чуркурап.

Балбандык киймин кийинип,
 Бабасына сыйынып
 Байтүгөл басып барганы,
 Барган жерден бу экөө
 Багалектен кармады,
 Күрөштү экөө салганы.
 Билектешип калганы,
 Бир жулкканда Байтүгөл
 Билегин сууруп алганы.

Эрдемсинген Чокондун
 Байтүгөл колун кармады,

Балбансынган баатырың
Сууралбай колун калганы.

Колун кошуп Байтүгөл
Бел боодон барып кармады,
Мен-менсинген чоң Чокон
Бери бакпай калганы.

Калың журт карап турганы,
Калдайтып келип Чоконду
Байтүгөл кармап урганы.
Балбанды Түгөл жыгыптыр,
Алты сыйыр*, беш жылкы
Байгесин алып чыгыптыр.

Кызыл чок кытай журтунан
Күнөс деген бир балбан
Күрсүсүн алып колуна,
Күндөй болуп күркүрөп,
Төгөмүн деп каныңды,
Кыямын деп жаныңды,
Кетирем деп саныңды
Майданга кирди бакырып,
Кел бери деп чакырып.

Аркы атасы Барак хан,
Өз атасы Камбар хан,
Казактан чыкты мыкты жан,
Өзүнүн аты Айдаркан.
Айдаркан чыкты акырып,
Айбаттанып бакырып.

Кытайдын баары дүргүшүп,
Коркоктору мүргүшүп,
Алтымыш миң аскери
Айгай салып та-та-лап*,
Аламан койду сан талак.
Тойду баштап салдым деп,
Тозокко кандай калдым деп
Бай Жакып шашып анталап.

Казак, кыргыз, өзүбек,
Казатка тууган өзү деп,
Кажылдаган капырдын

Кандай айткан сөзү деп.
 Кыпчактардан Эламан,
 Кыйыр тууган чечен Таз,
 Татарлардан эр Эштек,
 Жедигердин Багышы,
 Жеткир бийдин Агышы
 Маңгулдан алды калысты,
 Балбан чыкпай, ат чаппай,
 Токтотуп тойду салышты.
 Эрегиш болуп эки журт
 Эки күн жатып алышты.

Эки күн токтоп жатканы,
 Эртеси атты чапканы,
 Байгенин башын байлады,
 Беш жүз жылкы, бир миң кой
 Байгесине шайлады,
 Беш кыпкызыл нарыны,
 Эки төөгө жүктөгөн
 Эсептеп алтын зарыны,
 Алты кара, сексен кой,
 Байлап берди бай Жакып
 Койчу, айткан байгесинин баарыны.

Эки күн атын айдады,
 Эл тамакка жайланды,
 Үчүнчү күндө аттанып,
 Тойго келген көпчүлүк
 Куржун-кече байланды.
 Атка болжол айтыптыр,
 Өгүз-Кечүү, Калкандан
 Ошо жерден кайтыптыр.

Эштектин аты Желтаман,
 Сүрөгөн экен Эламан.
 Арандай оозу ачылып,
 Кара болот суулугу
 Жерди көздөй басылып,
 Даңканы тийген жерлери
 Таш да болсо казылып,
 Төрт аягы ачылып,
 Ооздуктан ак көбүк
 Омуроодо чачылып,
 Сары кызыл, кара жал

Сайдан чыккан булуттай,
 Закымдай учкан кандай мал.
 Артынан келет жакындап
 Аткан октой бир сур ат.

Аркасынан жакындап
 Багыштын аты Сур кийик,
 Анда-санда бир тийип.
 Анын арка жагынан
 Каңгайлардын Карасур,
 Анын жүгүрүшүн карап тур.

Анын арка жагынан
 Таз чечендин Тоокара,
 Семиз экен бечара,
 Соорусу көөп солуктоп,
 Сүрөөгө кирип болоктоп.

Алардын арка жагынан
 Алтайлардын Наркара
 Арышын керип адымдап,
 Айгайын алтай салыптыр,
 Ачып көздү жумганча
 Бир тору тай келип калыптыр.
 Тай өткөн жашы кунандыр,
 Калмактын Каражой деген түндүкчү.
 Артынан салып айгайды,
 Кунанына кубанды:
 Тыргооттук сага нетти деп,
 Тырмактай болгон кулунум
 Сай тулпарга жетти деп,
 Көтөрмөлөй көргүн деп,
 Көп тыргоот кандай өлдүң деп.

Аркасынан караса
 Анжияндын Акилик
 Бакпаягы майышып,
 Кабыргасы кайышып.
 Коңур бий келип акырды,
 Коржоңдогон бу доңуз
 Не болду деп бакырды.
 Айкырыгын укканда
 Арам өлгөн Акбакай

Коёндой кулак жапырды,
Даңканды көккө сапырды.

Кулжага келген сүрөөсү,
Кумдуу сары талаада
Кудай колдой көргүн деп,
Кужулдаган көпчүлүк
Кытай алса бекер деп,
Кызыр бизден кетер деп,
Каңгай алса бекер деп,
Касиет бизден кетер деп,
Желтаман менен Суркийик,
Бирөө алса экен деп,
Ат сүрөгөн адамдар
Жетпей келет тепеңдеп.

Байгеге жакын калганы,
Башын чайкап Желтаман
Басууга келбей калганы.
Багыштын аты Суркийик,
Барып тууга бир тийип,
Жедигер аты чыкканы,
Желектүү тууну жыкканы.

Багыштын аты чыкты деп,
Бай Жакып туусун жыкты деп,
Тойго келген көп элге
Азыр болду ошо кеп.

Орто-Азия, күн батыш,
Озуп аты келген соң
Эми осолдук болор тим жатыш.
Айры өркөчкө төө чалды,
Ай туякка бээ чалды.
Тууганым Багыш соогат деп,
Душмандын баарын жогот деп
Бай Жакып байге башында,
Бая Балта чалы кашында.

Отуз бир атта байге бар,
Ойротто мындай кайда бар.
Отуз бир ат байге алыптыр,
Акбалтанын Көк чолок
Отуз бир болуп калыптыр,

Алты кара, сексен кой
Акбалта айдап алыптыр.

Соогат дедиң байым деп,
Айтарга менин жайым деп,
Беш жүз жылкыңы өзүң ал,
Кой дегениң канча мал,
Айдаарга бизде болбойт ал.
Кут кылсын кудай тоюңду,
Өзүң алчы коюңду.
Беш жүз кызыл нарыңды,
Эсеп кылып санап бер
Эки төө алтын зарыңды,
Аксакалым ат минсин,
Топ башылар тон кийсин.
Айылдан келген адамдар
Алтынды сатып пулдасын,
Арам жемсөө жигиттер
Бирин-бири бурдасын.
Наадан адам билбейт го
Акыр ушу жалганда
Өмүр сүрүп турбасын.
Аны айтып эр Багыш
Келди Жакып байына.

МАНАСКА АТ КОЮУ

К

азак, кыргыз, катаган
Баарыбыз бир атадан,
Куткардыбы кудайым
Кытай, калмак чатадан.
Атабыздын сөзү бар,
Өзүбектин өзү бар,
Карыганда бир перзент
Бай Жакып бала көрүптүр,
Ат коюучу кези бар.

¹ Бул тема оригиналда жок.

Кыпчактардын Байжигит,
 Кыргыздардан Эламан,
 Анжияндык Куртка чал,
 Аргындан Каракожо бар,
 Нойгуттардан Акбалта,
 Ногойлордон Эштек бар,
 Түрк уулунан Абдылда,
 Өзүбектен Дамбылда,
 Өзүлөрү олтурду.

Катагандан Мунарбий,
 Карк алтын-дилде сарпай кий,
 Ак сакалдан алтооң кий.
 Кара сакал, кер мурут
 Калгандарга бир-бир тон,
 Үч сарпайы чыгарды,
 Үлкөндөргө ыйгарды.
 Кийген тону жарашты,
 Бирин бири карашты.

Бай Жакып баланы алыптыр,
 Этегине салыптыр.
 Ээрчий басып Чыйырды
 Эки кымкап алыптыр,
 Элүү дилде кызыл пул
 Колуна кармап салыптыр.
 Ат коюңар деп айтып,
 Ак сакал Жакып кеп айтып
 Көптүн келди кашына.
 Ат асмандан дечү эле,
 Жакшы ат коёр бекен деп,
 Көзүн салып бай Жакып
 Аяк менен башына.

Олтурган эрлер дегдеди,
 Оозуна бир ат келбеди.
 Ат коё албай алдырап,
 Акылмандын баарысы
 Карап турду жалдырап.
 Ак күлөлүү* дубана,
 Асасы колдо шалдырап,
 Кайдан келди жан билбейт,
 Пайда болду дубана,
 Байкап көрдү буларга:

— Сонундан тонду кийипсиз,
 Чогулуп баарың кирипсиз,
 Барбы мында жумушуң?
 Баарың бирдей сабыркап
 Кандай токтоп турушуң?
 Айтыңарчы угайын,
 Абалы сизден сурайын.

Дубана жооп сурады,
 Бердике берди жообун:
 — Ат коюп берсең балага
 Алар элең, дубанам,
 Бу адамдардын сообун.
 Бабасы Бабыр хан деди,
 Жакып деген бу киши
 Баласыз жүргөн жан деди.
 Жерге сыйбайт малы көп,
 Коюп берсең бир жакшы ат
 Кубангандай асман-көк.
 Жеткен элүү жашы деп,
 Жеке перзент ушу деп,
 Ат коё албай көпчүлүк,
 Камалып турган тушу деп
 Бердике сүйлөп салганы.
 — Берген болсоң уруксат,
 Мен коёюн атын,— деп
 Дубана сүйлөп калганы.
 — Ат коюңуз акыр,— деп
 Адамдын баары чуу этти.

— Аты болсун Манас деп,
 Алда таала сактасын
 Ар балаадан калас деп.
 Бата кылды баарысы,
 Жашы менен карысы.

Аты жакшы болду деп,
 Айтканда көңүл толду деп
 Ата-энеси кубанды.
 Алып турган энеси
 Алтынды, кымкап буларды,
 Жая салды дубана,
 Алдым дагы, бердим деп,

Алиги көргөн дубана
Кайта берди буларга.

Катагандын Урмат бай
Карыясы алганы.
Кашкардын Калмат акынга
Тондун бири калганы.
Кабар ал ушу сөзүнөн,
Карап турган дубана
Кайып болду көзүнөн.

**МАНАСТЫН БАЛАЛЫК ЧАГЫ,
ЖАКЫП ӨЗҮНҮН ОШПУР ДЕГЕН
КОЙЧУСУНА МАНАСТЫ АЛЫП
БАРЫП БЕРГЕНИ**

А

т коюлуп, той тарап,
Жер-жерине кеткени.
Арадан жети жыл өтүп,
Сегизге Манас жеткени.
Сегиз жылдын быягы,
Бала да болсо башында,
Быйыл сегиз жашында,
Пендеден башка сыягы.
Эркелетип энеси,
Аркалап жүрдү атасы.
Аркалабай не кылсын,

Артгында жалгыз ботосу.
 Ар мүчөсүн караса
 Адамдан башка жотосу.
 Кээ бир күнү караса
 Кездей белин буунат,
 Керээли кечке жуунат.
 Кете берет бир күнү
 Билгенин кылып, турбастан,
 Жүрүп кетет кээ бирде
 Бир ай да колун жуубастан.
 Арам-адал түк билбейт,
 Ар бир түрдүү иш кылат,
 Ага-инисин көзгө илбейт.
 Болуп турат кээ күнү
 Байлоодо буудан мингендей,
 Басып жүрөт кээ күнү
 Байлатпаган жиндидей.
 Улук мазар дегенди
 Кыйык* атып ойногон,
 Кыялына келгенин
 Кылбай асты койбогон.
 Балдарды көрсө жыйыптыр,
 Мазарды көрсө кыйыптыр,
 Бай Жакыптын бул уулу
 Бир балакет кылат деп
 Калайык ушак кылыптыр.
 Дубана көрсө уруптур,
 Асасын тартып алыптыр,
 Азапка бөөдө салыптыр,
 Андайын көргөн эл-журту
 Акыр бир балаа кылат деп
 Айыңдашып калыптыр.
 Кожону көрсө коркутат,
 Бир сабада кымызды
 Колуна берсе бир жутат.

Акылы кетип аз болбойт,
 Жарым челек аракты
 Жалгыз ичсе мас болбойт.
 Доргону* көрсө токмоктойт,
 Жамбы* тийсе колуна
 Чака пулча* токтотпойт.
 Баркын билбейт дүйнөнүн,
 Бай Жакып байкап күйгөнү,

Баары сөзүн бай Жакып /
 Байбичеге сүйлөдү:
 — Аңдасам балаң акыл аз,
 Жөнүн таппайт, дөөлөт мас,
 Тил азар деймин, динге кас.
 Мал азабын балага
 Бир тарттырып көрөлү,
 Жайлоодогу койчуга
 Алты ай малай берели,
 Эркелетип олтурбай
 Катыктырып көрөлү.
 Сөз айтууга жатыксын,
 Сөөгү бышып катыксын.
 Малдын баркын билгизип,
 Малай кылып киргизип,
 Дүнүйө баркын билгизип,
 Түк кап* барып киргизип,
 Ошпур деген койчу бар,
 Оңдоп койсун ошолор.
 Ал акылды бай Жакып
 Байбичеге айтып салганы,
 Макул экен бу сөз деп
 Байбиче кабыл алганы.

Чакырды Жакып баланы,
 Бай Жакыптын балага
 Мал бактыруу талабы.
 — Карыгамын атаң деп,
 Кагылайын ботом деп,
 Жылкы, төө малым бар,
 Карып калдым, мал табар
 Кайда менин алым бар,
 Араң бир жүз коюм бар,
 Ошпур деген бир бай бар,
 Алтай баксаң козусун
 Коюбузга кошумча
 Кой берер деп оюм бар.
 Бабаң Жакып мен деди,
 Балам мал табар кезиң сен деди,
 Барып Ошпур козусун
 Аз күнү багып бер деди.
 Жооп берди баласы,
 Жоругу бөлөк Манасы:
 — Ошпур кайда бай деди,

Баласы жок, малы көп,
 Ал куруган кандай жан деди,
 Ачка кылып койбосо
 Жеткирип мени сал деди.
 Бай бекен малы мол деди.
 Арасы канча жол деди.

Анда Жакып кеп айтат,
 Арасы күндүк деп айтат.
 — Кой берүүчү бай болсо
 Андан не үчүн качайын,
 Жегениме май болсо,
 Орун-төшөк жай болсо,
 Чоң эмесмин, баламын,
 Жообуңду ата алайын,
 Токтобоймун, барамын,
 Байкуш болор нээтим жок,
 Мал табууга барамын,
 Мени коюп, атаке,
 Өз алыңды карагын.

Бармакка бала кубанды,
 Бай Жакып келип токуду
 Кула чабдар кунанды.
 Ээрчитип Жакып алганы,
 Эрмек кылып баланы,
 Өз койчусу Ошпурдун
 Короосуна барганы.

— Барсыңбы, Ошпур бай деди,
 Жатырсыңбы жай деди.
 Ошпур бай күттүң далайды,
 Алып келдим мен сизге
 Козу багар малайды.

Ошпур үйдөн чыкканы,
 Жакыптын сөзүн укканы.
 Түшүңүзчү аттан деп
 Чылбырынан тутканы.
 Аттан түшүп Жакып бай,
 Акылдашты жайма-жай.
 Ал айылда бар экен

Атасы кыргыз Кадообай,
 Анын бардыр бир уулу,
 Баласынын аты Чегебай.
 Манас менен Чегебай
 Козу баксын жайма-жай.
 Бай Жакып айтты ушуну,
 Баксын деди козуну.
 Ошпур менен Кадоого,
 Баланы багып кароого:
 — Кээде ач болсун, кээде ток,
 Кеби тийсе ур да, сок.
 Катыхсын деп баламды
 Хан Жакыптын талабы.
 Жашырып айтып Жакып бай
 Кайтты үйүнө жайма-жай.

Кайтып Жакып кеткенин,
 Манастын көргүн неткенин,
 Арасынан булардын
 Жетинчи күнгө жеткенин.
 — Чеге бала чором деп
 Жеке менин жором* деп,
 Жүр козуга баралы,
 Жүдөтпөй малды багалы.
 Козусун айдап кобурап,
 Тоону көздөй жобурап,
 Баланын сөзүн сөздөшүп,
 Бара жатат бул экөө
 Бадалдуу тоону көздөшүп.
 Козусун балдар жайыптыр,
 Колуна чыбык алыптыр,
 Каршы алдынан бир бөрү
 Качырып чыга калыптыр.

Карышкыр деп, бөрү деп
 Кабарын мурун укпаган,
 Жашы жеткен тогузга,
 Карыш үйдөн чыкпаган.
 Көзүн Манас салганы,
 Баса калып козунун
 Куйругун жулуп алганы,
 Бул эмине шумдук деп
 Көрүп айран калганы.

Манас туруп кеп сурайт,
 Он бирдеги баладан
 Бу эмине деп сурайт.
 Көрө салып Чегебай:
 — Атасынын көрү деп,
 Аты мурун бөрү деп,
 Коё берсе эркине
 Кете берет тоо жакка
 Бу козунун баарын жеп.

Чегебай айгай салганы.
 — Кыйкырганың эмине?
 Кыңк этпегин дегеле,
 Бөрү болсо нетер деп,
 Карды тойсо кетер деп
 Манас айтып салганы.
 — Козуга убал болор деп,
 Баарын жесе, капырдын,
 Карыны араң толор деп
 Бала чурап калганы.
 Бара жаткан балага
 Бөрү көзүн салганы.
 Кайрат кылды күркүрөп,
 Кайта качты Чегебай
 Кара бою дүркүрөп.

Коркоксуң, кайра качтың деп,
 Акылыңдан шаштың деп,
 Кужуру кайнап эр Манас:
 — Кулагынан алайын,
 Өлбөгөн жерде калайын.
 Мунун атын бөрү дейби деп,
 Адамды бөрү жейби деп,
 Кашына чуркап барганы.

Көтөрүп алып козуну
 Качып карышкыр кеткени.
 Чала-була куйруктап
 Кууган менен жетпеди.
 Тогузунда коркпогон
 Эрдиги эмей неткени.
 Көтөргөн бойдон көк бөрү
 Тоодон ашып кеткени.

Токтобостон кубалап
 Капчал* улуу зоо менен,
 Көз учкан бийик тоо экен
 Карышкыр кирип кеткени,
 Козунун канын кубалап
 Артынан Манас жеткени.

– Жетип барып караса
 Аттары бар канаттуу,
 Адамдан башка санаттуу,
 Аргымак, бедөө* минишкен,
 Аземдүү тонду кийишкен
 Бир үңкүрдө кырк киши,
 Бир өтөктө жык киши.
 Чайдоосто чайы кайнаган,
 Дасторкону жайнаган,
 Албан түрдүү жемиштер
 Оозго салып чайнаган.

Аларды көрүп алганы,
 Жартысын жеген козусун
 Жанына байлап салганы.
 Козусу аман маарап тур,
 Козуга Манас карап тур.
 Жартысын жеп козунун
 Көтөрүп алып кетти деп,
 Көрдүм эле көз менен,
 Бу козуга нетти деп,
 Көтөрүп келип козумду
 Карышкыр кайда кетти деп,
 Кана, карап турган адамдар
 Айтыңарчы кепти деп
 Бала минтип сурады.
 Көпкөрүнөө көзүмчө
 Төгүлдү козу каны деп,
 Өлгөндөй болду жаны деп,
 Эми келип бу жерден
 Эч бир жерде тагы жок,
 Тирүү көрдүм аны деп.

Бала токтоп калганы,
 Баягы турган кырк адам
 Балага көзүн салганы.

Коркпой сөздү тыңда деп,
 Козуң турат мында деп,

Балага сөздү салганы,
 Көрүп туруп эр Манас
 Көңүлү айран калганы.
 — Кайтарган козум көп деди,
 Бир козумду көтөргөн
 Бөрүнүн түрү көк деди.
 Козунун жармын бөлдү эле,
 Көзүмчө козум өлдү эле.

Ит сүрөттүү, тик кулак,
 Бир кулач жерди бир чурап,
 Козума бөрү жеткени,
 Козумду кызыл кан кылып
 Көтөрө качып кеткени.
 Таштуу кырдан ашты эле,
 Жалгыз менден качты эле,
 Жаны чыгып шашты эле.
 Бөрү кайда кетти деп,
 Бөлөкчө кылба кепти деп,
 Бу сиздерге нетти деп,
 Кууп келдим бөрүнү,
 Бөрү качып сиздерге
 Салган экен жөнүнү.
 Артынан кууп мен келсем
 Адам болуп калыпсыз,
 Алып келип козумду
 Аман байлап салыпсыз.
 Ар борумуң бир бөлөк
 Кайдан келген калыксың?
 Көрдүңөрбү бөрүнү,
 Көрүнүп кетсе сиздерге
 Көрсөтүп кой жөнүнү.

Адамдар анда кеп айтат,
 Аңдап көр, балам, деп айтат:
 — Бөрү болгон биз деди,
 Бөлөкчө жансыз сиз деди,
 Кызыр Иляс деген бар,
 Сизди кырк күндөн бери издеди.
 Кырк чилтен деген биз деди,
 Козуңа салган тиш деди.

Анда Манас кеп сурайт:
 — Кандайлыктан адамдар

Карышкыр болдуң деп сурайт.
 Карышкыр болгон кайсыңыз,
 Кайсы экенин айтыңыз?
 Кана көк бөрү болчу көрөйүн, —
 Көңүлүм анан бөлөйүн.
 Айткан насиятыңа
 Анан кийин көнөйүн.
 Кандай жансыз билейин,
 Кабарыңа кирейин.

Ал сөздү бала салганы,
 Кызматта жүргөн кырк чилтен
 Каткырып күлүп калганы.
 Бир силкинип бирөөбү
 Көк бөрү боло калганы.
 Бирде бөрү, бирде адам
 Анык сонун экен деп
 Көөнүнө бала алганы.

Арт жагынан Чегебай
 Бала келип калганы,
 Манас менен кырк чилтен
 Баарына көзүн салганы.
 Маарап турган козуну
 Аман көрүп ушуну
 Айран азыр калганы.
 Аял-уял сөзү жок,
 Кырк чилтен айтып салганы:
 — Баланын аты Чеге деп,
 Мындан кийин мунун атын Чеге дебе деп,
 Кутман болор сага деп,
 Дартыңа болор даба деп,
 Куту бий болуп атанат,
 Куданын атын жат алат.
 Отуз тогуз жолдошуң ←
 Алардын аты колдо деп,
 Олтурбайбыз бул жерде,
 Жүрөлүк энди жолдо деп,
 Кайып болду көзүнөн,
 Кыпындай неме калбады
 Кырк кишинин өзүнөн.

Эки бала энтелеп,
 Козусун алып жетелеп,

Келди тоонун башына,
Көп козунун кашына.

Жана көргөн көп киши
Куп сыйлады мени деп,
Куту бий деди сени деп,
Белги калбай жоголду,
Бекер эмес өздөрү,
Бек айбат экен сөздөрү.
Колу тийди алардын,
Козу соо болгон жок,
Кой ушуну соёлу,
Этин жейли, тоёлу,
Ата-энебиз сураса
Аларга айтпай коёлу.

Акылдаша салышты.
Козуну союп алышты,
Жагарына оту жок,
Айран азыр калышты.
Бу козуну сойдук деп,
Сойгон менен ушуну
От таба албай койдук деп,
Жыйып алды жыгачты,
Ойсураатты отунду,
От таба албай отурду.

Ошонгуча болбоду,
Белине балта байлаган,
Беш таначар айдаган
Бир чал келип калганы,
Балдарга көзүн салганы.
— Кандай бейбаш баласың,
Бекеринен не үчүн
Козу союп саласың?
Эне-атаңа айтамын,
Айтып коюп кайтамын.

Абышка жолго салганы,
Оттугу бар жанында,
Бастырарда абышка
Бала тура калганы,
Ат жалынан алганы,
— Абышкам, токто, от бер деп,

Асылып бала калганы.
Абышка жайын сурасаң
Алтай тыргоот калмагы.
Үтүгүңө шоодай¹ деп,
Үтүрөйүп бу калмак,
Үксөңдөгөн куу калмак
От бербеди балага.

Тогуз жашар баланын
Толук ачуу келгени,
Курдан кармап алганы,
Оодара тартып атынан
Чалды жерге салганы.

Чал жыгылды чалкадан,
Жүрөк, боору үзүлүп
Жүдөгөн чал өлөт деп
Жанындагы Кутубий
Жөлөп калды аркадан.
Чалдын көзү сүзүлүп,
Кур белинен үзүлүп,
Оттук менен бычагын
Кыраан Манас жаш бала
Чалдан тартып алганы.
Анда Манас кеп айтат,
Ачуусу келип бек айтат:
— Чагып бер десем чакмакты,
Көрбөдүм сендей акмакты.
Айтып бар деп Ошпурга,
Ачуусу келип ушуга,
Айдайсың тана мал деди,
Алдың каткан чал деди,
Айтып барып Ошпурга
Мага билгениң кылып сал деди.
Сенин танаңдын бирин соёюн,
Тамашага коёюн,
Аларсың Жакып байдан деп,
Ачуулансам бир жолу
Көчүрөм ушул жайдан деп,
Көз жеткен жердин баарынан
Көрбөдүм сендей айбан деп,
Айтып барып байыма

¹ Үтүгүңө шоодай — калмакча жаман сөз менен тилдөө.

Талабыңа жет деди,
Тарпың калбай өлөсүң,
Чал аттанып кет деди.
Оттук, бычак, куруңуз
Олжо бизге мунуңуз
Оолак кет, эрте туруңуз.

Бу абышка кеп сурайт,
Бурут* кимдин баласы,
Жөнүн айтчы деп сурайт.
Анда Манас кеп айтат,
Ачуусу келип бек айтат:
— Ата жөнүм сурабай
Аттангын, чалым, деп айтат.

Корккондон чалың компоюп,
Аттанып алып зомпоюп,
Оттук, курдан айрылып,
Ошпурду көздөй сумсайып,
Чалдын жөнөп кеткени,
Балдардын көргүн неткенин.

Сараймандын айлы экен,
Саламат экен атасы,
Эки жүз козу сугарып,
Козусун жайып чыгарып,
Кемирчек казып алыптыр,
Бу экөөнүн кашына
Алар төрт бала келип калыштыр.

Төртөө боюн теңешип,
Төмөндөн келет кеңешип:
Бу козу отточу жер эле,
Бир жагы токой чер эле,
Чендетпейлик ченине,
Келтирбейлик буларды
Козу отточу жерине.
Экөөн койсок ыйлатып,
Эзип, жанчып кыйратып,
Үйлөрүнө барар деп,
Ушу жерге келиштен
Үмүтүн үзүп салар деп.
Короосуна барар деп,
Коркуп кетип калар деп.

Төрт бала келип калганы,
 Аксакалы Айнакул
 Жанындагы Кутмандын
 Төшүнө минип алганы.
 Төрөм кантер экен деп
 Чегебай көзүн салганы.
 Төрө демек бир кыял
 Оюна келип калганы.

Ай, бачагар, тургун деп,
 Аны барып жаш Манас
 Жыга тартып салганы.
 Тура калып Манаска
 Жудурук* коюп калганы.

Башты көздөй туштады,
 Манас туруп муштады.
 Айнакул калба баштады,
 Манас башка койгондо
 Башы үзүлө таштады,
 Эки көзүн жаштады.
 Эстен танып далдайып,
 Айнакул калды шалдайып.

Ойногонго нетти деп,
 Ооп эсиң кетти деп,
 Ойлобостон айтасың
 Оозуңа келген кепти деп.
 Өз кылганың өзүңө,
 Жетип келип баскыдай
 Не көрүндү көзүңө?

Муну айтып эр Манас
 Жакасынан сүйрөдү,
 Жаным чыгат кокуй деп
 Жалынып бала сүйлөдү.

Сынганга окшойт башым деп,
 Чыкты көздөн жашым деп
 Тура албады ордуңан,
 Тур деп келип бу Манас
 Көтөрдү анын колунан.
 Урууга келген үч бала
 Манастын кирди соңунан,

Бирөө кармап солунан,
 Бирөө кармап оңунан,
 Бирөө келип жабышып
 Түшпөдү Манас жонунан.
 Ачууланып Манастын
 Түгү тешти тонунан,
 Камтый кармап үчөөнү
 Урду жерге колунан.

Төртөө бирдей ыйлады,
 Төгүп жашын тыйбады.
 Төрө мени дегин деп,
 Козунун этин жегин деп
 Төртөөн Манас сыйлады.

Шишкебек кылып козуну
 Жегин деди ушуну,
 Куйрук менен башыны
 Куп жедирди ушуну.

Тойдуңарбы кардыңар,
 Кардың тоюп алган соң
 Үйгө не үчүн бардыңар?
 Алты бала чогулдук,
 Нак ушу жерге жатабыз,
 Ашык* оюн атабыз.

Аны айтып бу Манас
 Козусун кошуп алганы,
 Коркутуп антип салганы,
 Балдардын баарын кетирбей
 Конуп жатып алганы.
 Түн ортосу болгондо
 Кобо калып бу Манас
 Жана бир козу кармады.
 Балдарына сойдурду,
 Баягы турган алтоону
 Шишкебекке тойдурду.

Балдарды минтип майтарып,
 Басып жүрөт уктабайт,
 Козуларын кайтарып.
 Саргарган таң чыгыптыр,
 Дагы кармап бу Манас

Бир козуну жыгыптыр,
 Ач болобуз эртең деп,
 Ойготту эле баарысын
 Бешөө турду темтеңдеп,
 Бачымыраак бышыр деп
 Манас шашат эңтеңдеп.

Шишкебегин сайышып,
 Козуларын жайышып
 Алты бала турушту,
 Андай кылды жумушту.
 Айылдагынын баарысы
 Кечээ кечтен бери жакка
 Козу издешип курушту.

Койдун баары маарашып,
 Козу кайда кеткен деп,
 Бай Жакыптын баласы
 Манас түпкө жеткен деп,
 Кокту-кырдан карашып,
 Кеткен экен шум балдар
 Айыл таппай адашып.
 Ошпур айтып ошону
 Атка минип алыптыр,
 Айгайды кырга салыптыр.

Саламаттын айылы
 Санаалары бузулуп,
 Козусу үчүн кысылып:
 — Төрт балага неткен деп,
 Адашып булар кеткен деп,
 Кыргандыр го кыйласын,
 Карышкыр түпкө жеткен деп,
 Аттуу, жөөлү болушуп,
 Адырдан издеп теңдеп,
 Алда эмине болду экен
 Аман тапсак экен деп
 Алар дагы санап жүр,
 Ар коктудан карап жүр,
 Алмалуунун жылгада
 Алыс жерден караса,
 Айдап алып козуну
 Алты бөрү талап жүр.

Кудай уруп коюптур,
 Козунун көзүн оюптур,
 Кырып жүрөт ана деп,
 Кызталак балдар кана деп,
 Саламат айлы баарысы,
 Бу жактан келет кыйкырып
 Кадоо, Ошпур карысы.
 Туш-тушунан сабалап
 Жетип келип караса
 Карышкыр түгүл таш да жок,
 Бая балдарынан башка жок.

Он-онбеши жыйылып
 Чогулушуп турады,
 Не кондуңар мында деп
 Жаш балдардан сурады.

— Береги Ошпур байдын малайы
 Ойрон кылды далайды.
 Үч козуну сойду деп,
 Үйүбүзгө жибербей
 Конуп жат деп койду деп
 Балдар сөзүн салганы.
 Байдын бирөө Саламат,
 Байкап туруп бу кебин
 Айран-азыр калганы.

Конгонуңар талаа деп,
 Козуну бөлүп сана деп,
 Конгон жерин карады.
 Сана деген Саламат,
 Жанында кыйла жамагат,
 Эсен, түгөл козусу.

Энди Ошпурга кеп айтат:
 — Эсебин ал козуңдун.
 Козу эсебин алууга
 Мен сенден мурун озундум.

Саламат айтып салганы,
 Кадоо менен Ошпур бай
 Козусун санап алганы.
 Аман экен жуда* деп,
 Апкаарышып жаш балдар

Манас козу сойду деп
 Калп айтышты булар деп
 Козуларын бөлүштү.
 Айдап кырып жүргөнүн
 Алыстан алар көрүштү.

Карыялар кеп айтат,
 Бу кандай кеп деп айтат:
 — Алты бөрү аралап
 Жүрөт эле козуну,
 Анык көрдүк ошону.
 Келсек алты бала деп,
 Ары бери ойлонуп
 Көңүлүм болду ала деп,
 Алыстан бизге көрүнгөн,
 Алып-жулуп ыргыткан,
 Ач бөрүлөр кана деп
 Акылдашты чалдары,
 Айдап алып козусун
 Айылга барды балдары,
 Айтор бир шумдук экен деп
 Алар да айран калганы.
 Чал чогулуп турганда
 Баягы Баянчор калмак барганы.

Ошпур байга кеп айтат:
 — Тааптырсың малайды,
 Малайың кылар далайды.
 Тогуздагы бала экен,
 Тозоку болчу жан экен.
 Онго чыккан бала экен,
 Ойрон болчу жан экен,
 Үрпөйгөндө кайраты
 Үрүстөмдөй бар экен.
 Жетимиш төрт жашым деп,
 Жерге кире таштады
 Серпкенинде башым деп.
 Оодарып аттан алды деп,
 Ойрон болор чагымда
 Жанындагы бир бала
 Жакшы жөлөп калды деп.
 Жалган дебе мунумду,
 Тартып алды курумду.
 Оң жактан салды кучакты,

Оодарып тартып алды го
 Оттук менен бычакты.
 Алып бер малайыңдан деп,
 Бузук сүйсөң бурутум*
 Бычагың тартып алармын
 Мен дагы далайыңдан деп
 Баянчор айтып салганы.
 Бар болсо алып берем деп
 Ошпур жөнөп калганы.

Жамыратып козуну,
 Жалдыратып көзүнү,
 Байкап тургун Ошпурдун
 Балага айткан сөзүнү:
 — Кандай курган баласың,
 Келгениң сегиз күн болду
 Калбаны мынча саласың.
 Карып калган калмактын
 Үзүптүрсүң куруну,
 Калмак келип турбайбы
 Катуу салып суруну.
 Ойноп алсаң бере кой
 Оттук менен бычагың,
 Ушу бейлиң бар болсо
 Сени ойрон кылып бычамын.
 Бере кой, Манас балам, деп,
 Мен дагы абийир алам деп
 Ошпур чал айта салганы.
 Одурайып бетине
 Манас карап калганы.

Мен кечээ алдым жаңы олжо деп,
 Менин бербесимди болжо деп,
 Олжону берип болобу,
 Ошентсе Манас оңобу?!
 Чал сүйөнөт чалдарга,
 Бөлүп берип койгомун
 Жанымдагы балдарга.
 Бергин десең, Ошпур бай,
 Калаба салып көрөмүн,
 Калмагыңды өлтүрүп,
 Кунун байлап беремин.
 Муну айтып жаш Манас

Баянчорго жеткени,
 Айбатына тура албай
 Аттана качып кеткени,
 Артынан кууп Манасы
 Аттууга жөө жетпеди.

Манаска Ошпур бата албай,
 Батынып кебин айта албай,
 Куруган кандай бала деп,
 Мени курутмакка бай Жакып
 Берген экен мага деп,
 Бай Жакыпка барайын,
 Мунун баянын айтып салайын,
 Куу баладан кутулуп,
 Анан тынчтык алайын.
 Аны ойлонуп Ошпур бай
 Бай Жакып көздөй жөнөдү.

Эртеси жок кечинде,
 Кечки дигер кезинде
 Барды Жакып байына,
 Баланын барган жайына,
 Бакдөөлөт менен Чыйырды
 Амандашты баарына.
 Балаң кандай жүрөт деп
 Байбиче келди жанына.

— Аман-эсен акыр деп,
 Билгенин кылып жатыр деп,
 Өзүңөрдөн кой багып
 Мен бир жүргөн жакыр деп,
 Коё берсем оюна
 Козу менен коюңду
 Түгөткөндөй такыр деп,
 Албасаңар болбос деп,
 Ал коюңдан койбос деп,
 Айдап коюң бөлдү деп,
 Аз күнү койсоң угасың
 Аксакал Ошпур өлдү деп.

А сөзүн айтып салганы,
 Аңдап билип байбиче
 Бай Жакыпка барганы:
 — Кутула албай жүрсүңбү

Курган жалгыз баламдан,
 Бассам муунум бошонуп
 Балам кетпейт санаамдан.
 Кутула албай жүрсүңбү,
 Көргөн жалгыз караңдан,
 Көп чочунам шол жерде
 Калмак деген арамдан.
 Калмактын калың жеринде,
 Алтайдын арбын элинде,
 Азыр коюң Тушан тоонун белинде.
 Тентек өскөн балаң бар,
 Телмирип жүрөт бекен деп
 Көңүлүмдө алаң бар.
 Алып келгин баламды,
 Сактатпаймын талаанды.

Байбиче сүйлөп салганы,
 Байкап туруп бу кепти
 Бай Жакып оюна алганы.

А күнү анда конгону,
 Эртеңки жарык болгону.
 Баланын алды кунанын,
 Баянын билди булардын.
 Баламды алып келейин,
 Байбиченин колуна
 Соо-саламат берейин.

Ошпур байым, жүргүн деп,
 Ойду-тоону ойлонуп
 Бай Жакып жолго салыптыр,
 Ошо күнү кечинде
 Ошпур байдын айлына
 Бай Жакып жетип алыптыр.

Атасы Жакып кеп айтат:
 — Айланайын каралдым,
 Бери келгин деп айтат,
 Козу бакпай коюпсуң,
 Бир айча да болгон жок,
 Бир түндө үчтөн союпсуң.
 Урупсуң кары калмакты,
 Калмак ойлоп кетиптир
 Мени бир балаага салмакты.
 Бай Жакып айтып салганы,

Манас угуп алганы.
— Эмне дейсиң, ата, деп
Бала көзүн салганы.

Корголоп жүрүп күн көрбөй
Коё койсом не болор?!
Качып жүрүп күн көрбөй
Катылышса көрөрмүн,
Каза жетсе өлөрмүн!
Калмактан мени кач дебей
Атаке, кайтып өзүң жөнөгүн!

— Энең алды эсимди,
Баласын малай берди деп
Эл кайтарды десимди,
Эми куру барганда
Энең алар эсимди.

Бай Жакып турду майышып,
Баласына кайышып.
Барбаймын деп айта албай,
Бай Жакып сөзүн кайтарбай
Бармак болду баласы,
Жакыптын тынды санаасы.

Кере күндүк жол эле
Бара турган арасы,
Асты жагын караса
Ак-Өтөктүн талаасы.
Алмалуунун алты суу
Айылынан түшчүлүк,
Жылкы жатар жери бу.

Жылкычы башы Ыйманды,
Ак-Өтөктөн көрүптүр
Асман баскан туманды,
Бу эминне тозоң деп
Айран болуп турганы.
Аңдап турса артынан
Жылкычысын токмоктоп,
Алты зубун * калмагы
Он чактысы чогулуп
Ортого алып кууганы.
Кулундары куюгуп,
Куунандары жарышып,

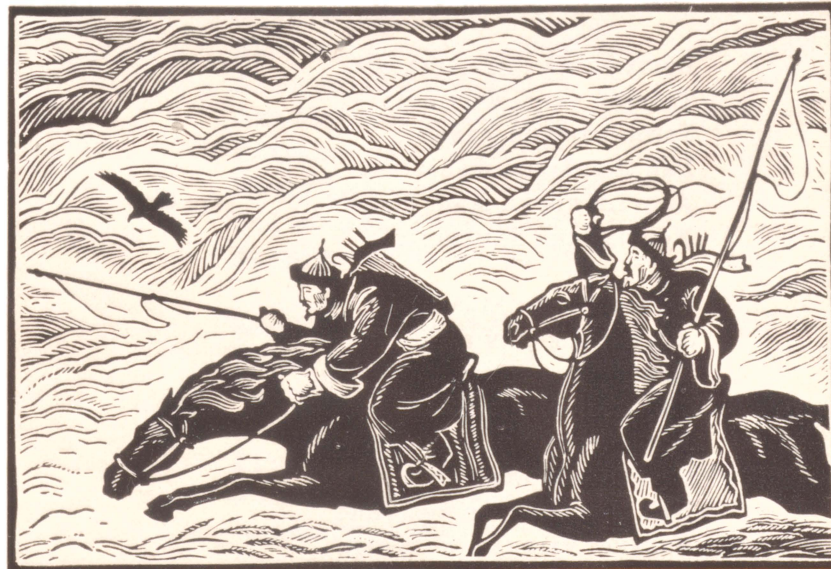
Куйругун сыртка салышып,
 Аңгилери алышып,
 Токтото албай жылкычы
 Токмокту жеп калышып.

Жер коруган калмакка
 Жетип Жакып барганы:
 — Алты зубун нетти деп,
 Жылкыны кызыл май кылып,
 Эмне болуп кетти деп,
 Апраңдабай баарыңар
 Айтыңарчы кепти деп.

Жакыпты көрүп желгени,
 Жылкычысы Бйманы
 Бйлап жашын тыйбады,
 Жанына жакын келгени,
 Башы-көзү кан болуп,
 Манас турат таң болуп.

Таңыркап Манас турады,
 — Кимдин малы бул мал деп
 Бай Жакыптан сурады.
 Калмактар кандай урган деп,
 Бу жылкы кайда мурун турган деп,
 Эмне үчүн калмактар
 Бу байкушту урган деп
 Баласы сурай калганы.
 Чыдай албай бай Жакып
 Чынын айтып салганы:
 — Балам, биздин жылкы деп,
 Башы жок мал курусун,
 Баштатан мазак кылды деп,
 Алты зубун калмагы
 Коруган экен жерин деп,
 Отуз байтал, беш аттан
 От майына бердим деп,
 Ошону да азсынып
 Кууп жылкым келди деп

Жакып бай айта салганы.
 Жакып байды көргөндө
 Жарылдашып калмактар
 Курчап келип калганы.
 Тегеректеп турсак деп,
 Тентегирээк сүйлөсө
 Бай Жакыпты урсак деп,
 Урмак үчүн камын жеп.

Кортук башчы кеп айтат,
 Кайнатам Калдай деп айтат,
 Ачууланды бу Кортук
 Аминиңе шоодай ¹ деп,
 Анда Манас сурады
 Атаке, бу эмине деди деп?

Анда Жакып муну айтат:
 — Айланайын, балам деп,
 Анын несин сурайсың,
 Аябай азап тартууга
 Азыр турат бабаң деп
 Оозуна Жакып алганы,
 Он калмактын бирөөбү
 Озунуп келип Жакыпты
 Оройго камчы салганы.

Башына камчы чабылды,
 Тебетей чаңы кагылды,
 Тегеректеп он калмак
 Бай Жакыпка жабылды.
 Атасын көрүп жаш Манас
 Урушмакка камынды.

Жылкычысы Ыйманы
 Жаш кайыңдан кыйганы,
 Кайыңдан кыйып катырган,
 Кабыгы менен жаткырган,
 Кара боолук тактырган,
 Ыймандын алды колунан,
 Бай Жакып үйгө келгенче
 Балакет чыккан жолунан,
 Качырып кирди жаш Манас

¹ Жаман сөздөр менен калмак тилинде сөгүү.

Калмактардын соңунан.
Укуруктун учунан кармап алганы,
Калмактын Кортук башчысын
Качырып келип жаш Манас
Как төбөгө салганы.

Укурук тийди башына,
Кан жабылды кашына,
Калмактын мээси агарып
Кошо кетти караса
Укуруктун башына.
Бекем башка чабылды,
Мээ курукка ¹ жабылды,
Лайламалуу * деп
Калмактар эстен жаңылды.
Аттан түшүп албайып,
Жер кучактап далдайып,
Жолдош болгон тогузу
Коркуп турду шалдайып.

Баласы укурук алды деп,
Башчы болгон Кортуктун
Башын жарып салды деп,
Баланы кармап алалык,
Башына шири салалык.
Үйгө алып барып кыйнайлык,
Алты зубун калмакты
Аяк-башын жыйнайлык.
Каңгайга кабар салалык,
Маңгулдун баарын алалык,
Бай Жакыпка түк койбой
Талап кетип калалык.

Кармайбыз деп камынды,
Карап турган Манаска
Кайгайлашып жабылды.

Укуругу колунда,
Ушунун кара соңуна.
Кармоого калмак жеткени,
Качырганда капырга
Карап турбай жаш Манас
Карсылдаша кеткени.

¹ Укурук деген сөздүн ырдын ыргагы үчүн атайын бузулуп айтылганы.

Чапканы түштү чалкадан,
 Урганы түштү узундан,
 Урушкан менен калмактар
 Аман калбас ушундан.

Атасы Жакып акырып,
 Айланайын койгун деп
 Арачалап бакырып.
 Беш жылкычы, бир бала
 Мен-менсиген калмакты
 Беш, алтоон кубалап,
 Бел ашырды жапырып,
 — Бери токто, балам, деп
 Бай Жакып барат чакырып.

Аралоого калмакка
 Айлына жакын калыптыр.
 Жалгызым эми кантет деп
 Аркасынан баланын
 Айгайды Жакып салыптыр.

Атасы үнүн уккан соң
 Астындагы сур бышты
 Оозун тартып алыптыр.
 Атакеси Жакып бай
 Артынан келип калыптыр:
 — Айланайын каралдым,
 Алды-артыңды карагын,
 Кызырлуу кыргыз элиң жок,
 Азыр кыйындык кылар эбиң жок,
 Түмөн кыргыз элиң жок,
 Тентектик кылар эбиң жок,
 Дегелешип калмакка
 Тең айтышар кебиң жок.
 Балтыр этиң толо элек,
 Балбан чагың боло элек.
 Жүрөк этиң толо элек,
 Жүткүнөр чагың боло элек.
 Карагын айткан сөзүмдү,
 Аңдап, көрчү, кулунум,
 Алды-артыңда күйөр жок,
 Ачып кара көзүңдү.
 Каңгайдан калың кол келет,
 Карып калган чагымда

Кара жанга зор келет,
 Алтайдан арбын кол келет,
 Аксакал болгон чагымда
 Азаптуу жанга зор келет.
 Кызыл чоктуу көп ойрот,
 Мени кытай кайдан соо коёт?!
 Кара чоктуу көп ойрот,
 Калмак кайдан соо коёт?!
 Кара көзүм оёт бейм,
 Карып калган атаңды
 Каапырлар кармап соёт дейм.
 Кара жаным саа курман,
 Белиме таңуу каралдым,
 Сени дагы кокустан
 Мерт таптырып коёт дейм.
 Өлбөсөң өчүм аларсың,
 Өлүп калсаң, каралдым,
 Өксүп жатып каларсың.
 Кетпесең кегим аларсың,
 Кетип калсаң, кулунум,
 Кемип жатып каларсың.
 Баштан ары бир салып
 Башчысын мурун сойдун деп,
 Башкалары не болду,
 Балаага мени койдун деп,
 Чокудан ары бир салып
 Чоңсунганын сойдун деп,
 Жолдоштору не болду,
 Мени жоболоңго койдун деп.
 Жүргүн кайра жөнөйлү,
 Калмактарды көрөлү,
 Кантер экен каапырлар,
 Кааласа кунун берели.

Бай Жакып кайра бастырды.
 Бала Манас кеп айтат:
 — Ай, атаке, деп айтат,
 Курулай корктуң тегеле,
 Кун дегениң эмине?

Анда Жакып кеп айтат:
 — Кун деп санап мал алат,
 Ал малына көнбөсөң
 Бу курган кыргыз таланат.

Айбына санап мал алат,
 Айтканына көнбөсөң
 Аз кыргыз мында таланат.
 Акырында, кулунум,
 Өлтүрбөй койбойт өзүңдү,
 Ойбой койбойт көзүңдү,
 Аңдап бил айткан сөзүмдү.

Баласы Манас кеп айтат:

— Ай, атаке, деп айтат,
 Абалында кол салып,
 Сизди келип камалап
 Урган калмак турбайбы.
 Жалгыз чака пул берсем
 Мени кудай урбайбы.
 Кылымга малың толуптур,
 Эсебин уксам, атаке,
 Кырк миң жылкың болуптур,
 Жылкычың Ыйман угузду,
 Жыйылып турган жеримде
 Кулакка сөзүн жугузду.
 Калмак өлүп калды деп,
 Кааласа алар малды деп,
 Кайрат айтты Ыйманың.
 Калмакка кыргын саларда
 Кайтарып мени тыйганың.
 Ырасын айтсам сөзүм бу —
 Ырысымды кыйганың.
 Коркуп жүрүп бирөөдөн
 Мен короого малды жыйбадым!
 Жалынып жүрүп бирөөгө
 Мен жайытка малды жыйбадым!
 Арбытып айыл жыяйын,
 Аманат жанга бир өлүм,
 Намыс үчүн кыяйын.
 Короого коңшу жыяйын,
 Корксо да жанга бир өлүм,
 Арбак үчүн кыяйын.
 Сенин түбүң кимден болчу деп,
 Түрмөгүң айтып койчу деп,
 Тегиң кимден болчу деп,
 Терип айтып койчу деп
 Тегин бала сурады,

Телмирип Жакып турады.
Түбүн бала сурады,
Түнөрүп Жакып турады.

— Оо балам, уругуң кыргыз —
түрк деп,

Өкүмөт кылган бабабыз
Кытайдын журтун сүрүп деп,
Айрылганбыз эл-журттан,
Ар кайсыбыз ар жерде
Аким болуп жүрүп деп.

Чоң атаң аты Ногой деп,
Каратып турду Кашкарды,
Кара-Шаарга жеткенче
Хан атаң Ногой башкарды.
Санатын алган Сары-Колду,
Ага самаган душман сап болду.
Ордо кылган Ополду,
Даң-дуң тоонун оюна
Далай журтун которду.
Соонар көлдү бойлогон
Балам, бабаң Ногой тушунда
Согушкандар сойлогон,
Лоп жакасын жердеген,
Ойротко намыс бербеген.
Бизди кудай урганда,
Эл кадырын биле албай
Эндейиңки турганда,
Эсенкандын жарлыгын,
Көрүп калдык ошондо
Бийлигинин бардыгын,
Тартып калдык ошондо
Кытайлардын тарлыгын,
Көрүп калдык ошондо
Башка токтоп турбаган
Дүнүйөнүн карлыгын.
Эсенкандын элинен
Элүү жүз миң кол келди,
Чаап түштү талкалап
Биз караткан көп элди.
Эндекей жатып эзилдик,
Кенебей жатып кесилдик.
Байкабай жатып малындык,

Башыбыз торго чалындык,
 Бар кудай жанды койгун деп
 Жараткан деп жалындык.
 Кыргызды кытай салганы,
 Кыйла жан өлүп калганы.
 Кытайдан качып кыйла жан
 Балам, Багдатты көздөй барганы,
 Баштатан минтип чачылып
 Бабаңдын ичте арманы.
 Букарабыз, бу күндө,
 Башты кытай кармады.
 Бай деген бир агаң бар,
 Ополду жердеп калганы.
 Орозду деген агаң бар,
 Жайлайт деп угам Алайды.
 Жакып деген өз атаң,
 Жардылыктан, жоктуктан
 Мен да көрдүм далайды.
 Үсөн аттуу агаңды,
 Үмүтүм андан үзүлдү,
 Кытайдын кыям * жагында,
 Даңгирди жердейт шекилдүү.
 Бери жагында кырк күндүк
 Көраңгы токой чер бар дейт,
 Ал токойдун ичинде
 Аюу, жолборс, кабылан,
 Албан түрдүү шер бар дейт.
 Андан ары барганда
 Кайып багып мал кылган
 Канча түрдүү эл бар дейт.
 Байкап турсам не түрдүү
 Барса келбес жер бар дейт.
 Көп алыс жолго барды деп
 Көргөн, уккан эл айтат,
 Эл айтканда нени айтат,
 Көрө албайсың деп айтат.
 Үсөн атын жойду деп,
 Аттары бузук алардын,
 Көкзаман деп койду деп,
 Улуу уулу Көкчөгөз,
 Угулат мага шондой сөз.
 Экинчиси Чагалдай,
 Анын элесин калдык таба албай.
 Үчүнчүсү Агалдай,

Үшкүрөмүн бара албай.
 Төртүнчүсү Дөрбөлдөй,
 Анын барган жери бир көрдөй.
 Бешинчиси Арбалдай,
 Бербердигер бир кудаы
 Бендесин чачат ар кандай.
 Алтынчысы Бекебай,
 Аларды санап олтурсам
 Арман кылам бир далай.
 Жетинчиси Токтобай,
 Мен алардын жанында
 Жеримде жатам жайма-жай.
 Ногой деген бабаңдын
 Иниси бар — эр Шыгай.
 Шыгайдын уулу Жапакты,
 Сар-Кол менен Үч-Артта
 Жатат деди ушунда.
 Жатат деп угам жан багып,
 Жаркен жагы күн батыш
 Жамыра тоодо мал багып.
 Балам чачылган сенин тууганың,
 Менин чамам кетип турганым,
 Капилет жерден эр өлүп,
 Карганда менин курганым.

Хан Жакып айтып болгону,
 Кайышып бала толгонду.
 Кайда кетип калды экен,
 Бөрү болгон кырк киши,
 Кайда экен деп ойлонду.
 Бекер эмес эле деп,
 Бел-белди карап элеңдеп.
 Жакыпка жооп айта албай,
 Жаман жерден өлтүрүп,
 Иш кылдым деп шайтандай
 Талаага көзүн салганы,
 Кызыл байрак көтөргөн
 Кырк киши чыга калганы.
 Кырк кишини көргөн соң
 Кыйкырыгы баш жарып
 Бала күлүп калганы,
 Баласы күлүп турганга
 Бай Жакып көзүн салганы.

— Элсиз, күнсүз болдуң деп,
 Не көрүп балам күлдүң деп,
 Өлтүрүп эрди сойдуң деп,
 Өкүнүчкө мени койдуң деп
 Жакып бай сөзгө алганы.
 Жакыпка жооп айтканча,
 Жабырлашып кырк чилтен
 Балага келип калганы.

Атасын бала билбеди,
 Адам көзүнө илбеди,
 Амандашып сүйлөшүп,
 Таанып калган кишини,
 Таамай көрүп ошону,
 Өлүп жаткан калмактын
 Айтты кылган ишини.
 Атама таяк салды деп,
 Айдады кууп малды деп,
 Өзүндөй кылып мен дагы
 Өтүнүп таяк салдым деп,
 Укурук менен бир салсам
 Ушинтип өлүп калды деп.
 Атам турат кайгырып,
 Акылынан айрылып.

Жаш бала айтып салганы,
 — Бери бастыр балам деп
 Кырк чилтен сурап калганы.
 Кайгырбагын өзүң деп,
 Жумгун балам көзүң деп,
 Кайберен кырк чилтен
 Балага айтып туруптур,
 Бала көзүн жумуптур.
 Алды-артына караса,
 Көз жеткен жердин баарында
 Көп-көк темир кийинген
 Көп аскер курчап туруптур.
 Алтындуу таажы башында,
 Агала сакал бирөө тур
 Аскеринин кашында.

Жумуп турган көзү бар,
 Сурай турган Манастын
 Чилтендерден сөзү бар.
 Чилтендерден кеп сурайт,

Көк темир кийген көп аскер
Бу кимдики деп сурайт.

Анда чилтен кеп айтат:
— Ак буйругу биздики,
Аскердин баары сиздики.
Башыңа дөөлөт конор деп,
Өлүп жаткан калмактын
Баласы жолдош болор деп.
Жолдош болгон баласы,
Манжурдан келген эл үчүн
Манжыбек деп аталат.
Кара токо калкы бар,
Кайраты толук каркыбар,
Алгын кабар сөзүмдөн,
Атасы өлдү өзүңдөн,
Эртеги-кечти эки убак
Баласы чыкпайт сөзүңдөн.
Кармаарыңа кол болуп,
Казатка чыксаң жол болуп,
Көрөрүңө көз болуп,
Көкүрөгүңө эс болуп.
Чогулган калмак карасы
Жоролошуп өзүңө
Жолдош болот баласы.

Жана Манас кеп сурайт,
Жайы-көйүн көп сурайт,
Алтын таажы башында,
Аскердин турган кашында
Бу ким деген деп сурайт.

Аскердин турган кашында,
Азыр он беш жашында,
Акылы болор жай деди,
Атасы анын Бай деди,
Жарыгы тиер ай деди.
Аны айтып чилтендер
Ачкын деди көзүңдү.

Көзүн Манас ачыптыр,
Көрсө Жакып атасы
Үйүн көздөй качыптыр.

Жылкычы башы Ыйманы,
Жылкыны айдап жыйганы.
Кайып болду кырк чилтен,
Караса как талаада
Кайгырып бала ыйлады,
Кара жашын тыйбады.
Кардык түшүп башына,
Атакем кайда кетти деп,
Мен аны талаада неттим деп,
Кызыл байрак кырк адам,
Кылчайбай кайып болду деп,
Эн талаа, эрме чөл
Мени элким кылып койду деп.
Айдап жылкыны алайын,
Атасынын көрү калмакка
Айдап берип салайын.

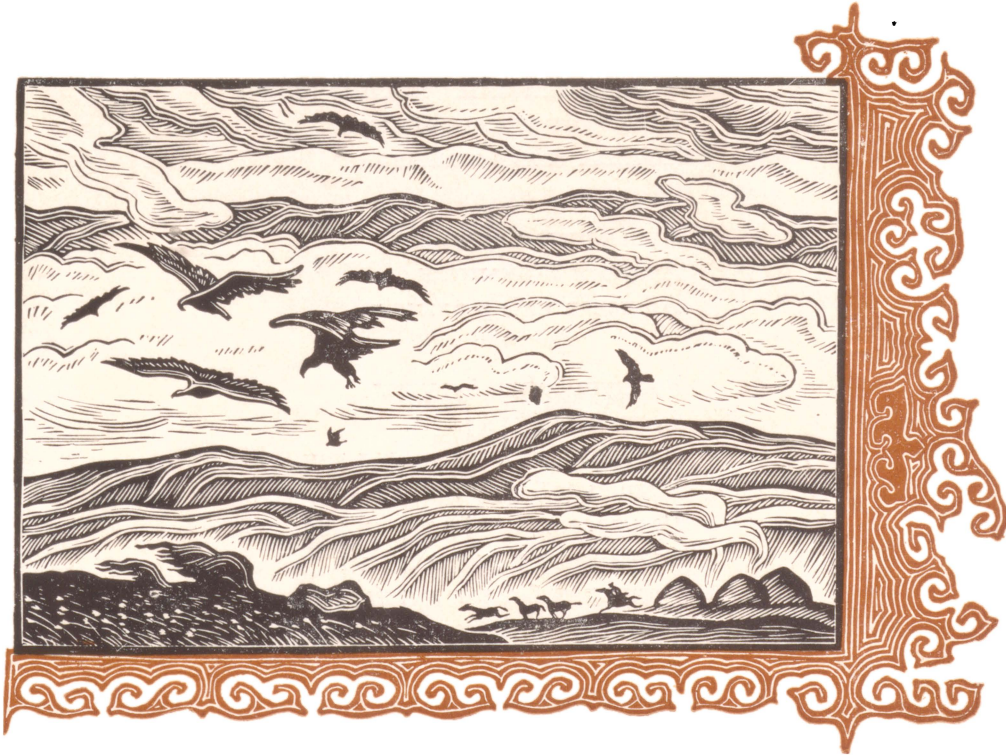
Ыйман аба жүргүн деп,
Жылкыны айдап түргүн деп,
Жылдырып жылкы айдады.

Калабага саласың,
Өлгөн калмак жерине
Өчөшкөндөй барасың,
Өкүмүңө аласың,
Азыр өткүрсүгөн баласың,
Өмөлүп калмак келгенде
Өзүңдү билбей каларсың.

Аргасы жоктон жылкычы,
Айдаган Жакып жылкысы,
Бара турсун ушулар
Коруган жери кайда деп,
Коркпой ылдам айда деп.

Коркурап кыйла жыгылган
Бая кордук көргөн кишилер,
Жер коруган калмактын
Жетиси калган жыгылып,
Алтоо аман калыптыр,

Аттарын кошуп жылкыга
Ыйманкул айдап алыптыр.

Чамбыл ала чаң болуп,
Кызыл ала кан болуп,
Эстерин жыйып элдиреп,
Акылын жыйып алдырап,
Көк теңири * урду деп,
Алды алдынан балдырап,
Өлүп жаткан Кортукту
Өзүлөрү көрүшүп,
Өткүр Манас баланын
Өкүмүнө көнүшүп.
Көнбөгөндө неткени
Жөөлөп басып, жөө болуп
Үй-үйүнө кеткени.

Экөөнүн колу сыныптыр,
Бирөөнүн буту чыгыптыр,
Үчөөнүн башы айрылып,
Үшкүрүшүп, кайгырып
Калмак барсын жайына,
Карсыман суунун сайына.
Жылдырып алып жылкы айдап
Бара турсун жаш Манас
Жылкы салар жайына.

Аны таштап салыңар,
Атакеси Жакыптан
Айтылса кабар алыңар.

Байкуш болуп бүгүлүп,
Баласынан түңүлүп,
Ажына * моюнга минди деп,
Манасым болду жинди деп,
Бакырсам укпайт тилди деп,
Оюна келген кепти айтып
Оолуккан бойдон кетти деп,
Кыйкырып жатсам кылчайбайт,
Жин болбосо нетти деп,
Манжурия калмагын
Башка чаап сойду деп,
Балам десем байкабайт,

Баладан жаным тойду деп
 Барган экен катынга,
 Байбиче айран-таң калды
 Бай Жакып айткан датына.

— Көз катканда көргөнүм,
 Көлөкө жалгыз эрмегим.
 Мен шордууда не акыл,
 Барбардигер кудурет
 Мага бир мээнеттүү бала бергенин!
 Карасын көрбөй баламын
 Каңгырап кайда барамын,
 Как талаада калуучу
 Менин ушу беле талабым?!
 Койчу кылып кор кылдың,
 Караанын көргөз баламын!
 Жылкың менен жылас бол,
 Калабаны салганың,
 Калмактын бирөөн өлтүрүп
 Качып келип калганың,
 Каралдым жинди болду деп
 Кабарды мага салганың.
 Өлгөнүн көзүң көрбөйбү,
 Өзү жалгыз алданын
 Өкүмүнө көнбөйбү,
 Же качырбай кармап келбейби,
 Каралдың минтип калды деп
 Менин как өзүмө бербейби?!
 Баламды таштап талаага,
 Жолугупмун шум башым
 Балага мерес балаага.
 Өлгөн калмак өлгөндүр,
 Өлгөнүн келип көргөндүр,
 Калмак өлсө кашайтып
 Менин каралдымды көмгөндүр.
 Орой жаш бир баланы
 Өмөлсө калмак сойбойбу,
 Өксүтүп мени койбойбу,—
 Муну айтып Чыйырды,
 Муңканып ыйлап чыңырды.

Жакасын айрып тонуну,
 Жалдырады, карады
 Жакыптын келген жолуну.

Караса бала көрүнбөй,
 Байбиче чыкты эринбей,
 Кырга чыгып карады,
 Кыйла санаа санады.

Кой, байдын атын минейин,
 Бастырып жолго кирейин,
 Өлдү бекен, тирүүбү
 Өзүм барып билейин.
 Аман бекен жалгызым
 Аны барып көрөйүн,

Колунда болсо калмактын
 Анын кордугун көрбөй өлөйүн,
 Камбар боздун үйрүнөн
 Кармап минген Бозтайлак,
 Бозтайлак атка минейин,
 Ботомдун жөнүн билейин.
 Атасы айтып келди деп,
 Ажына * шайтан минди деп,
 Не болгонун биле албай
 Энтелеп мага келди деп,
 Байбиче муну ойлонуп,
 Баскан бойдон толгонуп
 Бозтайлак чечип алганы,
 Ботом эй, атты чечкен бу ким деп,
 Бай Жакып чыга калганы.
 Минесиң атты кайда деп
 Чылбырдан кармап калганы
 Чымырканып Чыйырды
 Чылбырын сууруп алганы.

— Байкуш болгон мен деди,
 Баладан тойгон сен деди.
 Өлүүбү-тирүү билбейсиң,
 Өчөшкөнсүп балага,
 Баланы таштап талаага,
 Өзүңдөй жүрчү ким дейсиң?
 Бозтайлак менен болукшуп,
 Байбиче чыкты толукшуп.
 Бара турсун байбиче,
 Аны таштап салыңыз,
 Алиги барган баладан
 Айтылсын кабар алыңыз.

Айдап жүргөн жылкысы
 Коругуна барыптыр,
 Козголбой жайып салыптыр.
 Кордук көргөн калмактар
 Кокуйлап үйгө барыптыр.

Жагалалап * буркурап,
 Жалпы баары чуркурап,
 Байгурдун кылган кордугу,
 Башкача кылган зордугу,
 Кыргыздын кылган кордугу,
 Кыйын экен зордугу.
 Айыл башын өлтүрүп,
 Айдап жылкы алууну,
 Корук кылган жерлерге
 Мунун кордоп келип салууну.
 Койбойлук тирүү жанын деп,
 Колго тийсе союңар
 Жанагы Жакып деген чалын деп,
 Жалпы алалык малын деп
 Ар тарапка аттанып
 Калмактар кабар салыптыр.
 Калмактан угуп кабарын
 Саламаттын иниси
 Сарбан аттуу бир киши
 Бай Жакыпка барыптыр:
 — Камынып жатыр калмак деп,
 Эртең шашке-түш менен
 Сизди чаап алмак деп,
 Деги чыдабадым аңдап деп.

Жакып чыкты тыш жакка,
 Жалынып чыкты бир акка.
 — Акбалтага айтыңар,
 Бердикеге барыңар,
 Менден кабар салыңар,
 Бекер өлүп калбайлык,
 Беленденгин баарыңар!
 Дамбылдага нетти деп,
 Карпаңдады бай Жакып
 Түгөнгүр кайда кетти деп,
 Түгөнүп калган ушунда
 Түбүмө кемпир жетти деп,
 Бозтайлак минип ушунда

Болбой катын кетти деп.
 Өзүм баштап өлсөм да,
 Өзү кадыр алданын
 Өкүмүнө көнсөм да
 Мал-мүлкүмдү алса экен,
 Балам аман калса экен.
 Намыстанып калмактар
 Аттанган экен баарысы,
 Оңдурбас жумуш болуптур,
 Алты зубун журтуна
 Аябай кабар салыптыр.
 Менин өлгөнүм болсо көрбөйбү,
 Өңкөй кыргыз балдары
 Өкүргөнсүп көмбөйбү.
 Кеткеним болсо көрбөйбү,
 Кейиген болуп көмбөйбү.
 Саламат менен Ошпурга
 Салам айткын ошого,
 Карабек казак бийине,
 Казак, кыргыз бир тууган,
 Калмак камап жатканда
 Кантип жатат үйүнө.
 Наймандан Чоро баатырга айт,
 Шашкеге калбай ылдам кайт.
 Коңурат Байбак карыга айт,
 Айдаркан деген тың бала
 Как ошого тийип кайт.

Ушуну айтып Сарбанды
 Ат которуп мингизип,
 Айтып сөзүн билгизип
 Бай Жакып жолго салганы,
 Ат аябай Сарбаны
 Күн чалганда барганы:
 — Бай Жакып бай өлдү деп,
 Малын калмак бөлдү деп,
 Онго жетпей баласы,
 Ойрон болгон Манасы
 Ошо кошо өлдү деп,
 Өлгөнүн көзүм көрдү деп.

Сарбанбек кабар салыптыр.
 Ал кабарды укканда
 Казак, кыргыз, кара түрк

Сапырылып калыптыр.
 Күлүктү минип тыңданып,
 Күрөөкө кийип чыңданып,
 Кызырлуу Жакып бай эле,
 Кызматы кетер бөөдө деп,
 Кыжылдаган калмактар
 Кайдан бизден өөдө деп,
 Найзанын башы шоодурап,
 Азамат көзү жоодурап,
 Бел байлаган жигиттен
 Беш жүзү чыкты бөлүнүп,
 Беш атанын уулунан
 Белгилеген байрактан
 Беш-алтысы көрүнүп.

Беш-алты жүз кол менен,
 Жүрө турсун ушулар
 Чынжырдан чыккан жол менен.
 Аны таштап салыңар,
 Чыйырдынын кабарын
 Не болду угуп алыңар.

Бозтайлак атты моюндап,
 Ыйлап жашын коюндап,
 Жалгызым менин нетти деп,
 Каралдым кайда кетти деп,
 Жылкынын салып сүрдөөнө
 Кезикпей жандын бирөөнө
 Байбиче жолго салыптыр.
 Жылкыга жакын келгенде
 Баласы чыгып калыптыр.

— Энеке, сага не болду,
 Эсиң кайда жоголду?
 Элким жолго түшүпсүз,
 Ыйлагандай түрүң бар,
 Эки көзүң шишипсиз.
 Бозтайлак минип алыпсыз,
 Болжолсуз келип калыпсыз.
 Кандай келдиң өзүңүз,
 Кайгыргандай сөзүңүз,
 Жаш ордуна кан агып
 Ыйлаганга окшоп көзүңүз.
 Атамдын атын минипсиз,

Ашыгып жолго кирипсиз,
Айтчы, энеке, сырыңды,
Сиз бирнемени билипсиз?

Бала сурап калганы,
Байбиче сөзүн салганы:
— Атаң барды акырып,
Айгай салып бакырып,
Жылкымды калмак бөлдү деп,
Жер коруган калмактан
Жети-алтысы өлдү деп,
Өлгөнүн көзүм көрдү деп,
Беш жылкычы, бир балаң
Калмакты сүрүп бөлдү деп.
Токтоттум деп аларды,
Кудай билет алардан
Бирөө тирүү каларды.
Кайра тартып карасам
Алты өзөндүн Ак-Түзгө
Калмактан өлүк толду деп,
Кандайлыктан билбедим,
Балам жинди болду деп,
Кыйкырсам укпай койду деп,
Кызык жинди болду деп,
Жүр десем болбой койду деп,
Жүйө жок жинди болду деп
Түңүлүп сенден калыптыр,
Түнөрүп атаң барыптыр,
Айласыз жинди болду деп,
Аңдабай кепти койду деп.
Эси чыгып калмактан
Элиргенин билбедим,
Же коркуп калып калмактан
Корунганын билбедим,
Же койбой турган балакет
Тооруганын билбедим.
Атаңдын сөзү ушу деп,
Аның үчүн энекең
Ашыгып келген тушу деп
Энеси айтып сөздөдү,
Сөзүнө бала көздөдү.

Аманыңда кетели,
Ай талааны нетели,

Энеси айтып салганы.
 Жылкычысы Ыйманды
 Эсине бала алганы.

— Кайда кеттиң Ыйман, деп
 Кырга чыгып жаш бала
 Кырдан туруп кыйкырды.
 Кыйкырыгын укканы,
 Жылкынын бир жак четинен
 Мен мында деп чыкканы.

— Өңгөлөрүң кайда деп,
 Өзөңгө жылкыңды айда деп,
 Өмөлүп калмак кол келсе
 Өз жаныңды жайла деп,
 Калмак келип калар деп,
 Кааласа жылкыны алар деп,
 Жолдошторунду алгын деп,
 Жол чыңына салгын деп,
 Бешөөң болуп алыңар,
 Бекке боюң салыңар.
 Санаты канча мага айтчы
 Айдаган жылкы малыңар?
 Кажылдаган калмакка
 Урушкан менен шу жерде
 Түк келе албас алыңар.

Манас айтып турганы,
 Жылкычысы Ыйманы
 Манаска моюн бурганы:
 — Сегиз миң беш жүз жылкы деп
 Санатын айтып турганы.

Алса баарын алар деп,
 Алган менен жылкымды
 Азапка өзү калар деп,
 Жүр, кетели, энем, деп,
 Ээрчитип алып энесин
 Эркексип жолго салыптыр,
 Баласынын артынан
 Байбиче жүрүп калыптыр.

Эртеси жок кечинде,
 Күн батар маал кезинде

Баягы өлгөн калмагы,
 Калмактын сөөгүн алганы
 Жетелеп алып бир атан
 Жети калмак барганы.
 Байбиче, бала жолунан
 Калмактар чыгып калганы,
 Кайдан жүргөн катын деп
 Калмактар көзүн салганы.
 Тарбын деген бир калмак
 Тааныган экен баланы,
 Так ушул бала жуткан деп
 Алтооно айтып салганы.

Андай болсо нетели,
 Муну айдап алып кетели,
 Энеси экөөн алпарып
 Эмгекке тирүү салалы,
 Эми көкө теңир * бериптир
 Көөп жүргөн баланы,
 Көргөн жерден жибербей
 Байлап алып баралы
 Эр өлтүргөн баланы,

Энесин кошуп алалы.
Бирөө төөдө калганы,
Алтоо барды ат коюп,
Ат койсо да бат коюп.

Балага жакын барганы,
Баламды алат экен деп
Байбиче ыйлап зарлады:
— Көз катканда көргөнүм,
Көрүнгөн жалгыз эрмегим!
Карыганда көргөнүм,
Каралдым жалгыз эрмегим!
Билдиң бекен каралдым
Бизди кармап кетүүгө
Калмактардын келгенин.

Калмак келсе нетер деп,
Кайгырбачы, энеке,
Алты киши турбайбы
Алы кантип жетер деп,
Алтымьшы келсе да
Алдырып ийсем бекер деп.

Алтоо келип аларды
Арага алып турганы,
Ат чылбырдан алууга
Бирөө колун сунганы.

Колуңду сунба капыр деп,
Кой өлөсүң акыр деп,
Тартты Манас чылбырды.
Энекеси Чыйырды
Не болом деп чыңырды.

Жана болбой жандырып
Калмак колду салганы,
Жаалданып эр Манас
Далысынан кармады.
Көтөрүп колго турганы,
Көз алдында Тарбынды
Бирин-бири менен урганы.
Тарбынга катуу тийгени,
Лайламалуу * деп
Өлүм тонун кийгени.

Анысы да өлгөнү,
Өлгөнүн анык көргөнү,
Катыла албай балага
Калганы качып жөнөдү.

Азабын артык тартышып,
Берки калган беш калмак
Эки өлүктү төөгө артышып:
— Бу бурут* кандай бала деп,
Жок белем буга даба деп,
Бир кишинин үстүнө
Жана бир кишини өлтүрүп
Кетишине кара деп
Калмактар кайра кайтышты,
Кажылдашып барышып
Көргөндөрүн айтышты.

Энеси менен баласы
Кайтып үйгө барганы,
Бай Жакып көрүп баланы
Бакырыгын салганы:
— Эсен, тирүү келдиңби,

Эс акылдан тандым деп,
 Эртеден сенден түңүлүп
 Не кайгыга калдым деп,
 Энең экөөң келген соң
 Эсимди жыйып алдым деп,
 Не кылар экен калмак деп
 Эсим чыгып туш-тушка
 Элге кабар салдым деп,
 Бай Жакып айтып салганы.

Бай Жакыпка байбиче
 Баласы кылган жумушун,
 Ара жолдон калмактын
 Алеңгир кылган урушун,
 Атынан жулкуп бөлгөнүн,
 Тарбынга тийип тарбайып,
 Өлдү бирөө далбайып,
 Өзгөлөрү катылбай
 Кетти деди шалдайып.

Бай Жакып анда барк этип,
 Ачууланып карк этип:
 — Кызыталак калмактар
 Кызыккан экен мага деп,
 Кыргыз дагы кыйла журт,
 Кырылышып көрөйүн.
 Кырк миң жылкым бар экен,
 Кылым кыргыз журтунун
 Кызматына бөлөйүн.

Аркы атам аты Төрөн деп,
 Намысташса калмактар
 Ак жазганын көрөм деп,
 Калмак курсун калар деп,
 Мыктаганда мындагы
 Сегиз миң жылкыны алар деп,
 Өчүрүп өчүн жибербес
 Өзү жүрсө балам деп,
 Өчүмдү кийин алар деп
 Бай Жакып кылды кайратты,
 Байбиче көзүн жайнатты.
 Байкап турат бай Жакып
 Баласынын айбатын.

Өлгөндү албайт эсине,
 Өртү күйүп көзүнө,
 Эр өлтүрдүм бүгүн деп
 Эгерим албайт эсине.
 Эрикпей кулак салыңар
 Эки эрин бирдей өлтүргөн
 Калмактардын сөзүнө.

Жеке Кортук өлдү деп
 Жети жүз калмак жетиптир,
 Жергесинин баарысын
 Канды булоон кылыптыр,
 Калмак конуп калыптыр,
 Зубун-зубун* калмактар
 Эр өлгөн айылга барыптыр.
 Канча малын кырышып,
 Канды булоон кылышып.
 Түгөтүп түрктү салабыз,
 Түк койбой талап алабыз,
 Кайда анын айлы деп,
 Каңгыраган бу кыргыз
 Кайсы жактан келди деп,
 Бай болуптур мында деп,
 Бай экен деп Жакыпка
 Мамырчылык* кылба деп,
 Жер талашып, эр өлгөн,
 Акылмандар сында деп,
 Кунду кандай алабыз,
 Буга куугунду кандай салабыз?
 Айыпты кандай алабыз,
 Айып алдык деп тим болбой
 Азапка кандай салабыз?
 Бай Жакып менен баласын
 Бирөөн жутуп албасак
 Адам болбой калабыз.
 Бу сөздү айтып салганы.

Куптан маалы болгондо
 Кужулдашып чуркурап,
 Катындары чыркырап,
 Баягы Манас тутуптур,
 Барган жети кишинин
 Дагы бирөөн жутуптур,
 Өлүгүн жүктөп алыптыр,

Өзгөсү келип калыптыр.
 Жолдон ага жолугуп
 Жоболоңду салыптыр,
 Качырса койбос какай* го,
 Дагы бирди чалыптыр,
 Каршы чыгып кармайм деп
 Булардын кадеми катып калыптыр.

Колго келген калмакка
 Койбой Жакып элинен
 Коңшусун талап алмакка
 Кобурашып баягы
 Конок болгон калмакка,
 Акылдашып олтурат
 Аскерге келген калмакка,
 Аламан коюп таң эртең
 Аралдагы Жакыптын
 Айлын талап алмакка.
 Кеңешип кебин бүтүрүп,
 Жарык болду таң сүрүп.

Жебелерин асынып,
 Жергелешип бастырып,
 Колокторун* асынып,
 Кылкылдашып бастырып,
 Милтелерин чоктошуп,
 Жүз-элүүдөн топтошуп
 Калмактар жолго салганы,
 Кайыңдуунун өзөндө
 Кайнап аткан жылкынын
 Караанын көрүп алганы.

Бу да Жакып малы деп,
 Буйрук бизге баары деп,
 Чабуул коюп калганы,
 Эки миңден, бир миңден,
 Эңшерип тийип айдады.

Колду көрүп шекинип,
 Жылкычысы Ыйманкул
 Жылгага кирди бекинип.
 Каңгайлап калмак тийишти,
 Кара жагал тондорун*
 Сыртынан баса кийишти.
 Манжулук биздин эр өлдү,

Алтайлык сага не болду?
 Көңтөрүп баарын аларсың,
 Көңүлүңө карасак
 Көзүңө илбей барасың.
 Эрим өлгөн менден деп,
 Эмнең чыкты сенден деп?
 Алтайлыктын калмагы
 Насыбы айдап келген деп,
 Бай Жакыптын малы деп,
 Өлгөн калмак манжулук,
 Өзүбүз олжо алсак деп,
 Жаман атты жазыгын
 Бизге коюп салсак деп,
 Бай Жакыптын жылкысын
 Баарын тийип алсак деп,
 Аз болгондо сегиз миң
 Алып кетсек баарысын,
 Азабынын баарысын
 Манжуга коюп салсак деп,
 Пайдасын көрүп алсак деп
 Акылыңар ушул деп,
 Мындагынын баарысы
 Адамбы деп ойлойсуң,
 Же айткан тилге болбойсуң.
 Алтайдан келген калмактар
 Өкүмдүгүн койбойсуң,
 Мындагынын баарысын
 Өлүк го дей ойлойсуң,
 Бай Жакыптын жылкысын
 Баарын алсаң тойбойсуң.
 Байкасаңар болбойбу,
 Ээсиз калган бу малдан
 Эки миң алган тойбойбу,
 Эптүү алсаң болбойбу?

Аны айтып акырып,
 Айыл башы Атакул:
 Манжулуктар өлдүңбү,
 Мобуларды көрдүңбү,
 Бай Жакыптын жылкысын
 Баарын айдап бердиңби?
 Элинен азган бу бурут*
 Эртең өчүн албайбы,
 Эңсеңер катып калбайбы?!

Жанына батса Жакып бай
 Алы келбей калса да
 Арызга бир күн барбайбы,
 Азапка бизди салбайбы?
 Эки эрге кун десе,
 Алар акың бул десе,
 Артык алган жылкынын
 Азабы бизге калбайбы?
 Кунуңду качан алдык деп
 Алтайдан келген калмактар
 Куйругун сыртка салбайбы?

Дөгөн деген башчысы,
 Эки жүз элүү түтүндүн
 Эл бийлеген жакшысы,
 Үч жүздөй экен жасоосу,
 Жакып байдын жылкысы
 Укурук, жүгөн тийбеген
 Үркүп жүрөт азоосу,
 Дөгөн келди бакырып,
 Жылкыны кайра жапырып.

Алтайлык келди акырып,
 Домабил деген башчысы
 — Токтотпо, деп бакырып.
 Айып алгандыкы деп,
 Атасынын көрү кыргыздын,
 Алгандын кетем баарын жеп!
 Кун куугандыкы деп,
 Куруп калсын кыргыздар,
 Куугандын кетем баарын жеп!
 Өлгөн манжу өзүң деп,
 Өлгөнүңө кун ал деп
 Кечээ күнү биздерге
 Не үчүн айткан сөзүң деп.
 Ат арытып, тон тозуп
 Алыстан келдик мында деп,
 Чакырып алып биздерди
 Бекер ишти кылба деп.
 Жакып кыргыз — бурут деп,
 Кайда жүрөт жылкыны
 Талаша турган журут деп,
 Кайра жылкы тозосуң
 Өзүң напсиң куруп деп

Домабили күүлөнүп,
 Дөгөндү көздөй сүйлөнүп:
 — Өлгөн манжу сен деди.
 Өч алууга буруттан
 Өтүнүп келген мен деди.
 Өзүң мени чакырып,
 Өкүмсүнбө сен деди.
 Чакырганың чын болсо
 Чыгымымды бер деди,
 Ат арытып, тон тозуп
 Азап кылдың сен деди.

Аны укканда Дөгөндүн
 Ачуусу абдан келгени,
 Ал мунумду сен деди.

Көргөзөт мага көтүн деп,
 Жарайын кулдун өтүн деп,
 Атына камчы салганы,
 Качырып барып Дөгөнгө
 Ай балта шилтеп калганы.
 Ай балта менен бирди жеп,
 Атаңдын көрү алтай деп,
 Дөгөн айгай салганы.

Манжулук кирди бакырып,
 Кайдасың деп бир бирин,
 Алтайлыкты жапырып.
 Алар төрт жүз, бу үч жүз,
 Чабышкан жери керме түз.
 Ай балта башка шака-шак,
 Чоюн баш башка чака-чак.
 Найзаны төшкө мылгытып,
 Манжулуктун кыйласын
 Айлын көздөй дыргытып,
 Домабил баштап эрлери
 Токтотпой сүрүп келгени.

Кас чыкты калмак өзүнөн,
 Кара учуптур көзүнөн,
 Каардуу айткан кадимки
 Домабил жайсаң* сөзүнөн:
 — Кысталакты кырыңар,
 Кызыл кыргын кылыңар,
 Кыз, катынын олжолоп

Андан кийин тыныңар.
Аны айтып Домабил
Айгайды бийик салганы.
Манжулук качып баарысы,
Дөгөн баштап карысы
Айылга жакын барышты.

Айылынан алтайдын
Жана эки жүз барыптыр,
Кечээ күнү угушкан,
Кун алууга чыгышкан.
Жер жайнаган мол болуп,
Алтайлыктын келгени
Сегиз жүз кошун кол болуп,
Башчысы ким деп сурасаң
Эр Домабил зор болуп.

Тура албады бетине,
Манжулук качып камалды
Айылынын четине.
Катын, кызын олжолоп
Айдап алып кетмекке
Алтайлыктын нээтинде.
Чагалалап* баарысы
Камалган айыл четине.

Мылтыктарын октошуп,
Милтелерин чоктошуп,
Калмак деген сан талак,
Эки бети канталап,
Манжулуктун баарысы
Эси чыгып анталап,
Өлөбүз деп өкүрүп,
Өткөн ишке өкүнүп,
Үйүн кармап чеп кылып,
Арбып кетип алтайлык
Айрылдык кара жандан деп
Аманат жандан шек кылып.
Камалышып калышып,
Катын, кызы баарысы
Канжар, бычак алышып,
Баканын алып сүйрөшүп,
Балдыр-салдыр сүйлөшүп.
Кара жанын калкалап,
Качары жок аркалап,

Барары жок мааналап,
Кеп айта албай дааналап,
Уруша турсун ушулар.

Түн боюнча жол жүрүп,
Ат аябай мол жүрүп
Түрктөн келген кишилер
Жакын келип калыптыр,
Мынча аскер келдик деп
Жакыпка кабар салыптыр.

Таң атканда бай Жакып,
Бай Жакып болуп башында,
Балта чалы кашында,
Алтымыш киши аттанып,
Аксакал Жакып шаттанып,
Бармак болуп жылкыга
Бай Жакып жолго салганы.
— Барам, ата, мен да деп,
Ак сур бышты токунуп
Манас да жөнөп калганы.

Жылкыны салган жерине,
 Жыйылган калмак элине
 Бай Жакып көзүн салганы.
 Аман экен малым деп,
 Арбын калмак кол экен,
 Аламандап ат койсо
 Азыр келбес алым деп,
 Караанын көрүп камалып,
 Бараанын көрүп байланып,
 Титине албай көпчүлүк
 Сийдиги булут айланып,
 Бадалдуунун оюна
 Бай Жакып токтой калганы.

Өлгөн Кортук баласы,
 Өздөрүнө белгилүү
 Акылынын даанасы,
 Аты Шакум бу бала
 Акылы даана куу бала.
 Өз кордугун көргөнчө
 Жат кордугун көрөйүн,

Бакылга башым бийлетпей
 Март кордугун көрөйүн,
 Барып алып бу көрө
 Жакыпка кабар берейин.
 Жайымды айтып салайын,
 Жакып байга барайын.
 Жанында болсо баласы,
 Жаңы өспүрүм Манасы
 Жайы-көйүн көрөйүн.
 Муну ойлонуп бу бала,
 Мурунтан Шакум куу бала,
 Уруштан чыгып бөлүнүп,
 Астындагы куу чабдар
 Учкан куштай көрүнүп,
 Бала Шакум барганы
 Бай Жакыпты көргөндө
 Көздөн жашы төгүлүп.

Түшүп аттан баш уруп,
 — Алтайлык түпкө жетти деп,
 Айлымды талап кетти деп,
 Аксакал Жакып баатыр деп,
 Алтайлыктан кол келип
 Айлымды талап жатыр деп,
 Аман койбойт бир жанды
 Ажылдаган капыр деп.
 Атам өлдү сиздерден,
 Манжудан келген аз айыл
 Асты аргабыз калбады
 Бөлөктөн жардам издээрден.
 Кыргыздан келген сиз элең,
 Кытайдан келген биз элек,
 Кырганы жатат алтайлык,
 Кыйлабыз өлүп тамтайдык.
 Жайытта жаткан малыңды
 Жалгызын койбой айдады,
 Артык алба малын деп
 Айтып шорум кайнады.
 Аяйсың деп бурутту
 Айлымды кырып курутту.
 Үйдү кармап чеп кылып,
 Үлкөн улук кеп кылып,
 Өлчөп турбуз өзүбүз
 Өлөбүз деп шек кылып.

Койчу, Жакып атаке,
 Корооңо барып коноюн,
 Коңшулаш тууган болоюн,
 Кокус өлгөн атама
 Козунду да албай коёюн!
 Айлыңа барып коноюн,
 Аралаш тууган болоюн,
 Ажалдан өлгөн атама
 Албастан кунум коёюн!
 Шакум бала бу кепти
 Жакышка айтып салганы.

Чынжырга салган жол менен.
 Камбардын уулу Айдаркан
 Карк алты жүз кол менен,
 Байрактары делбиреп,
 Кайкаңдан чыга калганы.
 Аны көрүп бай Жакып
 Бачым жүрө көргүн деп,
 Айгайды азыр салганы.
 Аны көрүп алар да
 Ат коюп жүрүп калганы.

Бай Жакып да бакырып,
 Бат жүргүн деп чакырып,
 Байрактын башын жапырып,
 Бай Жакып атка миниптир,
 Булар марашып аткан экен деп,
 Бачымдашып тепеңдеп,
 Алар келип калганы.
 Аркасынан Жакыптын
 Андан-мындан жыйылган
 Отуз киши барганы.

Антип-минтип чогулуп,
 Жети жүз сексен кол болду.
 Ошо колдун ичинде
 Ортоктош болгон нойгут бар,
 Кысыр чалган Жакыптын
 Кызматын көргөн кыргыз бар.
 Аркасы тийген найман бар,
 Коңшулаш жүргөн коңурат,
 Үйүрдөш жүргөн үйшүн бар.
 Аралашкан алчын бар,

Аргындан Каракожо бар,
Ата уулудан кошо бар.

Анда Жакып бай айтат:
— Өлгөн киши өзүмкү,
Бу өзгө калмак не кылат?
Өлгөндүн кунун албайт деп
Өчөшүп мынча не кырат?
Талган калмак өзүмкү,
Талаада калмак не кылат?
Талгандын айбын албайт деп
Талкалап муну не кырат?
Атасы өлгөн бу бала
Алды менин тынчымды
Аягымды кучактап,
Айырып койгун ата деп
Агып жашы бурчактап.
Зарлап карап турат деп,
Талабына жеткирбей
Талатып ийсек уят деп,
Кыйналып бала турат деп
Кызы талак алтайга
Кырдырып ийсек уят деп,
Олжолотсок окус деп,
Таңда күнү бизди да
Талкалап кетер кокус деп,
Аламан коюп калыңар,
Атышкансып барыңар,
Айрып муну алыңар!

Бай Жакып айтып салганы,
Атасынын көрү калмак деп
Айдаркан сүйлөп калганы,
Муну айырбайт деген эмне деп
Манас айтып калганы.

Оңдошуп атын минишип,
Жарашып жарак кийишип,
Урушмак болду калмакка.

— Урушсак ушуну алабыз,
Ураанды ким деп салабыз?—
Көпчүлүк сурап калганы.
Көргүн Манас баланы,

Көк найза колго алганы,
 Астындагы сур кунан
 Атына камчы салганы.
 Башка сөзгө карабай
 «Манастап» ураан салганы,
 «Манас», «Манас», «Манас» деп
 Ошо жерде баатырың
 Чабуул коюп калганы.

Баары бирдей бакырып,
 Кылкандай найза жапырып,
 Башка сөз келбей оозуна
 «Манастап» ураан чакырып.
 Ак асаба, кызыл туу,
 Айгайлаган ызы-чуу,
 Көк асаба, кызыл туу,
 Көк жаңырган улуу чуу,
 Мылтыктарын сундуруп,
 Айгай кулак тундуруп,
 Желегин жерге жапырып,
 Тозоңду тоодой сапырып,
 Домабил шорун катырып
 Кыйкырып кирип калганы,
 Кыргынды кыйла салганы.
 Айбатына тура албай
 Ат соорусун салганы,
 Аземилге бет алып
 Ат коюп качып калганы.

Аламандап жети миң
 Бирөөн жанчты экинин,
 Үчөө өлдү жетинин.
 Айбалталап чокусун
 Оюп кетип баратыр,
 Алты-бештен ар жерге
 Союп кетип баратыр.
 Чакыр-чукур чаң кылып,
 Керме өтөктү кан кылып,
 Өлтүргөнүн сан кылып
 Керменин Кара-Белине
 Кирип кетип баратыр,
 Сазайларын калмактын
 Берип кетип баратыр,
 Сакал менен мурутун

Санап казак, кыргызың
 Терип кетип баратыр.
 Өйдө салып калмактар
 Өрүп кетип баратыр,
 Кербөгөндү алтайлык
 Көрүп кетип баратыр,
 Астында Манас жаш бала
 Баштап кетип баратыр.
 Башын кесип ар жерге
 Таштап кетип баратыр.
 Карагай найза сүңгүсүн*
 Калмактардын жонуна
 Аштап кетип баратыр.
 Кара жанын жаш Манас
 Карыштап кетип баратыр,
 Астындагы аксур ат
 Арыштап кетип баратыр,
 Алтайлык качып ар жакка
 Жапыстап кетип баратыр.

Сегиз жүз келген алтайлык,
 Төрөсү өлүп Домабил,
 Төрт жүз он үч кишиси
 Төгүлүп каны далдайды.
 Түштүк жерге сүрүптүр,
 Түшүргөндүн баарысын
 Этегин башка түрүптүр.
 Эсеп жок өлүп бүлүптүр,
 Эми оңбойбуз мындан деп
 Эстүүлөрү билиптир.
 Асты качып үркүшүп,
 Алтайды ашып дүргүшүп.
 Калганынын кыйласы
 Камбылга качып кириптир.

Жалгызынын артынан,
 Баласынын дартынан
 Туучунакты моюндап,
 Туулгасын коюндап,
 Бай Жакып барат бакырып,
 Балам бери токто деп
 Байрак булгап чакырып.
 Асый эмес, бышты деп,
 Астына элдин түштү деп,

Чарчабаган бу доңуз
 Кандай жылкы күчтүү деп
 Бай Жакып атын каргады,
 Айрыштын сары кайкаңдан
 Баласын жетип кармады.
 Манас токтоп калган соң
 Андан ары кубалап
 Алтайга киши барбады.

Кут болсун Манас төрөм деп
 Кортуктун уулу барганы,
 Кубанып Жакып атасы
 Кайра тартып калганы.
 Бая калмактардын тон-тоноо
 Кара журт талап алганы.

Алтайлыктын калмагы
 Ажыдаар чыкты деп,
 Аты Манас мыкты деп,
 Эсенканга неткен деп,
 Эмдигиче соо коюп
 Эси кайда кеткен деп,
 Жаң-жуңуна* жарылдап,
 Калдайына* каңкуулап,
 Доотайына* добурап,
 Дуу-дууга* арзын беришип,
 Кыйратмак болдук аны деп,
 Кытайга айтып келишип
 Жата турсун жайында.

Айрып манжу калмагын,
 Аты-тонун олжолоп
 Айылына барганын.
 Кыргызды кыйла салыптыр,
 Манжудан барган калмактан
 Кырк төртү өлүп калыптыр.

Өлүгүн жыйнап алышты,
 Өкүрүп ыйлап калышты.
 Өкүрбөңөр ыйлап деп
 Калганынын баарына
 Кайрат айтып салышты,
 Казак, кыргыз барышты.
 Журт бололук сизге деп,

Өлгөн жанды тиргиздиң,
 Тууган болгун бизге деп,
 Ырайыңар артыкча
 Көрүнөт жакшы көзгө деп,
 Ынаныңар сөзгө деп,
 Душман болдук сиздерден,
 Ишенбейт бизге өзгө деп
 Калмактардын карысы
 Кары Жакып байынын
 Кашына келди баарысы.

Өлүктү кандай кылсак деп
 Акылдашты баарысы.
 Бала Манас кеп айтат:
 — Баарыңарга эп болсо,
 Мен бийлеген кеп болсо,
 Бизди тууган көр деди,
 Жерди казып, өлүктү
 Баарын бирдей көм деди.
 Маакул болот акыр деп
 Жерди терең оюшту,
 Өлүгүн көөмп коюшту.

Жылкычысын чакыртып
 Кашына Жакып алганы.
 Кары-куру бээден,
 Какбаш болгон аттардан
 Төрт жүзүн айдап кел деди.
 Атасы өлгөн балага,
 Арада өлгөн калмакка
 Аларга бөлүп бер деди.

Бергенин бөлүп алышты,
 Береке таап калышты.
 Жана Жакып жылкыдан
 Жыйырма үч жылкы алдырып
 Жыйынга союп салышты.
 Казак, кыргыз, калмагы
 Жыргап жатып калганы.
 Манжудан келген журт үчүн
 Атасы өлгөн баланы
 Бий көтөрүп алганы,
 Каратоко Мажик деп
 Кабары кийин калганы.

Камданбай Жакып калбады,
 Казак, кыргыз баарына,
 Баягы Дөгөн карыга:
 — Алсаң менде мал деди,
 Ар түлүгүм бар деди,
 Алтын менен зар деди,
 Барымды менден ал деди,
 Бирок, балама көзүң сал деди.

Аскерге келген адамды,
 Айылга жүр деп аларды
 Баштап Жакып барганы,
 Бая бий көтөргөн баланы,
 Бириң койбой жүргүн деп
 Баштап алып бай Жакып
 Айылына барганы.

Жетимиш үйлүү тууганы
 Бүгүн жетү жүз колду кондурду,
 Жеп-ичкен жактан болтурду.
 Эртесинде шашкеде
 Элдин баарын жыйнатып,
 Ата уулудан аксакал
 Ат минсеңер жол деди,
 Аягынын баарына
 Аруу* жакшы тон берди,
 Аттаныңар, кайтыңар,
 Аман-эсен бол деди.

Ата уулулар ат алып,
 Ар тарапка жол салып,
 Аскер кайтып кеткени.

МАНАС ЭСЕНКАНДЫН ЖИБЕРГЕН ТЫҢЧЫЛАРЫН ЖАЙЛАГАНЫ ¹

А

лты ай өтүп арадан
Жана жазга жеткени,
Баягы Манас баланын
Дагы көргүн неткенин.

Ушу күндө Манастын
Он бирге жашы жетиптир.
Жылкынын туур маалы деп,

¹ Оригиналда мындай тема жок.

Барып көрөм аны деп
 Айбанбоз минип алганы,
 Төрт асый болгон мал экен,
 Төөдөй шаңы бар экен.
 Атка минип аргытып,
 Айбанбоз менен каргытып,
 Балалыктан эригип,
 Бара жатыр желигип.
 Жолдо жаткан топтогон,
 Жол боюнда оттогон,
 Эң тамгасы бир башка,
 Өз жылкысы окшобойт,
 Өңкөй баары сур кашка,
 Миңге жакын карааны,
 Билейин деп жаш бала
 Аралап жетип барганы.
 Көрө салып тааныды,
 Бая төрт бала турушуп,
 Төбөлөшүп урушуп,
 Козу союп кондурган,
 Коногун кылып оңдурган,
 Аксакалы Айнакул,
 Анын экөөн таап алганы.
 Экөөңөр бери жүргүн деп
 Ээрчитип жолго салганы.

Амандыгын сурашып,
 Ат жарышып чурашып,
 Бай Жакыптын жылкысын
 Баарын көрүп бек айтып,
 Айдаңар бери жылкыңды
 Мага жакын деп айтып
 Барды Манас кошуна*,
 Жылкычынын кашына.
 Жылкычыдан сураса
 Субайды сыртка салдык деп,
 Тубары жыйырма миң экен,
 Түзгө келип калдык деп,
 Манаска айтты баянын.

Жыйырма эки миң экен жылкысы,
 Жыйып баарын алганы,
 Кысыр эмди тайлардан

Үчтү союп салганы.
 — Үзүрүн көргүн сиздер деп,
 Кошунан майын агызып,
 Жылкычынын бириндей
 Кошо жатып алганы.

Кошту тигип жанаша,
 Кылганынын баарысы
 Оюн-күлкү тамаша.
 Бетегесин жулдуруп,
 Белгини жерге урдуруп,
 Беш чүкөнү бир дешип,
 Белсенип ордо кир дешип,
 Сызып алып сызыкты
 Кыйлача кылып кызыкты,
 Жерди чийип салышып,
 Желпинишип алышып.
 Жер жайнаган жылкы бар,
 Күндүгүнө бир тайдан
 Кармап келип союшуп,
 Карап турса мүнөзү
 Кан заададай* болушуп.
 Жалпак жыгач чаптырып,
 Чараларын оюшуп,
 Бир жагына бир тогуз,
 Бир жагына бир тогуз
 Үй чыгарып коюшуп,
 Ою менен олтуруп,
 Ташын салып толтуруп,
 Тогуз коргоол ойгону,
 Ордо, тогуз коргоол деп
 Жаш Манас кылып койгону.
 Баштаптыр Манас ордону,
 Ордо деген оюнду
 Бизге мурас койгону.
 Тогуздан коргоол салганы,
 Бу Манастан калганы.
 Алда билет бу сөздүн
 Чыны менен жалганын.

Жол боюнда ордосу,
 Атып жаткан ордону
 Отуз эки жолдошу.
 Он алтысы бир тарап,

Жана он алтысы бир тарап,
Ордого кызып анталап.

Аны таштап салыңар,
Ары түбү Чоң Бээжин,
Андан кабар алыңар.

Баш карматкан канча жан,
Падышасы экен Эсенкан.
Калдайдан* кабар угуптур,
Хан да болсо Эсенкан
Кайгыланып туруптур.
Аты Жакып, түрк деп,
Ааламдан ашкан бай экен
Алтай жакта жүрүп деп,
Жери Шыйкуу, Суушаңда
Калаасы Кара-Шаар болуп,
Жердеген экен ошондо.
Байлыгына мактанса
Жеткирбейт экен көп жанга.
Мурунтадан бу Жакып
Бурут* окшойт куу Жакып,
Жеркен, Котон куюшу,
Сонор-Көл экен турушу.
Алтай тооно келиптир,
Мал — дүнүйө жагынан
Бүткөн экен жумушу.
Элүүгө жашы келгенче
Эч бала көрбөй туруптур,
Баласы жок, малы көп,
Байкуш болуп куруптур.
Алты жыл болду нак быйыл
Баркыраган ыйлаган
Баланын үнүн угуптур.
Баланы жерден алганда
Бар жандын эси чыгыптыр.

Бери болсо тоюна
Беш жүз бээ союптур,
Атын Манас коюптур.
Аркы уругу түрк дейт,
Акылмандар баары айтат
Ааламга салат түлүк дейт.
Чоң Бээжинге ок атар
Чоңойгондо жүрүп дейт.

Ою терең аярлар
 Аларда бар мындай кеп:
 Паашадан буйрук уксак деп,
 Баштап аскер чыксак деп,
 Акылмандар муну айтат
 Бар тамырын кырксак деп.

Эсенкан элге кеп айтат:
 — Эй, калайык, деп айтат,
 Түрктөн катын туубайбы,
 Бир катыны тууду деп
 Дүүлүксөк кудай урбайбы.
 Чантуудан* катын туубайбы,
 Чантуудан катын тууду деп
 Мен чаң салсам кудай урбайбы.
 Менден аркы чоң атам
 Дуушаңгөр пааша тушунда
 Чантуунун көбүн таратып
 Чачты деген ушунда.
 Ошондо келген түрктүр,
 Маңгулдун элин бакалап,
 Алтайдын тоосун жакалап,
 Анда алты зубун калмак бар,
 Калмактын калкын аркалап,
 Араң жүргөн буруттур*,
 Алтымыш жылдан бер жакка
 Бизге букара болуп туруптур.
 Катыны эркек тууду деп
 Биздин калдайды* кудай уруптур.
 Жаңы тууган баладан
 Жаны коркуп калбаган,
 Эми тууган баладан
 Эси чыгып бир жолу
 Эс-акылы калбаган.
 Кандыгымды билдирем,
 Жаңы тууган бала үчүн
 Калкты кантип бүлдүрөм?
 Паашалыкты билдирем,
 Бар жокту кантип бүлдүрөм?
 Же көтөрүп чыккан туусу жок,
 Же кулак тунган чуусу жок,
 Же көп жыйнаган колу жок,
 Паашадан аскер барууга
 Байкап турсам жолу жок.

Андай кылбай а көрө
 Аңдап ишти кылалык,
 Жарымы калмак, жарымы сарт,
 Паашалыктай мал сойгон
 Жакып чантуу кандай март,
 Жыйырма-отузун чакырып,
 Казыналык төөдөн
 Кырк-элүү төө ыйгарып,
 Алты кытай доргосун*,
 Ага кошуп жолдошун,
 Казыналык асыл пул
 Төөгө жүктөп арттырып,
 Орто-Азия журтуна
 Ой менен тоого саттырып,
 Жакыбы кандай жерде экен,
 Баласы Манас эр бекен,
 Дайындап жерин көрүшсүн,
 Каяша кылып биздерге
 Кол салуучу эл бекен,
 Же корголоп жүрүп бай болгон
 Менин комутум толбос кем бекен,
 Кандайлыктан бул иштин
 Кабары мында келди экен,
 Калкына барып пул сатып,
 Алтайдын тоосун аралап,
 Каңгайдын калкын каралап,
 Шыйкуунун элин шыпырсын,
 Таңшандын тоосун так басып,
 Керме тоону сыдырсын,
 Кебездин тоосун кыдырсын,
 Ополдун тоосун ойлосун,
 Анжиян кире койбосун,
 Кашкардан кайра тартсын деп,
 Казыналык дүнүйөдөн
 Канча сонун артсын деп
 Кылдырды соода ханыңыз,
 Кызыгын көрүп алыңыз.

Бээжинден чыгып алыптыр,
 Беш айдан бери жол жүрүп
 Алтай тоонун оюнда,
 Аземил суунун боюнда,
 Ойноп-күлүп жатышып,
 Ордолорун атышып,

Ордого оюн салыптыр,
 Бая ойрон болгон кербендер,
 Эсенкандын алдынан
 Эл кезмекке келгендер,
 Ордосу жолдун бетинде,
 Атып аткан ордону
 Алар жан деп кайдан ойлонду.

Атып атып чүкөгө
 Ичке түшүп имерип,
 Томпой менен жиберип,
 Чертүүгө Манас барганы.
 Төөндү тышка тарткын деп
 Четкилер айтып салганы.

Төө тартпасак нетет деп,
 Койчу, чүкөсү ок беле
 Эмнеге алы жетет деп,
 Жетелеген сартын көр,
 Калмагы кошо тепеңдеп,
 Хан кишиси болгон соң
 Бу канте коёт экен деп,
 Катар-катар төөсү
 Ордонун четин кечкени.

Томпойго Манас жеткени,
 Томпойду колуна алганы,
 Кулжадан алган эңкени
 Кошо коюп калганы.
 Томпойдун тийген учунан,
 Манастын черткен күчүнөн
 Астыңкы төөнүн соңгусу
 Төө мылтыктын* огундай
 Черткенде сака жеткени,
 Төө шыйрагын сындырып,
 Төө кырданып кеткени.
 Бир эңкеси барыптыр,
 Астыңкы эшек бутуна
 А да тийип калыптыр.

Жыгылды эшек, сарт калды,
 Кыйынчылык көрдүм деп
 Кытайларга даттанды.

Бул кандай кыйын бала деп,
Ушу жерде Манасты
Улуктан келген кытайлар
Урабыз деп чаң салды.
Буту сынып төө калды,
Бу жолдошум жөө калды.

Карма-карма-карма, деп,
Как ушуну байла деп,
Таталап* кытай калганы.
Кармамакка Манасты
Жабыла алтоо барганы,
Карматпайбыз аны деп,
Жанындагы отузу
Жабыла колду салганы.
Калмак, сарты, кытайы
Карсылдашып калганы.
А дегенде эр Манас
Кыйынсынган кытайдын
Башчысын кармап алганы,
Кармаша кеткен жеринде,
Карк алтын кемер белинде,
Бекемдеп кармап алганы,
Көтөрүп жерге салганы.
Көтөрүп жерге бир уруп,
Көөдөдөн басып бир туруп
Чилдин башын жулгандай,
(Балбандык эмей бул кандай),
Башын жулуп алганы.

Кызыл өңгөч кыйылып,
Кекиртеги жыйылып,
Башкасы калды зоңкоюп,
Башы калды томпоюп,
Башчысы мунун өлгөн сон
Баягы турган жигиттер
Баары коркту сумсайып.

— Сумсайбаңар баатыр деп,
Буларга мен сонунду кылам акыр деп.
Кырк беш төө жүк экен
Олжо кылам такыр деп,
Он калмакты койбоңор,
Берки турган беш кытай

Бешөөн тең союп тойло деп,
 Сарттын онун калтыр деп,
 Баарын олжо кылыңар
 Кырк төөдөгү малды деп,
 Ордону кызыл кан кылды,
 Ойротко муну даң кылды,
 Өлтүргөнү буларды
 Он алты капыр жан кылды.

Калмагы, кытай өлгөнү,
 Сарттын баары самсаңдап,
 Жан кыйба деп тамтаңдап,
 Жаныбызды кыйба деп,
 Жалынып сизге турубуз,
 Торгун*, тубар*, асыл пул,
 Артып жүргөн пулубуз
 Хан казына мал деди.
 Карк алтын дүнүйө пулу бар,
 Доолон*, чүчтө*, буулум* бар,
 Кудай айдап жеткирген,
 Сизге ылайык пулу бар.
 Алгын мынча малын деп,
 Хандын келдик кашынан,
 Ушу жолго салба деп
 Айттым эле башынан.
 Үрүстөмдөй иш кылган,
 Балбандык кылган жашынан
 Манас деген бала деп,
 Барып келгин ага деп,
 Билип келгин даана деп,
 Эсенкан буюрду бизди деп,
 Эң сонун көрдүк сизди деп,
 Атасы ким, аты ким,
 Аркы уругу, заты ким,
 Билсек дешип сурашты,
 Бири айтпай баары чуулашты.

Анда Манас билди да,
 Арсаң-арсаң күлдү да:
 — Атам Жакып, Манасмын,
 Ары тарт десе болбостон
 Акылыңдан адаштың.
 Төөмүн буту сынды деп
 Бу дөөгүрсүгөн кандай кеп?

Кытай менен калмакка
 Бу өлүшү жакшы эп.
 Оюңа жаман албаңар,
 Ороң чочуп калбаңар.
 Ойрон болгон буларды
 Шыйрактан байлап алыңар,
 Жылгага сүйрөп салыңар.
 Колунан байлап алыңар,
 Коктуга сүйрөп салыңар.
 Кышындай неме койбостон
 Кийимин тоноп алыңар,
 Кидирбеңер баарыңар.
 Манас айтып салганы,
 Макул болот, мырзам, деп
 Баары кабыл алганы.

Манас муну сүйлөдү:
 — Жылкычыдан чап деди,
 Бай Жакыпты тап деди,
 Акбалтаны алыңар,
 Бердикеге кабар бериңер,
 Бери жакка алып келиңер,
 Дамбылдага кабар салыңар,
 Азыр келсин баарысы,
 Ак сакал Жакып карысы.
 Койчуга кошо кабар сал,
 Койбой баарын жыйып ал.
 Ошпур менен Саламат,
 Ошондогу жамагат
 Баары келип калсын деп,
 Манастын тапкан дүйнөсүн
 Байкап бөлүп алсын деп
 Кабар салды калкына,
 Карап тургун Манастын
 Кыла турган салтына.

Эртеси күнү бешимде,
 Түш эңкейген кезинде
 Жакып бай келди карпайып,
 Акбалта менен Бердике
 Алда эмине жумуш деп,
 Дагы Манас тим жатпай
 Ким менен кылды уруш деп,
 Дамбылда менен Түнөгөр

Бу да келип калыптыр,
 Койчу, айылдагы адамдар
 Жуда келип калыптыр.
 Ошпур менен Саламат,
 О жактагы жамагат,
 Мажик менен Дөгөндү,
 Манжулуктун адамы
 Баары жүрдү тамамы,
 Жыйылышып алганы.
 Кытайдан келген кырк беш төө,
 Бая турган он сарт жөө,
 Буларга көзүн салганы,
 Жаңы көрүп Жакып бай
 Айран азыр калганы.
 Чакыргандын баарысы
 Чапкылап келип калышты.

Аксакалдуу карысы,
 Акылдашып баарысы:
 — Мынча төө, жүк малды
 Буларды кайдан таап алды?
 Карандай мойну бир кулач,
 Казыналык нардан го?
 Үстүндөгү жүктөрү
 Карк алтын кымбат зардан* го?
 Артканынын баарысы
 Ар бир сонун малдан го?
 Башчылары жоголгон,
 Бу байкуштарга не болгон?
 Бирди көрмөк болдук го
 Бу Манастын дартынан,
 Издеп чыкпай коёбу
 Ушунча малдын артынан.
 Албасакпы, алсакпы,
 Же кайсы жерден келсе да
 Как жайыңа баргын деп
 Карап турган сарттарды
 Кайтарып жолго салсакпы?
 Карап бекер турбайлы
 Кабарын сарттан сурайлы.

Акыл кылып баарысы,
 Акбалта, Жакып карысы
 Кеңеш кылып кеп сурайт,

Кербен болгон сарттардан
 Кеп айтыңар деп сурайт:
 — Байсыңарбы өзүңөр,
 Баяндап айткын сөзүңөр,
 Башка жакта дүйнөнү
 Кербөгөнбү көзүңөр?
 Көргөн-билген баарын айт,
 Кайдан келдиң өзүңөр?
 Кытайдан чыккан бай бекен?
 Кылымды баскан жан бекен?
 Кыйлача сонун нар экен,
 Нар үстүндө арттырган
 Кыйла сонун мал экен.
 Айтыңарчы жайын деп,
 Аныгын уксак дайын деп,
 Казак, кыргыз калкы бар,
 Карыя Жакып каркыбар
 Сарттардан жайын сурады.
 Сарттар коркуп сабыркап
 Кол куушуруп турады.

Уйгурдан болот учубуз,
 Түрктөн болот түбүбүз,
 Кумулдун ары жагында
 Шаа-Шуңга деген шаарда
 Оокат кылып жүрүбүз.
 Хандан кабар келгени:
 Сооданын тилин билгенден,
 Жүрөгүн дүйнө тилгенден,
 Көптү көргөн көсөмдөн,
 Тилге жүйрүк чеченден,
 Ток, ачкага бекемдеп
 Он сарт бизге келсин деп,
 Беш-алты жылга бел байлап
 Кызмат кылып берсин деп,
 Хандын келди кабары,
 Зундундан* келди чабары.
 Токсон төрт үйлүү киши эле
 Өңкөй уйгур балдары,
 Ошонуңар баргын деп
 Олор бизди каалады.
 Каалагандан кайталбай,
 Барбайбыз деп айта албай,
 Пейли катуу сиздер деп,

Меңкээриген биздер деп,
 Акылга толук сиздер деп,
 Араң жүргөн биздер деп,
 Бала-чака, ургаачы,
 Баарыбызга бу түйшүк
 Барбайм деп карап турбачы.
 Хан жардыгы катуудур,
 Каарланса сап кылып*
 Баарыбызды атадыр.
 Барбаганың болбос деп,
 Хандын сөзү болгон соң
 Каяша кылган оңбос деп
 Элибиз айтып салганы.
 Эсенкандын зундуңу*
 Не кечиктиң мынча деп
 Энтелетип калганы,
 Токсон төрт үйдөн он киши
 Топтотуп айдап алганы.
 Жер кадамдап жол жүрүп
 Ордосун көрдүк ханынын,
 Орчун Бээжин шаарынын.
 Не кылар экен бизди деп,
 Кара жандын камын жеп,
 Карап турдук бүгүлүп,
 Хан алдында жүгүнүп,
 Карып жандан түңүлүп.
 Алты кытай, он калмак,
 Аскерден бөлүп куп тандап,
 Казыналык нарынан
 Камдатып айдап баарынан,
 Төөнүн баарын чомдотуп,
 Төө жарагын оңдотуп,
 Казыналык малынан,
 Ар сонундун баарынан,
 Алтын-күмүш зарынан*
 Аты улук Бээжин шаарынан
 Жүктүн баарын арттырып,
 Жүндөн аркан тарттырып,
 Жүрөрдө бизге кеп айтты:
 — Алтай, каңгай аралап,
 Аңгирени* сыдырып,
 Ар жагы Эртиш дарыя бар,
 Соода менен кыдырып,
 Кашкарга кадам салыңар,

Малдарыңдын баарысын
Кара мал кылып алыңар.
Кан тоосунун оюнда,
Санар талаа боюнда
Алтай деген эл бар деп,
Алты зубун калмактын
Жердеп турган жер бар дейт,
Так ошого каралдаш
Түрктөн келген эл бар дейт,
Ошол элдин ичинде
Аты Жакып эр бар дейт,
Баласы аты Манас дейт,
Кандай экен баласы,
Ал Жакыптын Манасы.
Бузук болсо билгин деп,
Эгер бузук көрүнсө
Тирсегинен илгин деп,
Насия мал бергин деп,
Ар борумун көргүн деп,
Аралап анык жүргүн деп,
Ачып көзүң көргүн деп,
Бузуктугу чын болсо
Мында кайтып келгин деп,
Аныктап билсең кабарын
Айтып бизге бергин деп,
Өтүрүк сөз — өлгөн сөз,
Жалган айткан жаман сөз,
Убал кылбай бирөөгө
Укканыңды айтпагың,
Көрмөйүнчө көз менен
Айтып келбе бу жерге
Бирөө айткан сөз менен.
Бай деп айтты бабасын,
Аралап Алтай талаасын,
Аныктап билип баласын,
Көз менен көрүп Манасын.
Урматтап бизди узатты,
Көрмөк үчүн шу жакты.
Кызмат кылып төөчүгө
Кыйладан бери жол жүрдүк.
Кызык жолду биз көрдүк.
Беш ай болду чыкканы,
Кары-жашы бар бекен
Бээжиндин шаарын укканың,

Алты кытай башчысы,
 Сооданын жолун аччусу,
 Он калмак эле кошчусу.
 Кызматкери биз элек,
 Кыйшыгы жок түз элек,
 Кече күнү биз келсек,
 Бурулбай жолго түз келсек
 Ордодон тышка чык деди,
 Айткан сөздү ук деди.
 Айткан сөзүн укпадык,
 Жолдон тышка чыкпадык.
 Жолду түзөп алыптыр,
 Жолго оюн салыптыр.
 Астыңкы төө жетелеп
 Ордого кадам салганы,
 Чык дегенди укпайт деп
 Томпоюн колуна алганы.
 Чоң чүкө төөгө жеткени,
 Шыйрагына тийгенде
 Буту сынып кеткени.
 Төөнүн буту сынган соң,
 Төрөбүз өкүм кылган соң,
 Кармагын деди баланы,
 Калмактары жыйылып
 Балага колду салганы.
 Огуз киши жабылды,
 Ошолордун баарысын
 Өлтүрмөккө камынды.
 Кытайдын эң кыйыны
 Балага каршы турганы,
 Бала аны кучактап
 Көтөрүп жерге урганы,
 Көөдөнүнөн бир басып,
 Шол жерде башын жулганы.
 Он алтысын өлтүрүп,
 Оңдонуп карап турганы.
 Не кыларын билбейбиз
 Эми бизди булары.

Түндө бизди кондурду,
 Конок кылып оңдурду.
 Эмдигисин билбейбиз
 Кандай заман болорду.
 Сарттар айтып салганы.

Санап туруп бай Жакып
Акылынан танганы.

— Эй, ага-ини болгон көпчүлүк,
Аңдаңарчы бу кепти,
Акыр мага түшүптүр
Аябаган көп түлүк.
Алтымыш келген жашымды,
Акыры балам жутат бейм
Азапка калган башымды.
Бээжин бекем жер деген
Беш уруу кытай эл деген,
Беттешкен аман келбеген,
Каканчындын* калкы бар,
Канча түрлүү алпы бар,
Катылгандын баарысын
Канын ичкен салты бар.
Кылым журтка катылып
Кыйынга калган экемин.
Хандуу журтка катылып
Калбага калган экемин.
Кара башым калкалап
Кайсы жакка кетемин?
Эсенкандын малы экен,
Не сонуну бар экен.
Башкага тийип болорбу,
Паашага тийген оңорбу?
Карага тийип болорбу,
Ханга тийген оңорбу?
Карап турган ага-ини
Кандай кылсак эп болот?
Калбайт деймин тукумум,
Бу кандай кыйын кеп болот?
Муну айтып Жакып бай
Муңайып турду бир далай.

Акбалта чалы кеп айтат,
— Ай, Жакып бай, — деп айтат —
— Болсо бала шок болсун,
Шок болбосо жок болсун.
Ак жазганын көрбөйбү,
Ажалдуу жан өлбөйбү.
Кытай келип калганча,

Кырып бизди салганча
 Азыр алып туралык,
 Абыдан малга туналык.
 Алтайдын тоосун желөндүк,
 Андан мурун соо белек,
 Кыпкызыл канга бөлөндүк.
 Беш айлык жолдо Бээжин бар,
 Бээжин бизди не кылар?!
 Алты айлык жолдо Бээжин бар,
 Ант урган кытай не кылар?!
 Алты зубун калмагы
 Аз болгондо төрт жүзүн
 Балаң Манас жалмады,
 Алты айга жакын болуптур
 Кана, келип кырып салганы!?
 Арууланып алардан
 Кутулар шайман калбады.
 Кудай салса көрөрбүз,
 Жазганына көнөрбүз.
 Кейип турбай курулай
 Кеңешиңер, жөнөйбүз.

Карыясы Акбалта
 Кайрат айтып салганы,
 Отургандын баарысы
 Оң сөз дешип калганы.
 Өлгөн жан кайта кобобу,
 Өкүнгөн менен болобу?!
 Кеткен жан кайта кобобу,
 Кейиген менен болобу?!
 Сабыркоодон не чыгат,
 Сарсанааны коёлу.

Балта чал сөзү токтолду,
 Ачууланып эр Манас
 Атасын көздөй октолду:
 — Айтыңызчы, атаке,
 Акылыңыз канаке?
 Кудай салган ажалдан
 Кутулган жүргөн экенсиң.
 Куу дүйнөнүн түбүнө
 Куусаң кантип жетесиң?
 Курулай корко берсең сен
 Куураган бойдон кетесиң.
 Коркуп жүрүп кор болуп

Корлукка көнгөн экенсиң.
 Кансырап айтпай сөзүңдү,
 Хандан кыстоо сөз келсе
 Кармап бергин өзүмдү!
 Кадыр алда кудурет
 Канча дүнүйө мал берип
 Ач кылыптыр көзүңдү.
 Калмак, кытай биригип
 Кастыгы менде турбайбы,
 Калмактан коркуп калтырап,
 Кытайдан коркуп кылтылдап,
 Жүрсөм кудай урбайбы.
 Эсенкандын өзүнөн,
 Кабарын угуп турамын
 Сарттардын айткан сөзүнөн,
 Казынанын малы экен,
 Калмак, кытай бириксе
 Кастыгы менде бар экен!

Кырк беш төө жүк малды
 Кырк ата уулу эл алды.
 Ар кайсысы талашып
 Нар тазасын алыптыр,
 Бая жилиги сынган кызыл нар
 Бай Жакыпка калыптыр.
 Нарды а жерге сойгону,
 Жүгүн жерге койгону.

Жүгүн чечип караса
 Зумурут*, көөхар* таш экен,
 Жубар бермет* кошо экен.
 Берки жүргөн кырк беш төө
 Баарысына тең келген
 Асыл дүнүйө ушу экен,
 Кадырын билген караса
 Бир шаардын малындай
 Баркын билсе бош экен.
 Албарс менен шам чырак,
 Буулум*, доолон* кошо экен.

Төрт айгырга жүктөтүп,
 Кийиз салып бүктөтүп,
 Бай Жакып алып жөнөлдү.
 Баргандардын баарысы

Дүнүйөгө өмөлдү.
Он эки жарым жашында
Отуз жигит кашында
Жатсын Манас ушунда.
Аны таштап салыңыз,
Ногойдун Ороз уулунун
Кабарын угуп алыңыз.

ЖАКЫПТЫН АГАСЫ БАЙДЫН БАЯНЫ ¹

Орозду деген кишинин
Он баласы бар экен.
Ону бирдей караса
Оңбогондой жан экен.
Аксакалы Чагатай,
Экинчиси Чегетай,
Үчүнчүсү Көбөтай,
Төртүнчүсү Бөбөтай,

¹ Тема оригиналда жок.

Алтынчысы Бабатай,
 Жетинчиси Сабатай,
 Сегизинчиси Кабатай,
 Тогузунчусу Тобатай,
 Онунчусу Ордобай.
 Опол тоонун ар жагы,
 Орчун Даң-Дуң бер жагы
 Ыраңдыны жайлаган,
 Атасы Ороз баш болуп
 Алтымыш бээ байлаган.

Алты-алтыдан болушуп,
 Ачууланса кай күнү
 Абыдан жатып өлүшүп,
 Уштаганы жазылбай,
 Урушканы басылбай,
 Кармаганы жазылбай,
 Камашканы басылбай,
 Беш-бештен болуп алышып,
 Белсенишип салышып,
 Бети-башын жарышып,
 Аны менен тим болбой
 Бек алдына барышып,
 Берип малын салышып,
 Береке кетип калышып.
 Атасы Ороз хан болгон,
 Алар өсө элегинде
 Караган канча жан болгон.
 Балдарынын согушунан,
 Сабырынын жогунан
 Орозду карып каң болгон.

Ороздунун иниси,
 Анын аты Бай болгон.
 Байдан эки бала бар,
 Байкап кебин караңар.

Улуусу аты Бакай дейт,
 Нускалап угуп сөздү жейт,
 Кичүүсү аты Тайлактыр,
 Айылдын көөнүн жайлаптыр.
 Байдын эки баласы
 Дүнүйө жыйып шайлаптыр,
 Ороз уулу ээ кылбайт,

Мал-башына ээ болбой
 Тарттырып шору кайнаптыр.
 Алыс кетер арга жок,
 Тарттырбаска дарман жок.
 Ороз уулу тууганы
 Оолактатып кууганы,
 Оңдурбайт деп буларды.

Ээ болбой малына,
 Эми келди Байыңыз
 Кашкар менен Жеркендин
 Как ортосу шаарына.

Жедик тууган токмогун,
 Жеркенге келип токтоюн.
 Жеке кеткен Жакыптан
 Жетип кабар жоктоюн.
 Көйкапка кеткен Үсөндү
 Көрөмбү деп күсөдү.
 Бай Бакайга кеп айтат,
 Балам, уккун деп айтат:
 — Ороз уулу оңбоду,
 Койгун десек болбоду,
 Кордогонун койбоду.
 Эрестешип турушат,
 Эки-үч күнү тим турбай
 Эрегишип урушат.
 Арадан алты күн өтпөй
 Ач бөрүдөй жулушат.
 Белсенишип турушат,
 Беш күн өтпөй урушат.
 Камчы, таяк алышат,
 Кандайлыгын билбеймин
 Карсылдашып калышат.
 Канын төгүп бир-бири
 Хан алдына барышат,
 Кайтып келип калышат.
 Бай балдары кайда деп,
 Малын бери айда деп
 Балааны бизге салышат.
 Кашкар, Жеркен бакалап,
 Кара сууну жакалап,
 Өз туугандан жат болуп,
 Ороздунун балдары

Өмдүгүн койбойт ар качан
 Өзөккө түшкөн дарт болуп.
 Тууганбыз десек болбоду,
 Душмандан бетер кордоду.
 Бай балдары жалгыз деп
 Басабыз деп ойлоду.
 Мал талашсак кокустан,
 Бизге салат ойронду.
 Атакеси Бай туруп
 Бир күнү муну ойлонду.
 Жеркен какыр жер экен,
 Кашкарыңа карасак
 Суусу булак, жери таш,
 Баары душман, эли кас.
 Мал багуучу жери аз,
 Балам, Бакай, ойлонуп,
 Башыңды алып мындан кач,
 Масың тарап, көзүңдү ач.
 Алгын деди сөзүмдү,
 Ачкын деди көзүңдү.
 Сар-Колдо калды тууганың,
 Зардабына чыдабай
 Зарыгып келип турганым.
 Аз болгон соң атадан
 Абыдан менин курганым.
 Эки балам сен болдуң,
 Эмгектүү карган мен болдум.
 Ороздунун он уулу
 Ойло балам сен муну,
 Биздин малды алгандан
 Бүткөндүр деймин өз куну.
 Жашың жетти он сегиз,
 Жайытта малың куп тегиз,
 Аттар жалдуу, төө семиз.
 Ат току, балам, минейин,
 Айбалтам белге илейин,
 Алда деп жолго кирейин.
 Алтайдын тоосун чалайын,
 Ары чети угушум
 Шыйкуу деген жер бар дейт,
 Чын ошого барайын.
 Ыраактап кетер жол барбы,
 Ынтымак салар эл барбы?
 Боору жазы жай барбы,

Баш калкалар бай барбы?
 Кенже Жакып инибиз,
 Кечпейт го мында күнүбүз,
 Өлүү бекен, тирүүбү?
 Тирүү болсо Жакыбым
 Жалгыздыктан зарланып
 Ыйлагандын бириби?
 Бар болсо байкап билейин,
 Башымды кошор бекен деп
 Бар кудайдан тилейин.
 Өлгөнү болсо көрөйүн,
 Өкүрүп кайра жөнөйүн,
 Балдарым сага эп болсо
 Алтайдын тоосун аралап
 Азыр бир барып көрөйүн.
 А сөздү айтып Бай турду,
 Акылын айтып жай турду.

Баласы Бакай кеп айтат,
 — Барыңыз, ата, деп айтат.
 Болот деп угам эли бай,
 Малга жакшы жери жай.
 Өзүбүз жерин чалалык,
 Ошондо жакшы жер болсо
 Ороздуга кабар салалык,
 Аларды да чакырып
 Кашыбызга алалык.
 Быйыл он үч жыл болду,
 Бай Жакып белин бууду деп,
 Уктум эле уламыш
 Чыйырдынын катыны
 Шакан эркек тууду деп.
 Ошондогу баргандан,
 Ат чабышкан балдардан.
 Барып келдик анда деп,
 Олжо алышкан чалдардан,
 Ошондо мен уккамын
 Ойноп жүргөн балдардан.
 Башка Жакып болбосо
 Байкай турган бир кеп го,
 Бөлөк Жакып болбосо
 Ойго алышың сизге эп го.
 Баргын ата, көрүңүз,

Алтай деген кайда деп
Айныбасын көөнүңүз.

Бакай айтып салганы,
Макул болду бармакка,
Бай жөнөлүп калганы.

Күдүрлөгөн бор менен,
Күпүлдөгөн шор менен,
Жетиген кыям жол менен,
Эки конуп арага,
Алтымыш тогуз жашы бар
Бай жолуна салыптыр,
Үчүнчү күндө түш ченде
Мелтиреген бир жапан
Чөлгө келип калыптыр,
Арык казган алты миң
Элге келип калыптыр.

Өдө-төмөн өткөндү
Өмөлөп кармап алчу экен,
Өзүнө арык каздырып,
Атын союп салчу экен.

Башкарганы арыкты
Басаңкул аттуу сарт болгон.
Баскан менен тургандын
Жүрөгүнө дарт болгон.
Ал арыкты каздырган,
Абалда шайтан аздырган
Нескара деген дөө болгон.
Көлүгүнөн* айрылып
Көп адамдар жөө болгон.
Атын союп, көлүгүн,
Арыктын таштайт кырына
Адамдардын өлүгүн.

Кетмен чаап шакылдап,
Башчы болгон Басаңкул
Басылбай сүйлөп бакылдап,
Мандикердин* баарысы
Бая Басаңдан коркуп калтылдап.
Байкуш Бай муну билбеген,
Барып калды салпылдап.

Чалга көзүн салганы,
 Чапа кармап алганы.
 Жер чалам деп желигип
 Бай балаага калганы,
 Балдарын ойлоп зарланды.

Байдын атын союшту,
 Байкуш кылып коюшту.
 Кетмен берди колуна,
 Кептин кара соңуна.
 Чалга арык каздырып,
 Чарчадым десе түк болбойт
 Чап бачым деп шаштырып.
 Эки жарым күн болду,
 Чалдын аты ким болду,
 Чарчадым, эми болдум,— деп,
 Чал суналып тим болду.

Чал жыгылды көргүн деп,
 Арыктын сүйрөп кырына
 Топурак үйүп көмгүн деп
 Кырга сүйрөп салганы,
 Жерди чалам деп келип
 Кызыкка бу чал калганы.
 Көңдөйүндө кырчындын
 Көөдөнү ачык калганы.
 Көрүп жаткан көзү бар,
 Көкүрөктө эси бар.
 Багын ачып кудайың
 Башына бак конуучу кези бар.

Арык ээси Нескара,
 Андап угуп сөз кара.
 Чабдар аты бар экен,
 Ээси менен сүйлөшүп,
 Эс үйрөтчү мал экен,
 Аты болуп сүйлөөчү
 Ажына* менен жин болуп
 Алты шайтан бар экен.
 Караса көзгө илинбес,
 Кармаса колго билинбес,
 Нескараны колдогон
 Элүү балбан дөөсү бар,
 Эртеги-кечти эки убак

Азгырып айткан сөзү бар.
 Көрүнбөйт анын көзүнө,
 Көрүнбөсө мейли деп
 Ишенет анын сөзүнө.
 Алтындан бутту* койгун деп,
 Ар качан башыңды ургун деп,
 Алда деген нак ушу
 Айтканын кылып тургун деп,
 Жарлыгы жалган түк болбойт,
 Жаман деген жан оңбойт,
 Жамандык көргөн күнүңдө
 Жалынып келсең чоң колдойт.

Бут койдуруп бултуйтуп,
 Эки ууртун дулдуйтуп,
 Алтындан кылган баштарын,
 Осмондон койгон каштарын,
 Көөхардан* кылып көзүнү,
 Көркүн оңдоп өзүнү.
 Сары алтындан бой кылып,
 Забар* зерден* кол кылып,
 Инжиден* сайып тиш кылып,
 Жыргатчуудай иш кылып,
 Эрди, мурду зумурут*,
 Эртели-кечти кызматын
 Эрикпей кылып олтурат.
 Айтканыбыз болот деп
 Ал шайтандар кутурат.
 Дөө, шайтан, жин болду,
 Колдон согуп кудай деп
 Жөөлүгөн мындай ким болду.
 Аны ошо жерге таштаңыз,
 Аттын кебин баштаңыз.

Эр Нескара дөө деди,
 Өзүң мага ээ деди.
 Өлбөй турган камыңды
 Ушу баштан же деди.
 Алып аткан алышың
 Анык ырас билемин
 Ай талаада калышын.
 Айткан кебим бу деди,
 Алып аткан алышын
 Ак-Суудан чыккан суу деди.

Алтай тоосун жердеген
 Түмөндөгөн жылкы бар,
 Айдап бери куу деди.
 Аркаңдан салат ошондо
 Ногой деген чуу деди.
 Ошо чуунун ичинде,
 Толо элек азыр күчүнө,
 Манас деген бала бар,
 Эсиңе муну сала бар.
 Отуз нөкөр кашында,
 Быйыл он үч жашында,
 Аземил суунун башында,
 Тийип жылкы ал деди.
 Артынан келген куугунга
 Тиктеп көзүң сал деди.
 Ал жылкынын ээси
 Жакып аттуу чал деди.
 Жакыпты коюп, баласын,
 Жалгыз туума Манасын
 Куткарбай кармап ал деди.
 Куткарып ийсең курудуң,
 Жалганы жок мунумун.
 Качырып ийсең кайгырдың,
 Кара жандан айрылдың.
 Балтыр эти толо элек,
 Балбан чагы боло элек,
 Умтулуп уруш сала элек,
 Уруштун ыгын ала элек,
 Чаң көзүнө толо элек,
 Чабышка камбыл боло элек,
 Уюган чаңга кире элек,
 Уруштун ыгын биле элек.
 Ушу күндө тутпасаң,
 Урушуп аны жутпасаң
 Оёр эки көзүңдү,
 Ойлонгун менин сөзүмдү,
 Акырында ал Манас
 Ойрон кылар өзүңдү.
 Манасты барып сой деди,
 Айдап келип жылкысын
 Арыкчыга кой деди,
 Арык казган сойсун деп,
 Адамдын баары тойсун деп,
 Эгер тийсе колуңа

Манастын көзүн ойгун деп
 Чабдар ат болуп сүйлөдү,
 Нескараны бийледи.
 Алданын көргүн ишини,
 Айдап чыкты Нескара
 Алты миң ашык кишини,
 Мандыкердин* баарысын,
 Жашы менен карысын.

Кулундардын баарысы
 Кара кулак болду деп,
 Кур аттар майга толду деп,
 Ыраңдын* башы солду деп,
 Кулан жайлоо, Куу-Тезге
 Жылкы салчуу бир кезге
 Көктөмөнүн артында,
 (Көргүн Жакып салтына,
 Көзү жетпейт адамдын
 Чыны менен калпына),
 Жайлоосу Жашыл-Көл экен,
 Өлкөгө барып конору
 Кулан жайлоо бел экен,
 Күн жүрүш жагы — түштүгү
 Куу-Тездин ою дээр экен.

Кулан жайлак барам деп,
 Кабарсыз калды балам деп,
 Малым менен баламдан
 Барып кабар алам деп,
 Туучунак менен болкоюп,
 Абаңыз Жакып золкоюп,
 Атына минип алыптыр,
 Аралдан чыгып барыптыр.

Алты күнү жол жүрүп,
 Аңгирге барчу жол менен,
 Алты миң ашык кол менен
 Нескара жолго салыптыр.
 Эл карасын көргөндө
 Эси чыгып бай Жакып,
 Бу эмине шумдук деп,
 Көрүнбөстөн калыптыр,
 Жалгыз-жарым жан болсо
 Сурасам экен сөзүн деп,

Алиги келген аскердин
Артына көзүн салыптыр.

Жалгыз-жарым жан жүрсө
Карап көзгө алсам деп,
Кандай жүргөн черүү деп
Кабарын сурап билсем деп
Акмалап көзүн салыптыр,
Алты миң аскер кол менен
Алар өтүп кетип калыптыр.

Өткөнүн Жакып көрүптүр,
Кайыңдынын Алты-Суу,
Бу кошуун шондой өрүптүр.
Аскердин арка жагынан
Элес-булас бир караан
Энди Жакып көрүптүр.
Жалгыз-жарым жан экен,
Жалгыз жүргөн бу да бир
Мээнеттүү мендей чал бекен.
Ким экенин билейин,
Кебин угуп тилейин.

Аны таштай салыңыз,
Арыкка көмгөн Бай байкуш
Андан кабар алыңыз.

Бая Чабдар ат кебин урганын,
Нескара тыңшап турганын
Көмүүдө Бай чал көрүптүр,
Азыркысын алардын
Кылганына көнүптүр.
Көбөттө калган бу Байдын
Көргүн эми ал жайын.
Өзүнүн күүлөп күч шайын
Суурулуп кумдан чыгыптыр,
Чабдар ат айткан сөздөрдү
Шашпай жатып угуптур.
Элин айдап Нескара
Жакыптын жылкын алууга
Арыкчыга сойгузуп,
Ачкаларын тойгузуп,
Мындай иш кылып салууга,
Арбып-дарбып дүрбөшүп,
Аттан, болгун, жүр дешип,

Айтканынын баарын угуптур.
Адамдын баары кеткен соң,
Аш бышымга жеткен соң,
Көмгөн жерден чыгыптыр.

Союп койду атымды,
Кимге айтам деп датымды,
Керейин деп чатымды,
Качып мындан кутулуп
Кетейин деп акыры
Жан жакка көзүн салыптыр,
Жаргак деген колотто
Алты качыр, төрт эшек
Бая аламанда элден калыптыр,
Качырды кармап алууга
Бай барбайып барыптыр.
Этекке конок салыптыр,
Энтелеп Байың барыптыр,
Качырлардын бирөөнү
Эптеп кармап алыптыр.

Арык казган адамдан
Элүү, кыркы калыптыр,
Эң учунда арыктын
Алар эңиш жакка барыптыр.
Байдын эптеп чыкканын
Баятадан көрбөй калыптыр,
Качыр кармап жүргөндө
Карасын көрө салыптыр.
Кайдан келген адам деп,
Келген экен бир жактан
Бу ууру кылчу арам деп,
Кууп кармап алам деп,
Кужулдашып келатыр,
Азы бала, көбү чал,
Аңгемесин көрүп ал.
Алардан качып озунуп,
Ак куудай мойну созулуп,
Бай кыраңга чыгыптыр,
Эки-үчөөнү таш менен
Кырдан уруп жыгыптыр.

Кайра кетчү жолуну
Арыкчы тозуп алыптыр,

Аргасы жок Байыңыз
Аскердин арка жагынан
Наалып жолго салыптыр.

Бу жолумдан кечейин,
Аскердин арка жагынан
Бура тартып нетейин,
Эл карасын көргөнчө
Ээрчип кошо кетейин.
Көрүнбөйүн көзүнө,
Жолу каткан аскердин
Жолукпайын өзүнө.

Ошону ойлоп Байыңыз,
Оңолор энди жайыңыз,
Качырды коюп кулакка,
Кары чал келет бу жакка.

Бу кандай жүргөн черүү* деп,
Кай тараптын эли деп,
Каяктын ханы, беги деп,
Кабарын уксам деги деп
Бай Жакып көзүн салыптыр.
Кол артынан бир караан
Шашкелик жерден көрүнгөн,
Жакып күйүп эринген.

Туучунак менен жол тосуп,
Сурайын деп жолгошуп
Жакып бай каршы желгени,
Анда салам бизде жок,
Мөндү* деп салам бергени.
Буурул сакал бу Жакып,
Ал аксакал экен келгени.
Келген жерден а дагы
Амансызбы дегени.

Аман-эсен баатыр деп,
Аты-жөнүң ким болот,
Айт жөнүңдү акыр деп
Бай сурады Жакыптан.

Жакып шондо кеп айтат,
Жайым ушу деп айтат;

— Башкы атам Байгур болгон
дейт,

Башына дөөлөт конгон дейт,
Экинчи атам Бабыр хан,
Эгемдин ишин ойлосо
Эсим ооп болом таң,
Үчүнчү атам Түбөйдү,
Түмөндөп эли көбөйдү.
Төртүнчү атам Көгөйдү,
Көгөйдөн тууган Ногой деп,
Ногойдун уулу мен элем.
Он жетимде жашымда,
Ата-энемден айрылып,
Айдоого кеткен кем элем.
Котондун куйган оюнда,
Сашаң көлдүн боюнда
Бөйөндүн уулу Чаянды,
Мусапыр болуп бу башым
Чаянга келип таянды.
Башымды бердим малайга,
Кызматын кылдым далайга.
Сашаң көлдө жай алдым,
Ал Чаян, Бөйөн өлгөн соң
Быйыл отуз жыл болду,
Алтайдын тоосун таяндым.

Атым Жакып дегенде,
Айтып кабар бергенде,
Бай бакырды «бар!» деди,
Өткөн экен дүнүйө, ай
Өмүрдүн баары кар деди.

— Он жетиде сен элең,
Эне-атаңа эркелеп
Эчтеме билбес неме элең,
Жыйырмада жылас мен элем,
Жыргалда жүргөн неме элем.
Куйругу болсом, жал элең,
Куруп калсын дүнүйө, ай,
Ойноп жүргөн бала элең.
Көзүм болсо көргөнүм,
Көргөндө жалгыз эрмегим,
Өйдө болсом өбөгүм,
Алдейлеген бөбөгүм,

Тайгылганда жөлөгүм!
 Тар курсакка жатканым,
 Талашып чүкө атканым!
 Айдоосу менен улуктун
 Айрылып калып думуктум.
 Камоосу менен капырдын
 Каралдым, Жакып, сен кетип,
 Кабыргама батырдың.
 Туушаң пааша тушунда
 Туш-тушка бөлүп ошондо,
 Ногойдун уулун бөлгөнү,
 Ойрон жаным өлбөдү,
 Ошондон бери зыркырап,
 Ушубу көзүм көргөнү.
 Күйөрүң Байың мен элем,
 Сенден калып айрылып,
 Күлкү болгон кем элем.
 Он жетинде бөлүндүң,
 Ойлосом жашым төгүлдүм,
 Каралдым сенден айрылып
 Кабыргам мурда сөгүлдүм.
 Чарчасам минер бурагым,
 Ташка басса туягым,
 Жоого кетсем кыягым,*
 Жобогонун көп белем,
 Карып калган сыягың.
 Кубанды бүгүн жүрөгүм,
 Ойлосом сени жүдөдүм.

Айгайды Байың салганы,
 Агасы Байды көргөндө
 Ал атынан түшүп калганы,
 Айгайды бийик салганы.

Айрылганы алардын
 Алтымыш жылча болуптур,
 Аккан жашын караса
 Коюнуна толуптур.
 Жакама таккан тумарым,
 Жазылар бекен кумарым,
 Көрөр күнүм болобу —
 Көп зарланып сурадым.

Алтымыш жылдан бер жакка
Айрылышып арданган,
Агага ини кошулуп
Ай талаада зарланган.
Аман-эсен көрүшкөн
Аларды арбак сүйгөн кандай
жан.

Бай олтуруп кеп сурайт,
Балаң барбы деп сурайт,
Баяндап аны көп сурайт.

Жакып: — Балам бар деди,
Жараткан болсун жар деди,
Ишарат берген түштө деп,
Жашы барды бу кезде
Таамай он үчкө деп.
Эл-журтумдун жогунан
Дүйнө мага тар деди,
Дагы эки келиниң
Бойлорунда бар деди.
Келиниң бар боюнда,
Кененем деймин оюмда.

Анда туруп Бай айтат,
Жакыбына жай айтат:
Карганда бала көрүпсүң,
Кайгы менен жүрүпсүң,
Калдайган талаа жер жатат,
Мунун калкын кайда сүрүпсүң?
Ээн экен жери, неткен деп,
Мунун эли кайда кеткен деп,
Бетеге белден бураган,
Элиги ээн сулаган.
Жаңы келген Байыңыз
Жакыптан жайын сураган.

Мен келгени бу жерге
Жайытка малым толду деп,
Так отуз жыл болду деп,
Ээн экен мурун жер,
Жерди айтайын уга бер.
Мен жаңыдан келгенде
Ат түтөгүп жыгылат
Аркан бою желгенде.

Адыр — адыр жерлери,
 Артмак улуу белдери.
 Адырдын чөбү суюлуп,
 Аркары кумдай куюлуп,
 Аркары киши тааныбайт,
 А түгүл арыздуу адам наалыбайт.
 Будур-будур жерлери,
 Буруш-буруш белдери,
 Мында жок экен элдери.
 Будурдун чөбү суюлуп,
 Бугусу кумдай куюлуп,
 Бугусу киши тааныбайт,
 Муңдуу киши наалыбайт.
 Жерим эркин жай болдум,
 Илая шүгүр кудайга
 Жергемден озгон бай болдум.

Алың кандай, аба деп,
 Айтып бергин мага деп,
 Ай, бербердигер кудурет
 Бердиби бала сага деп,
 Алда бербей койгон соң,
 Адамда недир чара деп
 Бай Жакып сурап калганы.

Эки эркек балам деп,
 Эрмек кылган карам деп,
 Эбактан бери ажырап,
 Элден тынбайт санаам деп.
 Он эки уруу кыргыздын
 Олутун жоктоп кыйналдым,
 Кенже иним Жакып дегенде
 Күндө үч убак ыйладым.
 Күйүттөн жанды кыйбадым,
 Ошондон бери бир жүрүп
 Ороздуну сыйладым.
 Хан эле карып болгону,
 Балдарынын зарпынан,
 Бат урушкан дартынан
 Кайгыга кармап толгону.
 Бек эле бейпай болгону,
 Балдарынын дартынан
 Мээнетке кармап толгону.
 Орозду жүрөт ойбой деп,

Ойроттун калың чагында
 Ошондо өлүп койбой деп.
 Сексенге жетти жашы деп,
 Сексейген аппак чачы деп,
 Сен дегенде зарланып
 Сел болот кара жашы деп
 Бай сүйлөдү баарысын,
 Бай Жакып укту наалышын.

Баянын айт деп тим эле,
 Балаңдын аты ким эле
 Жакып сурап калганы.
 Бир балам аты Бакай деп,
 Бир балам аты Тайлак деп,
 Бай берди минтип жообун.
 Аларды аман көрсөм деп,
 Бай Жакып кылды тообун.

Бай сурады Жакыптан,
 Байкуш болгон эки жан,
 Жай сурадык тим деди,
 Жакып сенин жанагы
 Жалгызың аты ким деди.

Байга Жакып кеп айтат:
 — Жалгыз келген бир балам,
 Жардам берсин бир алдам,
 Аты Манас деп айтат.

Аны уккан соң Бай айтып:
 — Айткан оозго толуптур,
 Аты жакшы болуптур.
 Ата-баба арбагы,
 Колдой көргүн арбак деп
 Кол көтөрүп салганы.
 Эзилишкен эки чал,
 Эси кеткен Байыңдын
 Эсине түшө калганы.
 — Өлтүрөм деп Нескара
 Манас деген баланы,
 Алты миң аскер кол баштап
 Аңгире жолго салганы.
 Издеп чыгып өзүңдү,
 Көрөмбү деп көзүңдү

Эки жарым күн жүрүп,
Алтай жолго салганым,
Арык казган Нескара
Жолдо учурап калганым.
Жол боюнда жатыптыр,
Аңдабай шорум катыптыр.
Көргөн жерде өзүмдү
Карайлатып көзүмдү,
Айтсам укпайт сөзүмдү,
Союп алып атымды
Шорду абдан катырды,
Кетмен берип колума,
Кетмен менен бат чап деп
Кекетип турду соңумда.
Келтирип кетмен салганым,
Бир күн бүтүн чапкылап,
Эртесинде түш ченде
Күйүгүп жатып калганым.
Күркүрөшүп сүйлөдү,
Өлдү чал деп сүйрөдү.
Казган арык сыртына,
Арыкка салган кырчынга
Жатыптырмын далдайып,
Эстен танып шалдайым.
Өлдү деп мени көрүптүр,
Өңкөй талдын ичине
Топурак менен көмүптүр.
Көчүк жагым басылып,
Көкүрөгүм ачылып.
Жарым күндө эс алып,
Жан жагымды карасам
Жаадай чабдар аты бар,
Жагалдуу* кара тону бар,
Алеңгир жаа* асынган,
Азезил шайтан мас кылган
Нескара деген эр экен.
Эгер беттешкен киши соо калбас
Пейли катуу неме экен.
Аты менен тилдешкен,
Азезил менен кеңешкен
Аярлыгы бар экен,
Азезил ага жар экен.
Казып аткан арыгын
Кайрылбады таштады,

Алты миң ашык адамын
 Аңгире жолго* баштады.
 Манас деген ким дедим,
 Же башта жайын билбедим,
 Суурулуп чыгып турпактан,
 Суу буюрар деп бу жактан
 Качыр кармап алганым,
 Каркап алты күн болду
 Каңгып жолго салганым.
 Колдун түшүп артынан,
 Көрүнбөдүм аларга
 Бая чала өлтүргөн дартынан.
 Эл караанын көрөм деп,
 Эл караанын көрбөсөм
 Энди ачкадан өлөм деп
 Кайгыланган кезимде,
 Кагылайын каралдым,
 Сен көрүндүң көзүмө.
 Манас деп тикти казатын
 Ынангын ушу сөзүмө.

Бай айтты, Жакып агасы,
 Муну уккан соң Жакыптын
 Зирилдеди жакасы.

Аттаналы, чабалы,
 Айылды ылдам табалы,
 Ары-бери камданып,
 Адам жыйып алалы.
 Аны ойлонду Жакып чал,
 Ашыкканын карап ал.

Жетимиш үйлүү кыргызы
 Жетип кабар салыптыр.
 Жаңыдан келген тууганы,
 Бай Жакыпты мааналап
 Бир жыл болгон турганы,
 Алты, бештен түтүнү,
 Каңгы деген калк эле.
 Каңгылардын ичинде
 Чегеиш деген алп эле.
 Уругу кыргыз калчадан,
 Ошондо бар канча жан,
 Угузуп кабар салыптыр,

Уйгу-туйгу баарысы
 Убарага калыптыр.
 Узак жолго барсын деп
 Бая карып калган Балтаны
 буйруп салыптыр.

Бая манжудан келген калмагы
 Эки жүз токсон түтүнү
 Немесин койбой күтүндү.
 Ошпур менен Саламат,
 Аларга түштү алаамат.

Балта чал байкуш кетиптир,
 Алты күндүк жолдорго
 Арага конбой жетиптир.
 Казактын ары четине
 Иле суунун бетине,
 Аягы Барыскан, Дарканга
 Барып кабар салганда
 Күнөс балбан күркүрөп
 Атка минип алыптыр.
 Камбардын уулу Айдаркан—
 Казактан чыккан мыкты жан.
 Жүргөнү чынжыр жол болуп,
 Селдей каптап булар да
 Сегиз миңдей кол болуп
 Жүрө турсун ушулар,
 Алты күндө, беш күндө
 Араң жетер тушу бар.

НЕСКАРА МЕНЕН МАНАСТЫН УРУШУ ¹

А дашкан бойдон кетиптир,
Нескараны ээрчиген
Алты миң аскер кишилер
Бай Жакыптын Кең-Арал
Аягы менен өтүптүр.
Эки күнү жол жүрүп,
Жол жүрсө да мол жүрүп
Маңгулдун журтун басыптыр.

¹ Тема оригиналда жок.

Жайытта жаткан жылкысын
Тийип алып качыптыр,
Айдап жолго салыптыр.

Аны көргөн маңгулдар:
— Улуу черүү кол экен,
Адамы арбын мол экен,
Алдыргандын шору экен.

Жайсаңбай деген бай экен,
Так ошондо Жайсаңда
Он миң жылкы бар экен,
Оңбогондой мал экен.
Оодарып тийип алыптыр,
Ойбойду ээси салыптыр.
Ар тарапка чапкылап,
Ким экенин биле албай,
Же бирөөнөн сурап тил албай,
Кандай жүргөн кол дешип,
Аркасынан чабалык,
Андан кабар табалык.
Маңгулдуктар жыйылып,
Беш жүз адам болуптур.

Ат салышып акырып,
Айгайлашып бакырып:
— Ким болосуң элиңер,
Кидирбей айтып бериңер,
Жоолаганың ким эле,
Жообуңду айт деп тим эле.
Издегениң ким эле,
Ишинди айт деп тим эле
Айгайды алар салганы.

Арык башчы Басаңкул:
— Бай Жакыптын баласы,
Кайда болот айтыңар
Байгур уулу Манасы.
Издегени шо деди,
Шону издеген кол деди.

Анда булар кеп айтат:
— Кулан жайлоо, Куу-Тезде
Манас, Жакып бу кезде.

Чачпайлы деп мүлкүндү.
 Жайсаңбай жакын кел деди,
 Сенин кылган кызматың
 Жакыптын уулу Манасты
 Таап кармап бер деди.

Анда Жайсаң кеп айтат
 Ачууланып бек айтат:
 — Келген сенин жолуңда,
 Ушу жактын тоолорун
 Көргөн кишиң жок беле
 Алты миң аскер колуңда?
 Калган сенин артыңда,
 Катыла албайм, коркомун
 Бала Манас баатырга.
 Кармап берер каруум жок,
 Айдап берер алым жок.
 Жылкы түгүл жыпжылас
 Айлымды чаап кетсең да
 Кармап берер табым жок.
 Ушуну айтып Жайсаңбай,
 Карап турду жайма-жай.

Айтканын угуп алганы,
 Бери келгин, бастыр деп,
 Басаңкул айтып салганы.

Ханыңызга барыңыз,
 Менин айткан сөзүмдү
 Кабар айтып салыңыз.
 Алаар жылкыңды алдыңыз,
 Бери келгин мага деп
 Не асылып калдыңыз?

Муну айтып Жайсаңбай
 Бура тартып калганы,
 Кууп кармап алам деп
 Кутурган кул Басаңкул
 Атына камчы салганы.

Бура тартып Жайсаңбай
 Колун көздөй качыптыр,
 Кууп келген Басаңды
 Таноо деген бир калмак

Тосуп туруп ортодон
 Колок* менен атыптыр.
 Коркурап барып жыгылып,
 Басаңкул өлүп жатыптыр.

Басаңкулдун өлгөнү,
 Өлгөнүн көзү көргөнү,
 Башчы болгон Нескара
 Жайсаң байга жөнөдү.
 Карап турган калың кол,
 Адамы анын кумдан мол,
 Төрт миң төрт жүз калганы,
 Эки миңи ат коюп,
 Ат койсо да бат коюп,
 Аламан уруш салганы.

Алиги турган алты жүз
 Атышарга жери түз,
 Жазайылды* жаткырды,
 Төө мылдыктын* бир жүзүн
 Күркүрөтүп аттырды.

Төө мылтык үнү күркүрөп,
 Эки миң барган аскердин
 Тула бою дүркүрөп
 Кайра качып калганы,
 Каарданып Нескара
 Чабдарга камчы салганы.
 Чаң уюду абага,
 Алты миң аскер бирдей тең
 Чабуул коюп калганы.

Көптөп чабуул койгон соң
 Чыдай албай Жайсаң бай
 Чыга качты айлынан.
 Токтоло албай Жайсаң бай
 Тоого качып жөнөлдү.
 Толкуп аткан дарыялык
 Айылга кирип өмөлдү.

Кыз-келинин кармашып,
 Дүйнөгө жармашып,
 Олжолорун талашып,
 Орчунун сен алдың деп

Ороңдошуп сабашып,
 Алган мурун жылкыны,
 Артып тартып мүлкүнү,
 Чала кытай Нескара,
 Чабылды Жайсаң бечара.

Кармаарын билип шекинип
 Качты Жайсаң бир тоого,
 Токойго кирди бекинип.
 Кармап шону сойбой деп
 Нескара жүрөт өкүнүп.

Катындар ыйлап чуркурап,
 Балдары ыйлап чыркырап,
 Колго түшпөй калганы
 Кокту, жылга, тоо, ташка
 Качып кирди зыркырап.
 Айлына кирген дарыялык
 Элүүдөй киши өлтүрүп,
 Элдин көбүн бүлдүрүп,
 Олжону арбын алышты,
 Оңуп жыргап калышты.

Ошо күнү конушту,
 Ою менен болушту.
 Кандыбулоон болушуп,
 Кара малдан союшуп,
 А күнү антип жатканы,
 Олжого кабат батканы.

Эртеңки күндө аттанып,
 Эрдемсинип шаттанып,
 Он бешке толгон жаштуудан,
 Олондой кара чачтуудан,
 Көчтөн чыккан көрктүүдөн,
 Көмкөрө кундуз бөрктүүдөн
 Жүз отуз кыз алыптыр,
 Эмчеги тикче, эти арык,
 Эңчегер бойлуу, кара каш,
 Эптүү сулуу келинден
 Эки жүз түшүп калыптыр.
 Төөлөрүн бакыртып,
 Эшектерин акыртып,
 Уй мөөрөдү күңгүрөп,

Кой маарады дүңгүрөп,
 Кишинетип жылкысын,
 Кишилерин байлатып,
 Жылдырып малын айдатып
 Аңгире жолго салыптыр.
 Бара турсун жол менен,
 Нескара баштуу зор менен.

Бай Жакып кабар салыптыр,
 Аккула менен болкоюп,
 Ак найза колдо койкоюп,
 Накери* бутта чойкоюп,
 Төгөрөктөн жыйнатып
 Төрт жүз аскер алыптыр,
 Төрөм-төрөм-төрөм деп
 Тегеректеп калыптыр.
 Ала байрак куу найза,
 Шоодураган көй кашка*
 Хан Жакыптын кашында
 Кары менен чалдардан,
 Кайраты жок балдардан
 Эки жүзү бир башка.

Алты жүздөй кол менен,
 Алмалуу кыя жол менен
 «Атым Манас билбесең»,
 Алтайлыктын түркүнөн
 Алдырып ийчү ким дейсиң?

Аны айтып акырып,
 Аскердин алдын кайра жапырып,
 Жазайылды* жаткырып,
 Күлдүр мамай мылтыкты*
 Күркүрөтө аттырып,
 Күлдү колун жапырып,
 Күлдөн бетер сапырып,
 Нескаранын аскерин,
 Эрдемсиген көп элин
 Жолун бууп алыптыр,
 Жоболоңду салыптыр.

Өтөрүнө жолу жок,
 Ары жактан караса
 Өмөлүп келген колу жок,

Алты миң төрт жүз колу бар,
Алардын арбын шору бар,
Алмалуу деген жолу бар,
Арыстан Манас алыптыр,
Айкырыкты салыптыр.

Жарым күндөй болгондо
Камбардын уулу Айдаркан,
Алтай казак калкынан
Ашкере баатыр^убу бир жан,
Күнөгөр балбан күркүрөп,
Наймандардан Карабек,
Атаңдын көрү кумарлык
Урушчу болсоң кайда деп,
Найзанын учу чабышып,
Адамдын башы кагышып,
Кырк жигиттин башы экен.
Он алтыда жашы экен
Көкчө деген баласы,
Айдаркандын салдырган
Ак-Калаа деген калаасы,
Аты Көкчө коюлган,
Айбатын көргөн адамдын
Көрсө көөнү тоюнган,
Ак тасмадай чоюлган,
Алымсейит дегени
Алдына баштап алыптыр,
Көкчө деген менмин деп,
Сен көпсүнүп кайдан келдиң деп,
Жеке-жеке-жеке деп
Жекеге чыгып туруптур,
Анын жекесине келе албай
Кытайды кудай уруптур,
Камалып карап туруптур.

Арка жактан карасаң
Бу да маңгул баатыры
Үйшүн деген акырып,
Үстүнө темир кийиптир,
Чыга келди бакырып.
Бир жүз он беш киши бар,
Ар бир сонун иши бар.
Үмөт чыкты жол менен,
Эки жүз ашык кол менен,

Жайсаң жандап алыптыр,
Бир миң беш жүз кол болуп,
Артын алды оролуп.
Алты шаар адамы
Кетпес болду оңолуп.

Күнөс балбан күңгүрөп,
Күрсүсүн сүйрөп дүңгүрөп,
Сегиз миң аскер кол барып,
Селдей жайнап мол барып
Курчап-курчап алыптыр.
Ак-Кыянын белесин
Атасы Жакып кашында,
Он үч жарым жашында,
Дөөлөт кушу башында
Манас тосуп калыптыр.

Кампас деген калаадан,
Каражой деген талаадан,
Калмак менен кытайдын
Как ортосу арадан,
Канча мыкты болсоң да
Куткарбаймын балаадан.
Муну айтып буластап,
Даң-Даң деген бир балбан
Урушканын сойлоткон,
Уларбоз атын ойноткон,
Устундардан улаткан,
Учуна болот сулаткан,
Урган жоосун кулаткан
Узун найза колунда,
Казандай болгон чоң күрсү
Кармап алып колуна,
Карабады соңуна,
Качырып келип калганы.

Аны беттеп карасаң
Күнөс балбан барганы.

Күнөс барды күркүрөп,
Көргөндүн бою дүркүрөп.
Найзаларын көтөрүп,
Атка камчы салышып,
Ээринин кашы деп,

Эт жүрөктүн башы деп,
 Качырып найза шилтеди.
 Төшкө найза так этип,
 Чарайнага чак этип,
 Тирешип карап турушту,
 Көргүн сонун жумушту.
 Найзадан арга болбоду.
 Күрсүнү колго толгоду.
 Күрсүнү күүлөп алышты,
 Күркүрөшүп чабышты.
 Күндүк жерге угулуп,
 Калканга катуу тийгенде
 Чакылдаган добушу.

Күрсүнү белге салышты,
 Күркүрөшүп бир-бирин
 Качырышып калышты.
 Жакасына жармашып,
 Ажыдаардай арбашып,
 Эки балбан кармашып,
 Эңишүүгө жетишти,
 Тирешип экөө тартканда
 Бакайынан аттары
 Жерге кирип кетишти.

Каарын бойго салганы,
 Капастыктын балбаны
 Кайран Күнөс баатырды
 Аттан жулуп алганы.
 Калайык карап турганы,
 Айлантып келип Күнөстү
 Алып жерге урганы.

Күнөс өлдү таң болуп,
 Тийген жери чаң болуп,
 Кызыл жаян кан болуп,
 Чарайнасы дат болуп,
 Күнөс өлгөн жери деп,
 Ошол жерге ат болуп.

Кыйын дөөсүн сойдум деп,
 Кыргызды каран койдум деп,
 Кайраттуусун сойдум деп,
 Калмагын каран койдум деп,

Атым Даң-Даң билгин деп,
Ажалыңды сагынган
Адам болсоң келгин деп
Айгайын азыр салганы.

Аны көрүп акырып,
Айдаркандап бакырып,
Көкчө жөнөп калганы.

Ойбай, балам, койгун деп,
Көзүмдү менин ойдуң деп,
Айдаркан жетти акырып,
Баласына бакырып.

Жеткирбеди Даң-Даңга,
Айдаркан жетип барганда
Көкчө мырза кеп айтып,
Көт жагымдан не чаптың
Ай, атаке, деп айтып,
Токтоп тура калганы.
Майданга кирген баланы
Айдаркан тосуп алганы:
— Балтыр этиң толо элек,
Балбан күчүң боло элек,
Жүрөк этиң толо элек,
Жүткүнөр кезиң боло элек,
Койгун, балам, барба деп,
Жолобогун ага деп,
Айдаркан айтып салганы.

Аны көрүп эр Көкчө
Атамдын кеби акыл деп,
Андай болсо макул деп
Бура тартып калганы,
Бул аскерге барганы.
Кайтарып ийип баланы
Айдаркан баатыр калганы.

Каракөк атты моюндап,
Качырып каршы жеткени.
Уларбозун моюндап,
Малакайды коюндап,
Атка камчы салыптыр,

Найзаны колуна алыптыр,
 Качырган бойдон эр Даң-Даң
 Айдарканга барыптыр,
 Каары менен багыптыр.
 Качырып найза салаарда
 Акылга толук Айдаркан
 Найзасын кагып калыптыр.

Найзасы жерге сайылды,
 Асабасы жайылды.
 Көргөзөйүн барымды,
 Күүлөнүп келип чоң Даң-Даң
 Айдаркандын найзанын
 Учунга келип сайылды.

Эр Айдаркан турушун,
 Көөдөгө найза урушун,
 Бир урганда найзаны
 Бүтүрдү минтип жумушун.
 Ооздон найза салыптыр,
 Моюндун баарын талкалап,
 Шилиден чыга калыптыр.

Болжолу жок Айдаркан
 Ушу жерде Даң-Даңды
 Ойрон кылып салганы.
 Дагы чыкты кытайдан
 Күдөң деген балбаны.

А дегенде найзаны
 Айдарканга салганы.
 Айбатына чыдабай
 Камбардын уулу Айдаркан
 Кайра качып калганы.

Карап алып ошону
 Аккуланы моюндап,
 Томогону коюндап
 Манас чыкты бакырып,
 Бай Жакып деп чакырып,
 Желекти желге жапырып,
 Жекеге чыкты качырып,
 Жеткен жерден Күдөңдү
 Тебетейдей учуруп
 Көмө жанчып* өткөнү.

Көт жагынан кытайдан
 Ыраңшоо балбаны
 Ыргап найза алганы.
 Таталашып* капырлар
 Баары кайрат шондо деп,
 Бакырыкты салганы.

Ага каршы эр Манас
 Аккула атын чуратты,
 Бир урганда найзаны
 Ыраңшоону кулатты.
 Ыраңшоо калды жыгылып,
 Чаңга башы тыгылып,
 Этеги башка жабылды,
 Капырды сайып кеткенде
 Канжыгадай кара кан
 Найзасына жабылды.
 Аны көрүп кытайдын
 Акылы баштан жаңылды.

Шаңмусары дегени,
 Шашпай турган эрени,
 Шалтаң деген аты бар.
 Шаңы бийик каркыбар,
 Шалтаңга камчы салыптыр,
 Алеңгир жаа*, сыр жебе*
 Жебесин көздөп алыптыр.

Качырган бойдон эр Манас,
 Каарданып жеткени,
 Ашыккан бойдон Манасты
 Алыс атып салганы.
 Коломсокко* кол салып,
 Колуна тартып ок алып,
 Киричине* чалганча
 Коюп Манас кеткени,
 Баатырдыгы эмей неткени,
 Башын түшүп кескени.
 Шалтаң атын алганы,
 Урушка бата бергин деп
 Байга тартып салганы.

Бай тулпарын алганы,
 Бар кудай жардам берсин деп

Батасын берип салганы.
Аны көрүп алты шаар
Айгайлап ыйлап калганы.

Аны көрүп чыдабай,
Арданган бойдон Нескара
Чабдарга камчы салганы,
Чабуул коюп калганы.

Атаңдын көрү капыр деп,
Акыр заман башыңа
Түшүрөйүн акыр деп,
Аккула камчы салганы.

Качырып капыр калганы,
Чабдарга камчы салганы,
Аркасынан анын да
Чаң созулуп калганы.
Арстан Манас бет алып,
Акырып жетип барганы.

Алп кара куш арбайып,
Асмандан буту тарбайып,
Манаска жолдош болуптур,
Айбатынын баарысы
Ар тушуна толуптур.
Качырганын куткарбас
Кара чаар жолборстой,
Асылган аман болбостой,
Аккула аты астында,
Алп кара куш үстүндө,
Ажыдаар түгү түсүндө,
Качырганда Манаска
Уялбас ултаң бетиби,
Эси чыкпас жанагы
Нескара кулдун көтүбү.

Чабдарга камчы салыптыр,
Чарк айланып көп колун
Айлана качып калыптыр,
Аккуласын кындыйтып,
Ак найзасын зыңкыйтып,
Арстан Манас баатыры
Артынан түшүп алыптыр.

Чарчабас күлүк мал экен,
 Чабдар аттын көөдөндө
 Сексен шайтан бар экен,
 Шайтандай учкан мал экен,
 Алты миң жаткан аскерин
 Алты айланта кубалап,
 Аламын деп кыбалап.*
 Жети миң толгон аскерин
 Жети айланта кубалап,
 Жетемин деп кыбалап.*
 Ээн талаа чөл менен,
 Нечен албан эл менен,
 Айлана качып аскерин,
 Жандай качып өз элин,
 Чабдарга камчы салыптыр.
 Аккула менен закымдап,
 Арстан Манас жакындап,
 Өрттөй көзү кызарып,
 Өрдөктөй мойну узарып,
 Кууп Манас калыптыр.

Ошончо колдун башы экен,
 — Ошо кезде Нескара
 Он тогузда жашы экен.
 Түбү кытай маңгүбө
 Түрк уулуна кас экен.

Качып жүрүп муну айтат,
 Калкынын баарын муңайтат:
 — Кабылан жолго жатарбы ай,
 Катыларга катылбай,
 Кадемим мындай катарбы ай.
 Жолборс жолго жатарбы ай,
 Жолугарга жолукпай
 Жолум мындай катарбы ай!

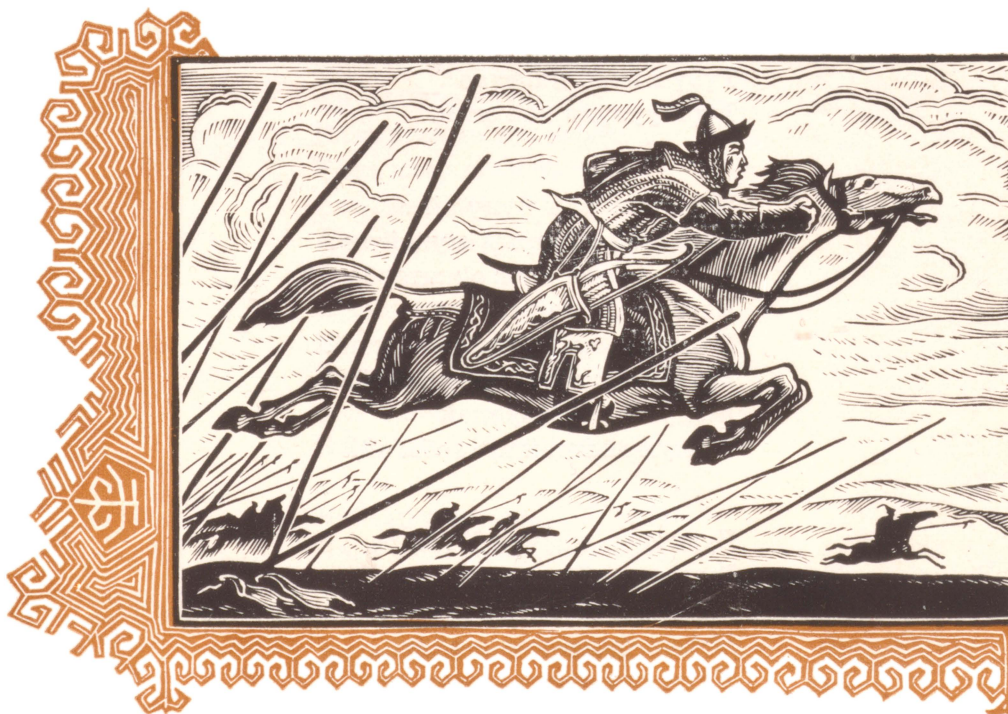
Буркурап, коркуп Нескара
 Бу сөздү айтып салыптыр.
 Бая муңдуу болуп, колуна
 Мурун түшкөн кыз-келин
 Кутулсак экен мындан деп,
 Кужулдашып калыптыр.

Аккула менен жетерде,
 Ак найза менен нетерде
 Нескара элге кеп айтып,
 Эсен бол, калкым,— деп айтып
 Чабдарга камчы салганы,
 Каканчынга* качмакка
 Энди ойлонуп калганы.

Аккула менен чуратып
 Артынан Манас жеткени,
 Алтын кемер чети деп,
 Ай далынын бети деп
 Сыр найза менен неткени.

Өзгөчө күлүк Чабдар ат
 Өксүтүп кетип баратат,
 Накеринин* такага
 Үзөңгү кагып шаркылдап.
 Кыр аркага келтирип
 Сыр найза менен жанчылап*.

Эки жанчып* үч сайып,
 Үзөңгүдөн бут тайып,
 Аман болгун элим деп,
 Талкаланды белим деп,
 Азап айдап бу жерге
 Эмине үчүн келдим деп
 Октой болгон Чабдардын
 Оозун жайып алганы.

Алмалуу белдин үстүндө
 Четиндүү кыя чер менен,
 Кийик баспас жер менен
 Өйдөнү көздөй салыптыр,
 Каркап күчү толбогон,
 Бели толуп болбогон
 Каран калган Аккула ат
 Өйдөдөн өксүп калыптыр.
 Өзгөчө буудан Чабдар ат
 Булуттуу көктүн астынан,
 Бураган чөптүн үстүнөн

Буркурап учуп алыптыр.
 Жер түбүнө жетсе да,
 Бээжин түгүл ар жагы
 Кен тооно кирип кетсе да
 Артынан Манас жетем деп,
 Же өлтүрбөй, же өлбөй
 Кантип кайра кетем деп,
 Аккула менен тепеңдеп
 Белге жакын калыптыр.

Туучунак менен түйүлтүп
 Атасы Жакып барыптыр,
 Тура тургун балам деп
 Чылбырдан коштоп алыптыр.
 Чыңырып жүрөт коё бер деп,
 Коштогон бойдон баласын
 Колуна жакын барыптыр.

Айланасы кол болгон,
 Арылбаган шор болгон,
 Айдап мында келгени
 Эр Нескара зор болгон.
 Башында Басаңкулу дагы өлгөн,
 Баатыр менен балбаны,
 Менменсинип барганы,
 Улугунун баары өлгөн,
 Эси чыгып Манастан
 Нескара качып жөнөлгөн.
 Калгандын баары калтырап,
 Кара көзү жалтырап,
 Жан соогаттап буркурап,
 Жалпы баары чуркурап,
 Төрт жүз отуз сарт экен,
 Калганы кытай, калмагы,
 Катылбайбыз эми деп,
 Колун алып төбөгө,
 Койдой чуулап барганы.

Жесирдин баарын бошотуп,
 Үйшүн, Үмөт, Жайсаңды,
 Урматтуу кебин айтканы.
 Үйүндө мүлкүн таанышып,
 Үйүп-жыйып көтөрүп,
 Алган экен иттер деп,

Аста басып барышып,
Аласыңбы муну деп
Айдаркан, Жакып, Дөгөнгө
Астына коюп салышып.

Бала Манас кеп айтат,
Маңгулдар сага не болду,
Акылың кайда жоголду?
Айырып алган дүнүйө,
Айырып алдык жоодон деп
Аксакалдар муну алса,
Анан кайдан оңолду?
Чабылдың да, чачылдың,
Бетиңден пардаң ачылдың.
Жазайыл мылтык* түздөн ал,
Керектүүң болсо бизден ал.
Он миң эле жылкыңыз,
Оодарылды мүлкүңүз,
Ыйлап жүрдүң үч күнү,
Эми чыксын күлкүңүз.
Аяк башты жыялык,
Аккан жашты тыялык.
Эндекей жүрбөй мүнөтүп
Аяк жагы Үч-Арал,
Тарбагатай, Кыңгырдан,
Алтыбайдын Тармал-Саз,
Ая-Көздүн Керме-Саз,
Капталың Кара-Кум болсун,
Кабардашып жоо келсе
Жердээр жериң бу болсун.
Марал-Кечүү, Уркунда
Башы жатсын ошондо.
Арада болсун Аңырты,
Кара-Эмилди, Кажырты,
Как ошону жердеңер.
Эсенкан эгер соо койбойт,
Эл деп бизди ойлобойт,
Көптүгүнө салганда
Көк найза салса бойлобойт.
Бекемденип каларбыз,
Акыр биз да тим жатпай,
Алеңгирди саларбыз.
Аны айтып эр Манас
Карыга кабар салганы,

Карап турган баарысы
Айран азыр калганы.

Эл зерикти, кеч болду,
Эл тарарга кез болду.
Нескарадан калганы
Алда эми не кылат деп
Алдырашып нес болду.

Бая бузуктук кылган мурунтан,
Капырдык кылган камбылдан,
Ырайымсыз даңгылдан,
Бая катын, кызга катылган
Дини катуу капырдан
Сексен алты кишини
Бүтүрдү тамам ишини.

Аты, тонун алганы,
Чабылган элдин баарына
Бөлүп берип салганы.
Үлөштүрүп бөлүптүр,
Айбаттуу Манас баланын
Айтканына көнүптүр.

Алты миң үч жүз кол калды,
Аты, тону жарагын
Баарын алды карагын.
Аман деди жаныңар,
Алты миң үч жүз саныңар,
Качып кетти ханыңар,
Баарыңарга эп болсо,
Мага кара баарыңар.

Манас айтып салганы,
Үч миң алты жүз экен
Өң кытайдын калганы,
Жан соогаттап жалдырап
Жалпы баары барганы.
Кабарың кытай билемин,
Кабыл деди тилегиң.

Аны таштап салыңар,
Чабылып чыккан маңгулдун
Кабарын угуп алыңар.

Бая Үйшүн, Үмөт дегени,
 Жайсаңбай ур эрени
 Жан жабыла Жакыптын
 Маңдайына келгени:
 Ачсаң ал алаканыңа,
 Абийир берсин баарыңа,
 Жутсаң жумуруңдабыз,
 Журт болуш мындан артыкпы,
 Этегиңдин алдында
 Эл кылыңыз бизди деп.

Эндекей жүрүш болбойт деп,
 Нескарага окшогон
 Эр келсе эсен койбойт деп,
 Күнөс балбан агасы
 Күлдүр жайсаң барганы.
 Айлы чала чабылып,
 Аттана качып жабылып,
 Чаган* аткан күнүндө,
 Буурул түндүн түнүндө
 Тууган экен катыны,
 Каңгай, маңгул чогулуп
 Койгон экен атыны,
 Калкына кабар салыптыр,
 Карыясы ат коюп,
 Чаган күнү* тууду деп,
 Чаганбай коюп алыптыр.
 Атасынын кашында,
 Быйыл он төрт жашында.
 Чаганбай аттуу балам деп,
 Жолдош болсун Манаска.
 Эл болгондун белгиси
 Эрке бала жалгызым
 Энди кошуп алыңыз,
 Эби келсе баарыңыз.

Күлдүр айтып салганы,
 Күлдү журттун баарысы
 Ниети менен айтат деп,
 Күңгүрөп күлүп калганы.
 Күрмөлүп жаткан калың кол,
 Күүгүм кирди шондо кон,

А күнү жатып алганы,
 Эртеңки күн таң атып,
 Жарык болуп калганы.
 Жалпы аламан баарысы,
 Жашы менен карысы
 Жалпы баары турушту,
 Кылалы деди жумушту.

Алтайлыктан азы бар,
 Каңгайлыктан канча бар,
 Маңгул журту көбү бар,
 Баатыр Күлдүр лөгү* бар,
 Алчын, үйшүн бу да бар,
 Аргын Каракожо бар,
 Айдаркан баатыр кошо бар,
 Ногойлордон бай Жакып,
 Нойгуттардан Акбалта,
 Анын баары жыйылып:
 Оркун дарыя жери бар,
 Анын ары жагында
 Уюган калмак эли бар.
 Көкө-Ноор көлү бар,
 Губий-Шаму чөлү бар,
 Теңир-Ноор көлү бар,
 Текши-Арш деген чөлү бар,
 Карагайлуу талаа бар,
 Каңгуш аттуу калаа бар.
 Атагы Бээжин жер деген,
 Адам уулу жеңбеген
 Ант урган кытай эл деген.
 Байкаса кыйын Бакбурчун,
 Кайнап жаткан каканчын,*
 Чылгый динсиз чынмачын,
 Кесепет шаар Кантон бар,
 Таңшут деген шаар бар,
 Тамашанын баары бар.
 Каспаң кара тоо деген,
 Кайнаган жери шо деген.
 Ар жагы Мухит көл деген,
 Аты угулат бу жерге
 Аны Алтайдын журту көрбөгөн.
 Анын баары жоо болду,
 Алакандай алтайлык
 Алар асылса кайдан соо болду.

Өлүп калсак кырылып
 Бир чукурга тололук,
 Тирүү болсок жыйылып
 Бир дөбөдө бололук.
 Уктуңарбы баарың деп,
 Улуу-кичүү карың деп,
 Анда бата билбеген,
 Ак динине кирбеген,
 Мөндү, мөндү, мөндү* деп,
 Эки колду төбөгө
 Эл көтөрүп калганы,
 Анты-шертин кылышып,
 Ал а жерден тарады.
 Уруксат болсо кетсек деп
 Улуу-кичүү жыйылды,
 Ушу Манас кандай деп
 Урматына сыйынды.
 Бет-бетине тарашып,
 Бечаралар жарашып,
 Жай-жайына карашып
 Жыйылган черүү тарады,
 Чынжыр жолго салады.

Алты миң аскер колуна
 Айдап салды жолуна.
 Үй, катының барбы деп,
 Урматына баргын деп,
 Бала-чакаң барбы деп,
 Маанайына баргын деп,
 Ага-иниңер барбы деп,
 Акылына баргын деп,
 Эмне көргөн билгениң
 Элиңе айтып салгын деп
 Жесирдин баарын айдады,
 Алты миң аскер жөнөлдү,
 Жер дүнүйө жайнады.

Алардын баарын таратып,
 Аңгире жолго таянтып,
 Тууган болду душманы,
 Нескара менен кошулуп
 Аскерге келген алты миң
 Ичинде болуп бушманы:
 Атанын жакшы эл бол деп,

Өткүр Манас жаш бала
 Өлүмдү билбес эр бол деп,
 Ошону жаман дегениң
 Өлчөөң кара жер бол деп
 Кубанып тарап кеткениң,
 Дагы көргүн неткениң,
 Арадан алты ай өткөнүн
 Он төрткө Манас жеткениң.

Он төрт жашар жашында
 Үйдөн чыгып келиптир
 Үч-Аралга куш салып. ✓
 Үч-Аралдын аралы,
 Үйрүн жазбай жөңкүгөн
 Бугу менен маралы.
 Мындан көргүн өнөрүн
 Баягы Манас баланың.

Жолдошторун таратып,
 Бет-бетине каратып,
 Мергени кийик карашып,
 Бет-бетине тарашып,
 Эндөөлөп жолго салыптыр,
 Эсилдин башы Боз-Дөбө
 Эр Манас чыгып алыптыр.

Ит агыта куш салып,
 Жети жигит кошчу алып,
 Кеткени он бир күн болду.
 Караанын көргөн бир жан жок,
 Кабарын уккан тирүү жан жок
 Жоголуп кетти баласы,
 Жакыптын тынбай санаасы:
 — Талаага бүгүн барайын,
 Үч-Арал жолун карайын,
 Балам кандай жоголду,
 Бу балага не болду?
 Он бир күн болуп жоголуп,
 Куу балага не болду?
 Туш-туштун баары кас эле,
 Тууган бизде аз эле.
 Алыскы жолго салганбы,
 Шумурай, Ала-Көл кетип
 калганбы?

Тентектигин салганбы,
 Деңизге кетип калганбы?
 Караанын көргөн калк барбы?
 Элесин көргөн эл барбы?
 Бекер мынча кечикти,
 Мен көрбөгөн жер барбы?
 Туучунак атын миниптир,
 Төтөлөп жолго кириптир.
 Каралдым кайда болду деп
 Бай Жакып көзүн салыптыр,
 Баладан караан көрө албай
 Кайгыланып калыптыр.
 Айылдан узап бай Жакып
 Ат чабым жолго барыптыр.

Асты жагы жабырдан,
 Ат кулактуу шабырдан,
 Күлдүктүн бели ийилген,
 Көпкөк темир кийинген,
 Белде кылыч байланган,
 Колдо найза шайланган,
 Очогор мылтык асынган,
 Ойду-дөңдү бастырган
 Он бири чыга калганы,
 Жетип келип Жакыпка,
 Ортосуна алганы:
 Атасы Жакып чал деген,
 Арбын анда мал деген,
 Бай Жакыптын баласы
 Билесиңби Манасты?
 Биз кетпейбиз мындан тим,
 Чалкайыңкы курсагың,
 Чалым өзүң атың ким?
 Он бири алып ортого
 Жакыпка камоо салганы.

Анда Жакып кеп айтат,
 Аргасы кетип бек айтат:
 — Ат, жөнүңөр ким болот,
 Ата журтуң ким болот?
 Кандай түрдүү жүрөсүз,
 Бай Жакыпты билесиз,
 Баласы Манас дегенди
 Не себептен тилейсиз?

Муну айтып бай Жакып,
Мукактанып турады.
Мурдар *, атыңды бат айт деп
Булар күчөп сурады.

Жакып атын жашырып
Бердике деген мен деди,
Чын айтыңыз сен деди.
Ар жагы кыргыз элибиз,
Аралуу Алтай жерибиз,
Атам түрк, айлым аз,
Баласы Манас он төрттө,
Атасы Жакып мага кас.
Байлап кетсең баласын,
Мага десең канаке
Өлтүрүп кетсең Манасын.
Айдап кетсең канаке
Жакып деген бабасын.
Баянын айтчы балдар деп,
Бай Жакып сурап турду кеп.

Аны уккан соң он бири:
Жалгыз жүрсүң бу жерде,
Сага Жакып кас болсо
Жакыптын айлы не жерде?
Баштап бизди баргын деп,
Бай Жакыпка кылганды
Байкап көрүп алгын деп,
Баягылар турады,
Жайыңарды айткын деп,
Жандырып Жакып сурады.

Сук экенсиң болбойсуң,
Сурап чалым койбойсуң.
Көргөзгүн көзүбүзгө деп,
Жакыптын эли не жерде,
Жолуктур аны бизге деп,
Жок сөздү айтпай ташта деп,
Жолу кайда, башта деп,
Кайраттана калганы.

Айласы кетип бай Жакып
Он бирине кеп айтат,
Ой, баатырлар, деп айтат.

Тарбагатай керүү бар,
 Жакып деген ал чалдын
 Ушул жерден аттанса
 Арасы эки күнчүлүк
 Теректүү деген жери бар.
 Кышка жакын конуучу,
 Кыштоосу шондо болуучу.
 Ээрчитпеңер өзүмдү,
 Эскериңер сөзүмдү.
 Нак Манаска кылар жумушту
 Айтып берип бир жолу
 Ачыңарчы көзүмдү.
 Жакып чал сурап койбоду,
 Жаңкыларды торгоду.

Он бири анда кеп айтат,
 Ой, аксакал, деп айтат,
 Оңой эмес жумуш деп,
 Шу жерге келип туруш деп.
 Манасты алып барбасак,
 Алтайлыктын элинен
 Арылбайт коога * уруш деп.
 Бирөөбүзбүз Кумулдан,
 Кумул да сизге угулган.
 Жана бирөө — Камбылдан,
 Кармашкан жоону нан кылган.
 Бирөөбүз Мар шаарынан,
 Он беш күндүк жол бастык
 Улуктун коркуп каарынан.
 Бирибизди сурасаң
 Тарлан аттуу жерибиз,
 Талкоо кытай элибиз,
 Ындыстандын бери жагы
 Коңгу деген жерибиз,
 Доңшу кытай элибиз.
 Жана бирин сурасаң
 Дарыя Котон суусу бар,
 Таңшуу деген көлү бар,
 Далбаа деген эли бар.
 Жана бирөөн сурасаң
 Өзөндүү булак суусу бар,
 Өзгөчө арбын ушулар,
 Жери Жеркен аталат,
 Тутушуп жоо чак келбейт,

Душманы колго маталат,
 Башчы болгон Бакбурчун,
 Хан жиберген каканчын *.
 Аяк башы чогулуп
 Аттанып бери чыкканы
 Алты жыл өттү арадан,
 Асты дарек табылбайт
 Айткан Манас баладан.
 Кайда экенин биле албай
 Карап жүргөн өзүбүз,
 Карыям ушу сөзүбүз.
 Муну айтып билдирди,
 Жакып байды бүлдүрдү.

Коюңар, балдар, коюм бар,
 Койду карышкыр жеди деп
 Коркуу кирген оюм бар.
 Узайын, балдар, уюм бар,
 Өңкөй улук жиберген
 Бузук экен куюңар.
 Жылкы, төө малым деп,
 Жыюуга чыктым баарын деп,
 Ал Жакыптын айлына
 Алып барар алым жок,
 Баштап барар маалым жок.
 Бара бергин өзүңөр,
 Башы чыккан чоң тоону
 Көрбөйбү силер көзүңөр.

Ушуну айтып бай Жакып
 Узатып жолго салганы,
 Жалгызым кандай болот деп
 Убайымга калганы.
 Эки жарым ай болгон
 Эркек бала Бакдөөлөт
 А да тууп салганы.

Манасты душман алабы,
 Бакдөөлөт тууган бир балам
 Аман колдо калабы?
 Анын дагы тоюна
 Арбын малды союптур,
 Абыке деп коюптур.
 Чарайнада жаш бала

Чабышарга дарман жок.
 Бешиктеги жаш бала
 Белге таңуу болобу.
 Бээжиндин журту асылды,
 Белиме таңган Манасты
 Мерт таптырбай коёбу?!
 Каканакта Абыке
 Кайрат кылсам болобу.
 Кагылайын каралдым,
 Какандын * ханы асылды
 Кас кылбастан коёбу?!
 Багым болсо кыйсамбы,
 Малым болсо жыйсамбы,
 Баламдын жайын кылсамбы,
 Түркстан жакка жылсамбы,
 Акыры жалгыз баламдын
 Аргасын мындай кылсамбы?

Туучунак менен туйлатып,
 Туянтуп айтып бу кебин
 Байбичесин ыйлатып,
 Бай Жакып үйгө киргени.
 Айыл башы Акбалта,
 Акылдашы Бердике,
 Жүзгө толгон айлыны,
 Жүрүп жыйып алганы
 Жүргөндөрдүн баарыны.

Баарын алды кашына,
 Байын алды башына:
 Кызыл чоктуу көп ойрот,
 Кытай угуп алыптыр,
 Кылабыз деп Жакыпка
 Кекенишип калыптыр.
 Кара чоктуу көп ойрот,
 Калмак кабар алыптыр,
 Хан Жакып деп кекенип,
 Камданышып калыптыр,
 Кандай арга кылабыз?
 Манас ушу бала деп,
 Баалап берип бир бала,
 Мал алуучу бар бекен?
 Бу Манас деп берүүгө
 Пул алуучу бар бекен?

Бирөөндө бар бир бала,
 Бирөөндө бар беш бала,
 Бирөөндө бар чоң бала,
 Бирөөндө бар он бала.
 Бир баланы Манас деп
 Берип койсок не болот?
 Бир кудаанын жазуусун
 Көрүп койсок не болот?
 Өкүмүнө паашанын
 Көнүп койсок не болот?
 Бай Жакыптын малдарын
 Манасына садага
 Белүп койсок не болот?

Бу сөздү айтып салганы,
 Бул олтурган калайык
 Баланча деп айта албай
 Мукактанып калганы.

Бай шо жерде кеп айтат:
 — Байбиче менен бай Жакып
 Айтпаңар муну эсиң жок,
 Бала сатып Манас деп
 Паашага берер кезиң жок.
 Бириң аял ургаачы,
 Бириң кары чалсыңар,
 Экөөңдү карасам
 Кандай акмак жансыңар?
 Баласын малга ким берет,
 Сенин балаңдын күнүн ким көрөт?
 Ботосун малга ким берет,
 Сенин ботоңдун күнүн ким көрөт?
 Айтасың сөздү айбандай,
 Сенин а сөзүңө ким көнөт?
 Чыландан чыккан жол барбы,
 Чырмап келип бу жерде
 Камап жаткан кол барбы?
 Кумулдан чыккан жол барбы,
 Курчап келип бу жерде
 Кууратып жаткан кол барбы?
 Кандай айткан кебиңер,
 Калжайып тайган эбиңер.
 Алты миң беш жүз кол келди,
 Аскер арбын мол келди,

Нескара деген эр келди,
 Нече түрдүү эл келди.
 Кыйратты Манас көзүңчө,
 Жакып жаман экенсиң
 Кыйнала берип өзүңчө.
 Качырды Манас көзүңчө,
 Кандай курган киши элең,
 Кайгыра берип өзүңчө.

Бай жактырбай таштады,
 Байбиче көзүн жаштады:
 — Төрөгөнүм бир бала,
 Төгөрөк журт асылат,
 Дүмөгү качан басылат?
 Араң көрдүм бир бала,
 Ай аалам журт асылат,
 Азабы качан басылат?
 Аны айтып байбиче,
 А деп токтоп калганы.

Аны коюп салыңыз,
 Манастан кабар алыңыз.

Бая Үч-Аралга барыптыр,
 Он бир конуп талаага,
 Жолдошторун эске алып,
 Жолго чыгып эр Манас
 Төгөрөккө көз салып,
 Жан-жакка көзүн салыптыр,
 Талды-Суу деген өзөндөн
 Жолдошун көрүп калыптыр,
 Алты бөрү, он түлкү
 Жолдоштору алыптыр,
 Эки бугу, үч кулжа
 Алар атып алыптыр,
 Алты конуп калыптыр.

Жетинчи күндө аттанып,
 Манасты издеп бастырып,
 Байкуш бала неткен деп,
 Шумурай кайда кеткен деп,
 Адашып бизден алганбы,
 Же айылга кайра барганбы?
 Аны айтышып жолдошу,

Үйгө кантип тарайлы,
 Ой жагы талаа көрүнөт,
 Оо береки бийиктен
 Эки жагын карайлы.
 Аны айтышып бул алтоо
 Атына камчы салыптыр.

Кырга чыгып караса
 Аккан улуу суу экен,
 Курбу-Кум деген бу экен,
 Кулжалар жайнап тур экен.
 Кайың, терек, тал экен,
 Кайыптын кени бар экен.
 Карап турду жаш Манас,
 Карап турса таңыркап
 Токойдон чыгып бөлүндү,
 Жолдоштору көрүндү.

Мында жүргөн экен деп,
 Аккула менен тепендеп
 Жолго бала салганы,
 Кадам баспай Аккула
 Качып туруп алганы.
 Неден үркөт доңуз деп,
 Асты жагы аралга
 Көзүн бала салганы:
 Чагарактап куйругу,
 Жагжайыңкы төшү бар,
 Так чыныдай көзү бар,
 Кыңшылаган үнү бар,
 Кызыл сур келген жүнү бар,
 Чоң казандай башы бар,
 Уя баскан айгырдын
 Куйругундай чачы бар,
 Көкүрөк жүнү самсаалап,
 Көчүк жагы тарбайып
 Жыпжылаңач санталак,
 Азуу тиши бир карыш,
 Алкымы бар бир кучак,
 Азууларын караса
 Албарс болот, курч бычак,
 Капталында калы бар,
 Моюн менен шилиде
 Кере кулач жалы бар.

Чондугу бар өгүздөй,
 Аяк басса адамдай,
 Капталында канат бар,
 Куйругунда кылычы,
 Куп тамаша бул ушу.
 Желдей учат желиши,
 Жаңы экен ушу келиши,
 Тырмактары арбайып,
 Оозу жаман аржайып,
 Жерди басса айбандай,
 Көчүк жагын караса
 Алгыр кыраан тайгандай,
 Башында мүйүз көрүнөт
 Найзадан мурун сайгандай.

Манас менен иши жок
 Басып чыга калганы,
 Бу эмине шумдук деп
 Бала көзүн салганы.
 Басып чыгып дөбөгө
 Бир кыйкырык салганы.
 Кыйкырыгын караса
 Беш күндүк жерге угулду.
 Жети жүз он төрт кулжа экен,
 Немеси калбай жыгылды.
 Кулжанын баары өлгөнү,
 Өлгөнүн Манас көргөнү.

Атайын, залим экен деп,
 Атпай койсом бекер деп,
 Алыскы, жуукка айныбас,
 Ыраакы, жакын ылгабас,
 Ортосу болот, оозу албарс,
 Түтүнү туман, түбү Ыспан,
 Кароолу дажаал *, огу ажал,
 Асынып жүрсө Аккелте,
 Ачууланса койчагыр,
 Чындаганда замбирек,
 Шай колдогон бадирек,
 Мылтыгын колуна алганы,
 Көк милтени түтөтүп
 Бетине бала алганы.
 Бере көргүн, теңир деп,
 Өпкөсүнүн тушу деп,

Өлүүчү жери ушу деп,
Аккелте менен бир койду.

Көк түтүнү булады,
Көтөрүлүп көк жакка
Алты аркандын боюндай
Асманды көздөй чурады.
Как Манастын үстүнөн
Түшүп жерге сулады.

Баягынын кыйкырык
Жолдоштору угуптур,
Угуп эси чыгыптыр.
Аркасынан чаңырган,
Айбат менен жаңырган
Аккелте үнүн угуптур,
Атты бирөө мылтык деп
Таңыркашып туруптур.

Алигинин өлгөнү,
Өлгөнүн көзү көргөнү,
Басып келип бу Манас
Белинен эки бөлгөнү.
Кылычын Манас салганы,
Белинен эки бөлүнүп,
Бу жандар жатып калганы.
Жети жүз он төрт кулжаны
Кыйкырып кырып салганы.

Кулжаларды көрдүңөр,
Аркары жок, кулжа деп
Айылга кабар бериңер,
Ат менен төө, өгүздөн
Арбын алып келиңер.
Кызыкты кылып салды деп,
Кыйкырыктан кырылып
Кулжалар жатып калды деп,
Алты жигит чаптырып,
Алтайлыктан чакырып
Элге кабар салыптыр.

Эки жактан жыйылган
Эки миң адам барыптыр,
Эттерин жүктөп алыптыр.

Ошо суунун аягы
Эми да аты өчкөн жок
«Кулжа» атанып калыптыр.

Бая кытайдан келген он бири
Калайык дүрбөп жүргөндө
«Манас», «Манас» деген сөз
Кулагы аны чалыптыр,
Кайда Манас деген деп
Издеп келип калыптыр.

Манас бизге табылды,
Абийрибиз жабылды.
Азыр токтоп нетебиз,
Айдап алып кетебиз.
Ошону айтып ушулар,
Бая улуктан келген кишилер
Манаска көзүн салганы.
Алтоо эле жолдошу,
Арстан Манас жолборсу.

Атамды сурап нетесиң,¹
Акимдерден экенсиң
Алпарайын атама,
Айттырамын тобону
Өзүң кылган катааңа.
Он бириң бирдей жүрүңөр,
Орчун дөөлөт сүрүңөр.

Ара конуп, айылга
Алып Манас барганы,
Атам Жакып келсин деп
Айтып кабар салганы.

Хандан келген элчилер
Манасты кармап алды деп,
Балакетке салды деп
Бай Жакыпка угулду,
Чочугандан Жакыптын
Жүрөгү оозго тыгылды.

Айлынын баарын жыйнады,
Жакыпты кудай кыйнады,
Наалыш кылып ыйлады.

¹ Бул жерде окуя үзүлүп калган сыяктанып турат, бирок оригиналдын өзү ушундай.

Байы менен Акбалта,
 Жакып баштап карысы,
 Бердике баштап баарысы
 Белден ашып барышты:
 Берен Манас бар болсо
 Бере койбос намысты.

Дөгүрсүп булар барыптыр,
 Төрөбүз буйрук кылган деп
 Манасты кармап алыптыр.
 Ал аңгыча үстүнө
 Бай Жакып кирип барыптыр,
 Атаң кайсы сенин деп
 Алар сурап калыптыр,
 Атам мобул киши деп
 Манас айтып салыптыр.

Көрүп таанып Жакыпты:
 — Жашырынып калдың деп,
 Эмне үчүн биздерди
 Алыс жолго салдың деп,
 Каршы экенсиң ханга деп,
 Тетири жолго салууңа
 Биз калабыз таңга деп,
 Катуу каар, азапты
 Салалыкпы жанга деп,
 Жети күн болду жоголдук
 Жериңдин жайын биле албай,
 Ар тоонун башын көрсөтүп,
 Адаш жолго киргизип,
 Арамзаанды билгизип,
 Азыр сени коёлук
 Башыңа тери кийгизип.
 Ущуну айтып чамынып,
 Төртөө турду камынып,
 Бай Жакыпты байла деп
 Басып келди жабылып.

Бай Жакып шондо кеп айтат,
 Балдарым, токто деп айтат:
 Күнөөм болсо, балдарым
 Күндөңдү * мага камдагын,
 Шоктугум болсо, балдарым
 Зоолуңду * мага камдагын.

Дос кишиңди кас көрүп,
 Биздин элди аз көрүп
 Өкүмдүк кылып салбагын,
 Убалга бөөдө калбагын.

Бай Жакып айтып салганы,
 Жакыптын болбой сөзүнө,
 Жан деп илбей көзүнө,
 Кармап байлап салгын деп
 Жабылышып калганы.

Жанындагы баласы —
 Жаалы катуу Манасы:
 — Сен он бир киши экенсиң.
 Айтканыңа көнбөсө
 Анда кантет экенсиң?
 Жүйөө менен, сөз менен,
 Канеткенде байлаттык
 Көрүп туруп көз менен.
 Катылба карган кишиге,
 Хан кишиси болсоңор
 Көрүнгөндү карма деп,
 Байкашканды байла деп
 Айранмын кылган ишиңе.

Аны айтып эр Манас
 Арасына барганы,
 Нак өзүн кошо байла деп
 Айгайды алар салганы,
 Аны көрүп Манастын
 Ачуусу келип калганы.

Жаалы чыкты сөзүнөн,
 Жалыны чыкты көзүнөн.
 Бирөөн кармап оң колдон,
 Бирөөн алды сол колдон.
 Бирөөн алды далыдан,
 Бирөөн алды жакадан.
 Төртөөн кармап турганы,
 Көйнөктөй желпип төртөөнү
 Көтөрүп жерге урганы.
 Жана жетөө камынып,
 Жекелөөгө жабылып
 Манаска колун салганы,

Он төрт жарым жаш бала
 Эки колго экөөнү
 Кошоктой кармап турганы.
 Алтоо астына басылды,
 Топурагы тосулуп,
 Кармашкан жери казылды.
 Берки турган бешөөсү
 Да Манаска асылды.
 Экөөнү экөө менен урду эле,
 Бирөө эси чыгып турду эле.

Ичейинби каныңды,
 Кыяйынбы жаныңды?!
 Мынча колум тийген соң
 Соо койбоюн баарыңды.

— Кайда болот ханыңар,
 Ханың кайда болсо да
 Кабарын айтып барыңар.
 Каардансам бир жолу
 Калбас тирүү жаныңар.
 Как ушу сөзгө ынаныңар.
 Ар кайсыңар ар кайсы
 Улугуңарга барыңар,
 Укканыңарды айтып салыңар.
 Улуу черүү алыңар,
 Урушту мага салыңар.
 Колуңдан келсе койбоңор,
 Өзү жалгыз Манасты
 Кор кылууга ойлоңор.
 Тартынып коркуп калбасын,
 Ар кайсы ханың баарысы
 Таалайына карасын,
 Чакты келбей калганы
 Талкаланып тарасын.
 Так ошентип келбесе
 Табалбас Манас чарасын,
 Чаң кылгандай кол келсин
 Асман-жердин арасын.
 Бекер жаткан пенде жок,
 Он бириң байлап кетем деп
 Оолугуп келген бу жерге
 Тырмактай акыл сенде жок.
 Тирүү баргын өзүңөр,

Баштарыңа садага
 Кулак, мурун, көзүңөр.
 Күйөр болсо ханыңар
 Күрмөлгөн аскер камдагын,
 Кайраттууңдан түк койбой,
 Капылетке калбагын,
 Баланчам болбой калды деп
 Калбасын ичте арманың.
 Жекеге чапчуу баатырың,
 Жер тыңшоочу капырың,
 Жетик толук акылың,
 Өнөр билген аярың,
 Өчтөшкөндүн баарысын
 Өтүн жара саярың,
 Күрөшсө жыкчуу бөкөңдү *,
 Күүлөп чыгар жекеңди.
 Аны айтып он бирин
 Мингин деди,— атыңа,
 Айтып баргын көргөнүң,
 Хандарың жетсин датыңа.

Кыраан Манас баатырдын
 Кыйрында турган кырк алты
 Кыл дегенин кылышып,
 Көкүлдөрүн атынын
 Көзүнө ченеп кыркышып,
 Манас кылды буйругун,
 Толорсуктан кыркышты
 Аттарынын куйругун,
 Заманаң болсун тар деди,
 Самаганың бар болсо
 Хандарыңа бар деди,
 Кабарды ылдам сал деди,
 Өзүңөр көргөн кордугуң
 Өчүңдү менден ал деди.
 Кечикпегин, бат баргын,
 Колуңдан оңой мен келсем
 Аскериң арбын аткаргын.

Ушуну айтып эр Манас
 Узатып жолго салганы,
 Ар кайсысы шаарына
 Асты алтымыш күндө барганы,
 Аркасы алты айга чейин калганы.

Бара турсун элчиңиз,
 Байкоого келген ченчиңиз.
 Аны таштап салыңар,
 Арстан Манас баатырдын
 Алда эмине кеби бар
 Кабарын угуп алыңар.

Атасы Жакып кашында,
 Жаңы келди жаш Манас
 Он беш жашар жашында,
 Дөөлөт кушу башында.
 Алтайлыктын баарысы
 Бай Жакыбы баш болуп
 Барып конгон жерлери
 Мамырдын кара сазына.
 Аргын Каракожосу,
 Алчындардын Бообеги.
 Манжулуктун Дөгөнү,
 Наймандардын Көгөнү,
 Кыргыздардан Саламат,
 Кыпчактардын Ошпуру,
 Кыдырбайдын Таз чечен.
 Өзүбектен Акунбек,
 Өткүр чечен Базылбек
 Айдың көлдү жакалап,
 Бай Жакыпты бакалап,
 Өзөндү бойлой конушуп.
 Өз алдынча болушуп,
 Жандоого жанып конушуп,
 Жай-жайынча болушуп,
 Өлкөдөн ую өкүрүп,
 Өтөктө төөсү бакырып,
 Ар кайсысы ата уулу
 Өз ураанын чакырып.

Аटकаны мылтык түз болуп,
 Мыйзам учуп күз болуп,
 Баш жагы Коңко тоосуна.
 Ушагар улуу суусуна,
 Чыкмак болду калайык
 Чаркастандын уусуна.

МАНАС ЖОЛДОШТОРУ МЕНЕН САЛБЫРЫНГА БАРГАНЫ ¹

А

лтай тоонун киндиги,
Асманга жакын бийиги,
Адамды билбейт кийиги.
Ар жагы Уркун суусу дейт,
Жер сонуну ушу дейт.
Аягы Баркөл көлү дейт,
Шымалы * Аңгир бели дейт,
Арасы жайык эркинче,

¹ Оригиналда мындай тема жок.

Аңга ылайык жери дейт.
 Аны ойлошуп алышып,
 Азыкты арбын салышып,
 Алгыр куштан алышып,
 Түз мылтыгын асынып,
 Отуздан-кырдан бастырып,
 Очогор мылтык асынып,
 Ондон, бештен бастырып,
 Бүркүт алып шаңшытып,
 Тайгандарын каңшытып,
 Арбып-дарбып дүрбөшүп,
 Бирин-бири жүр дешип
 Аттанып чыгып алышты.
 Чаркастандын оюна
 Сексен төрт киши барышты.
 Чатыр тигип, кош * курап,
 Тамашаны салышты.
 Алты конуп талаага,
 Аңгемесин карап ал
 Арстан Манас балага.

Атакеси Жакыпка
 Аттанар күнү кеп айтат:
 — Мен бир айтаар кеп болсо
 Эркегинин баарысын
 Нээти казат караткан,
 Ургаачысынын баарысын
 Ак түлөөгө жараткан
 Камбар боздун үйрүнөн
 Карматып бергин үч бышты.
 Баса минип аламын,
 Жолдошума мингизип
 Жол түзүнө саламын.
 Салбырын * деген сапар го,
 Салбырынды * көрөмүн,
 Талаага чыгып көнөмүн.
 Баласы айтып салганы.

— Айланайын, каралдым,
 Алды-артыңды карагын.
 Керек болсо Камбар боз
 Үйрү менен айдагын.
 Канча алсаң, анча ал,
 Каралдым, сага жыйган мал.

Камбар боздун үйрүнөн
 Карматып бешти бергени.
 Үчөөн үч жолдошко мингизип,
 Экөөн жалаң жетелеп,
 Жолдоштордун артынан
 Жете келген энтелеп.
 Жолдошу сексен төрт болуп,
 Жол салган жагы өрт болуп.

Чаркастандын оюна
 Бүгүн алты кондук деп,
 Аңгемеде болдук деп,
 Ит агытып, куш салдык,
 Бөрү, түлкү көп алдык.
 Бул олтурган сексен төрт
 Бирөөнү төрө десекчи,
 Атын атап, төрө деп,
 Атын союп жесекчи.
 Ак тердикке салсакчы,
 Аким кылып, хан кылып,
 Улук кылып алсакчы?
 Анын айтканына көнсөкчү,
 Сексен төрттүн бирөөнү
 Аким кылып көрсөкчү,
 Ушунубуз улук деп
 Нускасына көнсөкчү?!

Асты бардыр жыйырма беш,
 Аяк жагы он беште.
 Алар болду кеңеште:
 Ууда жүрдүк дебейлик,
 Алдап атын жебейлик.
 Талаада жүрдүк дебейлик,
 Танып атын жебейлик.
 Төрө кылып, хан кылып,
 Касиеттүү жан кылып
 Каркыттап күтүп алалы,
 Калк ичине барганда
 Ханыбыз деп калалы.
 Мартың барбы союңар,
 Бакылың болсо коюңар.
 Кана, жайдары болсоң союңар,
 Сараң болсоң коюңар.
 Тамашалап жедик деп,

Талаада мындай дедик деп,
 Убаданы танбаңар,
 Ушу кептен жанбаңар,
 Ушу кептен жанам деп
 Убайымга калбаңар.

Олтуруп салды тамаша,
 Кош * тигишкен жанаша,
 Кушубактуу тамаша.
 Баарың байдын уулусуң,
 Батына албай турусуң.
 Билерман бийдин уулусуң,
 Бир жылкыга жашынып
 Билине албай турусуң.
 Боломун деген боз улан
 Боюңу тартпа ушундан,
 Жакшы болчу боз улан
 Жалкоо тартпа ушундан.
 Бейли катуу балдардан,
 Мен-менсиген жандардан.
 Астың келип калыпсың
 Жыйырма беш жаңы жашыңа,
 Арка жагың барсыңар
 Он беш жаштын кашында,
 Мырза балдар — мыктылар
 Бир жылкыга жашынба.
 Ондон-ондон бөлүнгөн,
 Сегиз кошу көрүнгөн.
 Ата уулудан чыгыңар,
 Айткан сөздү угуңар.
 Белги болбос бекер сөз,
 Арзан болбос мунуңар.

Бая манжудан барган Шакунду,
 Башчы бол деп ушуну
 Баары турду камалап.

Анда бала кеп айтат:
 — Өз атымды жойгомун,
 Алтайлык камап жатканда
 Манаска нөкөр болгомун.

Ал болбоду союшка,
 Өңкөй балдар ашыкты
 Бир ат союп коюшка.

Ошпурдун уулу Назарбек,
 Орунду ушу басар деп
 Аны да айтты сойгун деп.
 Аны айтканда жооп айтат:
 Сегиз жашар жашымда
 Манаска берип койдум деп.

Алтайда кыргыз Айнакул,
 Атасы аты Саламат,
 Аны сен атыңды сойгун деп
 Арага алды жамагат.

Манастан корккон өзүм бар,
 Көбүңөргө сөзүм бар,
 Күчү менен кайратын
 Көрүп калган көзүм бар,
 Көкүрөктө эсим бар.
 Баарыңарга эп болсо
 Манасты төрө кылууга
 Ынтызар болгон кезим бар.

Төгүн болбос төрөлүк,
 Айдаркан уулу эр Көкчө
 Сен атыңды союп бер,
 Ханга ылайык көрөлүк.
 Каракожо баласы,
 Атын айтат Калдар деп,
 Калдар мырза баланы
 Хан көтөргүн, балдар, деп
 Камалаша калганы.

Хан болуучу алым жок,
 Камалаба мени деп
 Калдар айтып салганы.
 Анда Көкчө кеп айтат:
 — Арбак урсун баарыңды,
 Алты күн кондук талаага,
 Алдырганы турасың
 Напси деген балаага.
 Мазак кылган сөз үчүн
 Макоо атын сойбосо,
 Аңгеме кылган сөз үчүн
 Акмак атын сойбосо.
 Ачка болсоң, ток болсоң

Акыры бүгүн жатыңар,
Уулуу кийик болбосо
Улар-пулар атыңар.
Эч табалбай баратсаң
Элик-мелик атарсың,
Эчтеңке таппай баратсаң
Элди көздөй кайтарсың.

Эр Көкчө айтып салганы,
А сөзүн угуп алганы,
Аскардын уулу Жабагы
Ачуусу келе калганы:
— Алтай тоонун аягы
Сары-Арканы жайлаган,
Сан казакты айдаган,
Башкы атасы Барак хан,
Чоң атаң бар Камбаркан,
Өз атаң бар Айдаркан.
Боз балдардын ичинен
Болот деген сен болсоң!
Башыңдан куру киши эмес,
Башка киши кылса да
Сен кылуучу иш эмес.
Малга кароо болгонуң —
Балкып жырғап оңгонуң,
Башка жанды айнытып
Бабырабай койгонуң.

Жабагы кагып салганы,
Мен эле бузуп баратсам,
Бекер жаткан мал тапсаң,
Өчөшүп кетсең Жабагым
Өз атыңды сойчу деп,
Өйдөлүк сөзүң койчу деп
Көкчө токтоп калганы.

Күлдүрдүн уулу Чалыны
Сен атыңды сойгун деп
Күлдү баары жалынды.

Нескара келген тушунда,
Эсим чыгып ушунда
Кошчу болдум Манаска.
Атымды соё салышка,

Азыр менин алым жок
Хан болуп чыга калышка.

Аны таштап жиберди,
Тыргооттордун Деркенбай,
Ар кимде бар бир-бир тай,
Тыргоот деген улуу журт,
Азаматың шайма-шай.
Чоң атаң болгон Калдай деп,
Сойсоң атың кандай деп,
Кезек сага келди деп,
Сен билсең кантет элди деп
Камалашты баарысы,
Улуу-кичүү жамысы.
Улук болор жайым жок,
Урматка турар шайым жок.
Ушуну айтып салганы.

Жана Тыргоот калкы бар,
Аңгирдин уулу Коной деп,
Атыңды сойсоң болор деп,
Артыкча арбак конор деп,
Ага келди кезеги.
Атымды сойбойм акыр деп
Ал айта электе безенди.
Баары болбой качкан соң
Манаска келди кезеги.

Сексен төрттүн ичинде
Сен экенсиң кичүүсү.
Эсеп жетпейт малыңыз,
Элден бата алыңыз,
Урматтап улук кылалы,
Айтканга көнө калыңыз.
Урматтуу Жакып баласы,
Сен кандайсың мырза деп
Эл ортого алышты.
Түп атаң кыргыз уругу,
Өзүң бай Жакыптын тунугу,
Бала Манас, кандайсың,
Эмине үчүн атыңды
Бу жерге союп салбайсың?!
Дөөлөтү бар атаңдын,
Бизден бата албайсың.

Бу сөздү айтып салганы,
 Муну уккан соң эр Манас
 Сөзгө кирип калганы:
 — Ата уулудан арбын бар,
 Алачтардан аргын бар,
 Алчындардан Кожо бар,
 Акылмандар кошо бар.
 Баарыңарга эп эмес,
 Атын союп хан болуш
 Адам угар кеп эмес.
 Кийик издеп, аң уулап,
 Чаркастын келдиң бетине,
 Талгак болсоң баарыңар
 Бир жылкынын этине
 Ат минбесем коёюн,
 Алып келип жыгыңар,
 Аккуланы соёюн.
 Аккула жандан кайранбы,
 Ач болсоңор табайын
 Аманат жанга айлаңды.
 Алып келип бер жакка
 Аккуланы союңар,
 Атын сойбойт экен деп
 Ойлобосун оюңар.

Аны айтып Манас салганы,
 Айтканын угуп Чегебай
 Ордунан тура калганы:
 — Аккула арык эти жок,
 Аны жеген кишинин
 Адам эмес, бети жок.
 Арстан Манас баланын
 Атын сойбос нэети жок.
 Хан Жакыптын колунан
 Карматып минген мал эле,
 Как өзүмдүн колумда
 Бир боз бышты бар эле,
 Укурук, жүгөн тийбеген
 Ушундай семиз мал эле.
 Берсе Манас бегинер,
 Бекерге кетпей кебиңер,
 Соёруңар чын болсо
 Аккуланы коюңар,
 Боз быштыны союңар.

Байрак байлап, туу кылып,
Кашыңда Манас баланы
Хан көтөрүп коюңар.

Бу сөздү Чеге баштады,
Макул болот акыр деп
Боз быштыны алып келип,
Көпчүлүк союп таштады.
Этин тегиз бөлүшүп,
Ар кошунда камбылдар
Алиги Манас баланын
Айтканына көнүшүп.
Жакшылап бөлүп алышып,
Жан казанга салышып,
Жайланып жыргап калышып.

Качкан менен болбостон
Кабылан Манас баланы
Камалап кармап алганы,
Коюңар десе болбостон
Алып келип Манасты
Ак тердикке салганы,
Ханыбыз деп дүркүрөп
Хан көтөрүп алганы,
Хан нөкөрү бизбиз деп,
Кашындагы боз балдар
Каткырып күлүп калганы.

Ак быштыны союшуп,
Аппак майга тоюшуп,
А күнү анда конушуп,
Эртеңки күнү эр Манас:
— Хан көтөрүп салдыңар,
Качкан менен болбодуң,
Камалап кармап алдыңар.
Баарыңарга эп болсо,
Бакырың билген кеп болсо
Алтай тоодо Аңырты
Ашып аны алабыз,
Ар жагы Уркун дайра бар,
Марал-Кечүү барабыз,
Батыра чалгын чалабыз.
Жолдоштун баарын бардаймын,
Жолду барып чардаймын,

Каракчы болсо кармаймын.
 Ууру болсо тутамын,
 Уудуң-шуудуң жан болсо
 Ушундайда жолукса
 Соо койбой башын жутамын.
 Кыйынсынып аттанып,
 Кытайдан жортуул бар бекен?
 Кайраттуусунуп аттанган
 Каңгайдан жортуул бар бекен?
 Хан болгон соң Манасың
 Карап жатчу жан бекен.

Бул олтурган эрлерге
 Буйрук кылып салганы,
 Буудан Манас баланын
 Айтканын кабыл алганы,
 Абыр-шабыр ат токуп,
 Ат токуса бат токуп,
 Кош колоңун артышып,
 Кош арканды тартышып,
 Аз гана эмес мол жүрдү,
 Алтайдын башы Аңырты
 Ашып алып жол жүрдү.

Ара конуп арага,
 Өкүматы тийиптир
 Өткүр Манас балага,
 Алар жакын барыптыр
 Агынды Уркун дарыяга.

Марал-Кечүү бар деген,
 Башкасы бийик жар деген,
 Урган таштай суу аккан
 Уркундун суусу шар деген,
 Ушуну көздөй баралы,
 А да болсо бир сонун
 Дарыяны карайлы.
 Кайра тартып каларбыз,
 Карарган болсо талаарбыз,
 Калбаны кыйла саларбыз.
 Ушуну ойлоп жаш Манас
 Узап жолго салганы.
 Ара конуп арага,
 Акыры кирген жери ошол
 Уркундан берки талаага.

Алар кандай болду экен,
 Айтылбады бизге жооп.
 Алтайдын тоосун аралап
 Оролдун тоосун оодарып,
 Анжиянда Алооке,
 Кашкардын беги Канкууга,
 Кайрылбай Жеркен, Котонго
 Кабар айткын ошого.
 Самарканга барыңар,
 Жайып кабар салыңар.
 Кырк беш төө пул менен
 Кыйла кишим жоголду.
 Кабары болсо табыңар,
 Каяша кылган жан болсо
 Башын үзө чабыңар.
 Ушуну айтып Эсенкан
 Узаткан экен канча жан.
 Нуукер деген башчысы,
 Кент калаанын жакшысы.

Жолго Нуукер салыптыр,
 Тогуз жүз аскер кол менен,
 Марал-Кечүү жол менен,
 Башчысы Нуукер зор менен
 Маңдайга келип калыптыр.

Байкап карап буларды
 Алтайлыктын адамы
 Алдыман чыгып калды деп,
 Нуукер балбан кубанды.
 Айтканыма көнсүн деп,
 Ажалдуусу өлсүн деп,
 Өлбөгөнү келер деп,
 Өзүмө жооп берер деп:
 — Жүзүң мындан барыңар,
 Жүр деп кабар салыңар,
 Жүрбөйбүз деп тартынса
 Жүндөй саба баарыңар.

Нуукер буйруп ийиптир,
 Жүз адам келип караса

Уркундун суусу кириптир:
 Башынан мөңгү бузулуп,
 Жандоосунан караса
 Жайсаңдын суусу кошулуп,
 Капкара болуп көрүнөт
 Кан жыттанып жошулуп.
 Токою бийик доолдоп,
 Тоосу бийик зоолдоп.
 Тереги шамдай сайылып,
 Деңизден чыккан толкуну
 Кайың, талдын түбүнө
 Как тизеден жайылып.
 Жаткан экен күркүрөп,
 Жакын келген адамдын
 Таман бою дүркүрөп.
 Нуукер буюрган жүз баатыр
 Сууну көздөй келе атыр.
 Сууну көрүп алганы,
 Сүрү кетип калганы.

Адам аяк салбас деп,
 Аяк салган адамдар
 Агып өлбөй калбас деп,
 Кечип адам болбос деп,
 Кечемин деп кирген жан
 Бери багып оңбос деп
 Нуукерге кайра салды эми,
 Бу жушмаган жүз кишини
 Бири калбай өлөр деп,
 Барып жооп ал деди.
 Өкүм кылса кечели,
 Өзүбүз билсек кетели.
 Ар кимдин жаны аёлуу,
 Өлүмгө кирип нетели.
 Муну айтып токтолду,
 Барып калган кишиге
 Баатыр Нуукер октолду.

Жалтанбасын суудан деп,
 Баш тартпасын чуудан деп
 Буйрук кылып ийгени.
 Жүз кишиси бирдей тең
 Сууну көздөй киргени.
 Бирден-бирден бөлүнүп,

Ар кайсысы ар жерде
 Өрдөктөй болуп көрүнүп.
 Ат жалдаган чыгышып,
 Кийимдерин сыгышып.

Жыйырмасы агып өлүптүр,
 Өлгөнүн көзү көрүптүр.
 Сексени чыгып бер жакка,
 Тал, токоюн аралап,
 Бая жаткандарга каралап
 Жакын келип калыптыр.

Ат байлашып жаратып,
 Арстан Манас суу жакка
 Адам койгон каратып.
 Адамдар көрүп кайтыптыр,
 Бир жүзчө киши кечти деп
 Манаска келип айтыптыр.
 Кылыч, мылтык, бар жарак,
 Келип кирди дайрага
 Бизди көздөй түз карап.
 Улугу буйрук кылбаса,
 Ушу сууну ким кечет.
 Өкүматы болбосо,
 Өлүмгө туура ким кирет.
 Айтканымды тыңда деп,
 Азат боюң чыңда деп,
 Азыр келет мында деп
 Кароолчу көрүп кайтканы.
 Ханы Манас балага
 Кабарын барып айтканы.

Аттарыңы миниңер,
 Алда кандай жан экен,
 Аңдап көрүп билиңер.
 Агерде душман көрүнсө
 Кыңкайлаба бириңер,
 Кысылышка кириңер.
 Манас айта салганы,
 Айтып оозун жыйганча
 Нуукерден барган сексени
 Буларга жетип барганы.

Алтайлыкпы элиң деп,

Азыр кайдан келдиң деп,
 Багып жүргөн малың жок,
 Тигип жүргөн багың жок,
 Соода кылган пулуң жок,
 Же сонундан алган буюм жок,
 Кылыч, мылтык, бар жарак
 Боюңарда көрүнөт,
 Кыла турган жумушуң
 Оюңарда көрүнөт.
 Бүркүтүң бар, кушуң бар,
 Адырмактан аң уулап
 Келген жанбы ушулар?
 Салтанатың хан өңдүү,
 Кандай жүргөн жансыңар
 Сапарга келген жан өңдүү?
 Нуукер эрден баргандар
 Ошону айтып салганы.

Анда Манас кеп сурайт:
 — Өйдө-төмөн сөзүңөр,
 Өкүм менен жүргөндөй
 Ким болосуң өзүңөр?
 Кийик издеп, аң уулап
 Жүргөндү көргөн көзүңөр.

Манас сурап турганы,
 Кыжылдаган кысталак
 Кытайды кудаы урганы.
 — Каканчындын * калкыбыз,
 Кандай өлүм келсе да
 Качууну билбейт наркыбыз.
 Аскер башчы Нуукери,
 Алыстан көрүп силерди
 Айдап кел деп жиберди.
 Аттаныңар, жүрүңөр,
 Астына барсаң ханымдын
 Аман калбас бириңер.

Маңдай жакта жатканы
 Баатыр Нуукер ханы бар.
 Ашыктырып ат мин деп
 Анталаган чагы бар.

Алиги Манас баланын
Сурар кеби дагы бар.

— Кана, Нуукерден келген
баатырлар,
Кабарыңды угалы,
Кандай түрдүү ишиң бар?
Алтайлыкта асылган
Ким деген душман кишиң бар?
Бу сөздү айтып салганы.

— Биз билбейбиз душманын,
Нуукер деген улукка
Көрдүк бизди кошконун.
Суудан кечип чыгасыз,
Кандай сөзү бар болсо
Хан Нуукерден угасыз.

Чакчаңдаган чантуу * деп,
Бала туруп бу жерде
Сөзүн айтат катуу деп,
Өткүр Манас балага
Өкүм кыла салганы,
Өлөсүң ылдам бастыр деп,
Катуу сүйлөп калганы.

Айдап барчу сенсиң деп,
Айкожо берген ач албарс
Арстан Манас алганы,
Мына барчу кишиң менмин деп
Башын чаап салганы.
Башчынын башы чабылды,
Баягы турган сексен төрт
Бири калбай жабылды.

Кытайдан келген кыйынсып,
Сексен жети кишини
Куп бүтүрдү ишини.
Ооздон какты тишини,
Оңдоду минтип ишини.
Аты-тонун, жарагын
Олжо кылды карагын.
Олжону алар алганы,
Ойронду мыктап салганы.

Ошо келген жүз киши
 Он үчү өлүп дайрадан,
 Сексен жети мында өлүп,
 Жалгызы тирүү калбады.
 Ошо жерден былк этпей
 Булар ордуна конуп алганы.

Бу жүз кишиге нетти деп,
 Түк да бирөө кайрылбай
 Не жоголуп кетти деп
 Нуукер дөө жатып алыптыр,
 Кеткеним келбей калды деп
 Кейишке башын салыптыр.

Алар жатты аякта,
 Булар жатты бу жакта.
 Өйүз-бүйүз болушуп,
 Өзөндү бойлой конушуп.
 Кытайдын колу ачыкта,
 Кыйла иш болор ашыкпа.
 Мусулман болор токойдо,
 Азы, көбү билинбей,
 Андаса көзгө илинбей.
 Түн болгондо карасаң
 Түтүн чыгат токойдон.
 Жылдыздай болгон от көрөт,
 Ар кайсы жерде ачыктан
 Чыга калган ат көрөт.
 Канча экенин биле албай,
 Кабар угуп тил албай,
 Капаланып Нуукер дөө
 Казбай көргө кире албай,
 Жүз кишиси жоголду,
 Жүргөнү кайдан оң болду.
 Санаадар болуп бу жатты,
 Саргарып чыгып таң атты.

Урушка какты барабан,
 Сегиз жүз киши калыптыр
 Нуукер дөөгө караган.
 Керней тартты бапылдап,
 Сурнай үнү такылдап,
 Туу көтөрдү калкылдап,
 Асабасы жалпылдап,

Айгай салып кытайлар
 Сууга кирди салпылдап.
 Терек кыйып, тал кыйып,
 Тегеренгис сал кылып,
 Эки жүздөн байлады,
 Элин сууга айдады.
 Төрт сал кылып ийиптир,
 Мында калган сегиз жүз
 Токтолбой сууга кириптир.

Бөлөк-бөлөк кирбестен,
 Суунун жайын билбестен
 Удаа кирип алыптыр,
 Бирин уруп бирине
 Убарага салыптыр,
 Ушаланып ортодон
 Жүз ашык өлүп калыптыр.

Калганы чыгып дайрадан,
 Адамы калган, аты өлгөн,
 Ат өлүп, киши жөө болгон,
 Алты жүз токсон калыптыр,
 Айгайды Нуукер салыптыр.
 Калгандары жыйылып,
 Лаанатка сыйынып.

Алтайлык кайда турат деп,
 Ага кылбасам уят деп,
 Токой экен, тал экен,
 Томаяктар карасам
 Баары томолонгон бала экен.
 Бири кайтып келген жок,
 Бир жүз кишим кана экен?
 Жана маңдай жактан көрүнгөн
 Алтайлык канча жан экен?
 Атка минип алыңар,
 Ар тарабын чалыңар.
 Анча-мынча жоо болсо
 Куткарбай кармап алыңар.
 Аны айтып Нуукери
 Ар тарапка чыгарды.

Баатыр менен балбаны
 Ар тарапка барганы,

Жети жүздөй кол эле,
Аралдагы аз киши
Тегеректеп калганы.

— Кайсы калктан уругуң,
Кай жер болот туругуң?
Билмек үчүн сурадым,
Чаң-Чаң деген бирөөсү
Шашыңкырап сүйлөдү.

Анда Манас кеп айтат,
Ачууланып бек айтат:
— Түп атам уксаң Түбөй хан,
Түк калбастан кырылган
Сүрүшөм деген канча жан.
Башкы атам уксаң Бабыркан,
Башын жуткан өзүнүн
Басташам деген канча жан.
Көп жерди алган Көгөй хан,
Көбү жерге көмүлгөн
Көсөмсүгөн канча жан.
Чоң атам аты Ногойдур,
Өзүмдүн атам Жакып бай,
Айтканымды уккун жайма-жай,
Атым менин Манас деп,
Алда талаа сактаса
Ар балаадан калас деп,
Алуучу кегин бар болсо
Намысыңа талаш деп,
Аябагын жаныңды,
Кетирермин саныңды,
Суу ордуна төгөрмүн
Суурсам кылыч каныңды.

Манас салды айгайды,
Атка минип сексен төрт,
Орто жерге жыйылып,
Бир кудайга сыйынып,
Токтолуп алар калганы.

Кытайлардын жагынан
Кымкар деген бир балбан
Кылычын сууруп алганы,
Кыйкырып чыга калганы.

Кылмак элең Манас деп,
 Кызталак сенин зарпыңдан
 Кырылар бекен алач деп,
 Бээжиндин шаары беш айлык,
 Бет алып бери кол чыкса
 Беттеше албайт алтайлык,
 Кийик атып тим кетпей,
 Киши өлтүрүп тамтайдык,
 Эрегишип койбодуң,
 Эсенканды арзан ойлодуң.
 Катылышып койбодуң,
 Каканды арзан ойлодуң.
 Жат эмессиң, бөлөсүң,
 Жаман жоого катылдык,
 Жайсыз жерден өлөрсүң.
 Жайнай качып жөнөсөк
 Жаман бизди көрөрсүң.
 Айдаркан уулу эр Көкчө
 Наалыш кылып калганы.

Анда Манас сүйлөндү:
 — Акылың жок жер Көкчө.
 Жазуудан артык жан өлбөйт,
 Так үстүндө хан өлбөйт.
 Көптөн коркуп турбачы,
 Көөсөрлүк кебиң урбачы.
 Арбын деп коркуп турбачы,
 Сен, аразма кебиң урбачы.
 Алты жүз кытай келгенге
 Алдырайсың каласың,
 Акылыңдан танасың,
 Артык сөз айтып саласың,
 Айта берсең ушинтип
 Азамат үшүн аласың.
 Кырк-отузда кишиден
 Арабызда карасам
 Алтоо, бешөө турбайбы,
 Жалпы баары жаш бала,
 Буларды жалтанса кудай урбайбы!
 Улуктар өкүм айта элек,
 Уруштан теги кайта элек.
 Жүрөгү жоодон кала элек,
 Өңкөй өткүр бала элек!
 Менден жашың улуусуң,

Жок жердеги сөздү айтып
Жобоп келип турусун.

Аны айтып эр Манас,
Чыгайын деп жекеге
Камданып Манас калганы.
Хан болгон соң тим тур деп
Айнакул айтып салганы.

Ачууланып, күүлөнүп,
Айдаркан уулу эр Көкчө
Атка камчы салганы,
Кытайдын Кымкар баатырга
Маңдайлашып калганы.

Көкчөдөн найза жеткени,
Көкүрөккө неткени,
Көк качырдан Кымкарды
Көмө коюп кеткени.

Болот кылыч алганы,
 Болжоң деген бир баатыр
 Аскерден чыга калганы.
 Аламойнок аты бар,
 Адамдан башка заты бар.

Болжоң келди күркүрөп,
 Көргөндүн бою дүркүрөп,
 Алеңгир жаа *, сыр жебе *,
 Коломсокто * огу бар,
 Көтөн ооз көк бараң
 Милтесинде чогу бар.
 Болжоң чыга калганы,
 Болумдуусу эр Көкчө
 Буга каршы барганы.

Кымкарды кырдан салдың деп,
 Кызыталак сен чантуу *
 Кыйынсынып калдың деп,
 Кыйкырып келди Көкчөгө.

Эр Көкчөгө жетер деп,
 Найза сайбай ок менен
 Мерт таптырып кетер деп,
 Оңдонуп Манас калыптыр,
 Аккелте менен бир атып,
 Ойрон кылып салыптыр.

Аттан түшүп далп этип,
 Жер кучактап жалп этип,
 Болжоң баатыр өлгөнү,
 Болжоп Нуукер көргөнү.

Атына камчы салганы,
 Чыдай албай акырып,
 Чымырканып бакырып,
 Нуукер жөнөп калганы.

Арстан Манас баатырың
 Аккула камчы салганы,
 Нуукер дөөгө бет алып
 Маңдайлашып барганы.

Баатыр Манас нетти деп,
 Не балаа болуп кетти деп,
 Мен түшкөндө майданга
 Сен каяктан жеттиң деп,
 Эмине болуп кеттиң деп
 Көкчө эр айтып салыптыр.

Кытайдан Нуукер чыкты деп,
 Уктум эле мурунтан
 Кылымдан ашкан мыкты деп,
 Аны көрүп алдым деп,
 Ачыды сага жаным деп,
 Ан үчүн келип калдым деп
 Эр Манас айтып салганы.

Э дегенче болбоду,
 Нуукер дөө келип калганы,
 Бу турган эки баланы
 Жаалы менен карады.

Атына камчы салганы,
 Айдаркан уулу эр Көкчө
 Акырып кирип барганы.

Мылтык атып, жаа тартпай,
 Найза, кылыч көтөрбөй,
 Эрдиги эмей неткени,
 Ачууланып жеткени,
 Айдаркан уулу Көкчөнү
 Айкырган бойдон чоң Нуукер
 Аттан жулуп кеткени.
 Атынан жулуп алганы,
 Алпарып ташка урууга
 Даярданып калганы.

Аны көрүп эр Манас
 Аккула камчы салганы,
 Айкырып жетип барганы,
 Ат үстүнөн Нуукерди
 Ай далыдан алганы,
 Астында Көкчө баланы
 Алган бойдон арбайып,
 Эр Манастын колуна
 Экөө бирдей барганы.

Аттын коюп жалына,
 Кайра чаап эр Манас
 Сексенине барганы,
 Сексейишип сексени
 Манаска көзүн салганы.

Кармаган колу карышып,
 Калган экен Көкчөнүн
 Карчытына жабышып.
 Коё бербей тутуптур,
 Алып келип эр Манас
 Нуукер дөөнү жутуптур.
 Жутпаганда неткени,
 Жулуп башын кеткени.

Башын чаап салганы,
 Баягы турган жети жүз
 Баары бирдей ат коюп,
 Аламан деп калганы.

Берки турган сексен төрт,
 Бет алган жагы болсун өрт.
 Найза, кылыч алганы,

Баабедин деп бакырып,
 Желектүү найза жапырып,
 «Манастап» ураан чакырып,
 Аралашып калганы.

Айбалта башка шака-шак,
 Найза төшкө така-так,
 Башка кылыч жарка-жарк.
 Карсылдашты кошулуп,
 Кара кан баштан жошулуп.
 Тон тозулуп электей,
 Тебетейдин астында
 Томуктай болгон курган баш
 Жошологон челектей.
 Кабылан Манас акырып,
 Каарданып бакырып.
 Айдаркан уулу эр Көкчө,
 Алактатып кытайды
 Бир четинен жапырды,
 Асманга чаңын сапырды.
 Алыскы, жуук айныбас,
 Ыраакы, жакын ылгабас
 Аккелте үнү жаңырды.
 «Манас», «Манас», «Манас»

деп,

Арстан эрди карасаң
 Ач кыйкырык чаңырды.

Сексен киши айгайы
 Сегиз миңдей кол болду.
 Селпилдеген кытайдын
 Селден каны мол болду.
 Орто жери оюлуп
 Өлүгүнөн жол болду.

Аркасынан сексен төрт
 Аралаш уруш салыптыр,
 Алтоо, жетөө жарадар
 Атка өбөктөп алыптыр.

Айнакул келди акырып:
 Жаралуулар туруңар,
 Жарады балдар мунуңар,
 Кошту көздөй барыңар,

Кошулушуп алыңар.
Муну айтып Айнакул
Кыжылдаган кытайдын
Артынан түштү мына бул.

Бая манжудан келген Манжыбек
Кайда жүрөт капыр деп,
Качырып кууп, жапыр деп,
Канын суудай сапыр деп,
Кылыч, найза салганы,
Качып калган капырдан
Кырк ат сайып калганы.

Чалыбай кирди чаң салып,
Чыдай албай сексендин
Чыңырган аскер чуусуна,
Чыдабастан кытайлар
Уркундун кирди суусуна.

Ат жакшысын мингени
Ага түшүп, бөлүнүп,
Аркы өйүздө көрүнүп.
Чабал аттуу кытайлар
Чалкасынан түшүшүп,
Чабактай сууга сүзүшүп,
Жанынан үмүт үзүшүп,
Эзилген топо тапталып,
Этеги башка капталып,
Суу үстүндө сулайып,
Көк күрмө менен булайып,
Шалак-шулак этишип,
Шалкайып сууга кетишип,
Тебетейи бөлүнүп,
Дарыянын үстүндө
Тегеренип көрүнүп.
Соорусу чыгып томпоюп,
Соо кутулган кай бирөө
Соолдук ээ деп сомсоюп.

Кытайлар көзүн салыптыр,
Дарыядан кече албай
Кыргын болуп калыптыр,
Бойлоп качып кытайлар
Будаң тоо көздөй барыптыр.

Жээктей качып кай бирөө
 Жерген тоо жакка барыптыр.
 Тогуз жүз аскер кол менен,
 Нуукер балбан зор менен
 Жер майланып калыптыр.
 Жер майланбай неткени,
 Тогуз жүз толук аскерден
 Эки жүз араң кутулуп,
 Эсенкан жакка кеткени.

Жети жүзү өлүптүр,
 Өлгөнүн булар көрүптүр.
 Ошо жерде ат-тонун
 Олжо кылып бөлүптүр.
 Эң аяккы балдары
 Он бирден жылкы алганы,
 Олжого байып калганы.

Топонун тоодой үйүшүп,
 Топосун үйдөй жыйышып,
 Күлүгүн тандап минишип,
 Күрмөсүн тандап кийишип,
 Күлкүгө бүгүн киришип,
 Капырдын көзүн оюшуп
 Кара канга тоюшуп,
 Кабылан Манас баатырды
 Каңкор атка коюшуп,
 Кош-колоңун артышып,
 Кош аргамжы тартышып,
 Каңкор Манас экен деп
 Кошоматын айтышып.

МАНАСТЫН ХАН ШАЙЛАНЫШЫ ¹

А

ңырты белин ашышып,
Алтайдын түзүн басышып,
Кайта келди элине,
Мамырдын сары чөлүнө,
Айдың көлдүн жээгине,
Бай Жакып конгон жерине.
Баары келип калганы,
Баштан аяк көргөнүн
Баяндап айтып салганы.

¹ Бул тема оригиналда бар, бирок кол жазмага башка сыя менен чекесиндеги ачыкка жазып кийин киргизилген.

Эки күн элин өргүтүп,
 Үчүнчү күндө эр Манас,
 Эркегинин баарысын
 Нээти казат караткан,
 Ургаачысынын баарысын
 Ак түлөөгө жараткан
 Камбар боздун үйрүнөн
 Кармап келип тогузду,
 Баарын бирдей сойдуруп,
 Жер очогун ойдуруп,
 Алтайлыктын элинен
 Ата-уулудан түк койбой
 Алды Манас чакырып.

Алтайда жаткан эл деди,
 Аяк башың жыйнатып
 Эсебиң канча бер деди. .
 Эл жыйылып келгени.

Башка уруктан маңгул бар,
 Баатыр Жайсаң даңгыл бар,
 Күлдүр, Калдар беги бар,
 Манжурия журтунан
 Бала Мажик деги бар.
 Баштатан Дөгөн кары бар,
 Андан бөлөк быякта
 Алтайлыктын баары бар.
 Алчын, үйшүн, найман бар,
 Аргын Каракожо бар.
 Абактардын ичинен
 Айдаркан баатыр кошо бар.
 Кыргыздардан Саламат,
 Кыпчактардан Чечен таз,
 Ногой уулу бай Жакып,
 Нойгуттардан Акбалта,
 Тотудан барган Токтообий,
 Лөкүштөрдүн Өмүрзак,
 Өзүбектин Дамбылда,
 Өткүр чечен Абдылда,
 Өз тууганы Акымбек
 Өткүрлөр ойло акыл деп,
 Туш-тушубуз жоо болду,
 Душмандык кылар капыр деп.

Бердике басып безилдеп,
Бекзадалар келсин деп.

Хан Жакып баштап карысы,
Акылмандар баарысы
Жыйылышып олтуруп,
Тамагын тартып болтуруп,
Карыя Жакып кеп айтат:
— Ханга кылдык кастыкты,
Паашага кылдык мастыкты.
Алтайдагы калмактын
Арбынын айдап жибердик.
Айыл келди каңгайдан,
Аңгир бою Шиберлик.
Эсил менен Нураны,
Эсебин алып туралы.
Барскан менен Сарканды,
Башкарган болуп туралы
Бабыл менен Жарканды.
Аяк жагы Ая-Күз,
Арасында Сары-Арка,
Ары чети Орол тоо,
Эске алып деңиз — көлүнү,
Талашып Иле чөлүнү,
Кытай бербейт деп ойлойм
Анжыян, Кашкар жерини,
Бузук кылсак ашарбыз
Муз дабандын* белини.
Нарын бою узун тоо
Кашкардын чети кызыл тоо,
Карап турсаң калайык
Капырдын баары болду жоо,
Камданбасак болбойт го.
Тукум калбай кырылып
Тумшугубуз катпайлык,
Туйгун минтип жатпайлык.
Баарыласа, көптөсө
Балакетке салбасын,
Баш көтөрөр айылда
Бала калбай калбасын.
Ургаачыңды күң кылып,
Таң атпаган түн кылып,
Эркегиңдин баарысын
Таманга басып жүн кылып,

Сатыкка салып кул кылып,
 Сандыкка салып пул кылып,
 Зардалдын баарын өлтүрүп
 Зайыбыңды тул кылып,
 Санабай малың айдатып,
 Сай кашкаңды* жайлатып,
 Ата-уулудан түк койбой
 Айдап жүрүп кырбасын
 Ар тарапка сайлатып.
 Баарыңарга эп болсо,
 Бай Жакып айткан кеп болсо,
 Камданган болуп калалык,
 Капыр келсе зордукчу
 Каяша кылып салалык.
 Каза жетип күн бүтсө
 Кармашып өлүп калалык.
 Ойрон болгон кытайың
 Оңдурбаска окшоду,
 Ошону айтып бай Жакып
 Ортосунда токтоду.

Айткан сөзүн угушту,
 Акылдашып турушту.
 Эсине алды кээ бири
 Бая Нескара кылган урушту.
 Он бир элчи келгенин,
 Ойрондойбуз дегенин,
 Тогуз жүз аскер кол алып,
 Алтайды көздөй жол алып,
 Нуукер балбан келгенин,
 Урушуп балдар жеңгенин.
 Алтайлыктын кыйласы
 Анжууну көздөй кеткенин,
 Арызы ханга жеткенин
 Айтып-айтып турушту,
 Арбытты Жакып жумушту.

Өкүм болбой өнүкпөйт,
 Өзүнчө бу журт жөнүкпөйт.
 Башчысы болбой марыбайт,
 Баш аламан жарыбайт,
 Ханы болсо кар болбойт,
 Жарактуу киши зар болбойт.
 Жайыт болбой мал болбойт,

Жабылса кытай жан койбойт,
 Бекери болбой бек болбойт,
 Бекер жатыш эп болбойт.
 Каары болбой хан болбойт,
 Дене болбой жан болбойт.
 Тегерегиң баары жоо,
 Тепсесе душман жан койбойт.
 Калкалайм десең жаныңды,
 Көтөрүңөр ханыңды.
 Хан көтөрбөй болбос деп,
 Каптаса душман койбос деп,
 Хандуу журт болуп калалык,
 Калаба кылса капырлар
 Кайрат кылган бололук,
 Өлүп калсак кокустан
 Бир чукурга тололук,
 Бекер жатпай эндекей,
 Тирүү болсок баарыбыз
 Бир дөбөдө бололук,
 Пейли катуу бирөөңдү
 Бек көтөрүп коёлук.
 Калкка кабар салалык,
 Кайраты бар бирөөңдү
 Хан көтөрүп алалык,
 Капыр келип кол салса
 Каруу-жарак асынып,
 Каршысына баралык.

Ушуну айтып бай Жакып,
 Акбалта чалы башында,
 Бердике бар ушунда,
 Жалпы турган адамдар
 Жайы барбы бу сөз деп
 Жакып бай турган тушунда,
 Жандын баары күңгүрлөп,
 Жакшы кеп деп дүңгүрлөп,
 Жакып байдын доорунда
 Жалпы аламан баарысы
 Кол куушурду бооруна.

Ошо күндө көпчүлүк,
 Ойлонсок бизге көп түлүк,
 Баракелде эп экен,
 Бай Жакып айткан кеп экен,

Алтайлыктан аз барбыз,
 Каңгайлыктан канча бар,
 Манжуулуктун башы бар.
 Тыргооттон бир миң түтүн бар,
 Үч уруу казак болгондон
 Чачкыны жок бүтүн бар,
 Кырк уруу кыргыз бу да бар.
 Алты шаар арасы,
 Ары четин сураса
 Барганалык жуда* бар.
 Кана чыгыңарчы ханыңар,
 Чыгым тозор жаныңар,
 Чыңданыңар баарыңар,
 Калп айтпаган чыныңар
 Казатка чыгар тыңыңар,
 Кандыкка бириң чыгыңар!
 Беттешкен жоого белдүүңөр,
 Белдешкен жоого демдүүңөр,
 Өткүр чечен тилдүүңөр,
 Өкүмөт жөнүн билчүүңөр!
 Улуу, кичүү баарысы,
 Ушуну айтып салышты.

Хан боломун калкка деп,
 Кандай да болсо чыдаймын
 Калк башкарган наркка деп
 Айтар адам жок болуп,
 Акылдашып токтолуп,
 Кара журт карап калганы.

Бая аң уулаган сексен төрт
 Калкка көзүн салганы,
 Камалышың кандай деп
 Элден сурап калганы.
 Аң ууладык баарыбыз,
 Арада жок сиздердей
 Ак сакалдуу карыбыз,
 Көпчүлүк, сени билбейбиз,
 Биздин көтөрүлгөн ханыбыз.

Айнакул бала кеп айтат,
 Ай, калайык, деп айтат!
 Чеге минген ак бышты
 Ай талаада сойгонбуз,

Манас деген баланы
 Хан көтөрүп койгонбуз.
 Биз хан көтөрдүк деги деп,
 Биз көтөргөн ханыбыз
 Аяк менен-башыңа,
 Кары менен жашыңа
 Келер бекен эби деп
 Саламаттын Айнакул
 Сан журтка айткан сөзү бул.

Өзүбек уулу Абдылда
 Өткүр чечен кеп айтат:
 — Хан кылганың чын болсо,
 Бай Жакыптын баласы
 Манас экөөң тың болсоң
 Дөөлөткө келдей толуңуз,
 Кылымды билген хан болсо
 Кырк убазири* болот го,
 Кыркына башчы болуңуз.
 Калайыкка жаккан жок
 Какшыктап айткан Абдылда.

Кары-жашы күңгүрлөп,
 Ханыбыз Манас болду деп,
 Калктын баары дүңгүрлөп,
 Көпчүлүк топук алганы.

Көкчөнү Камбар жемелеп,
 Туубай калсын сени деп,
 Туулгандан бери дүйнөдөн
 Кай жериңде кеми деп.
 Бир тайды аяп салганың,
 Калкка маалим болдуң го
 Карик* болуп калганың.
 Хандыкты Манас алды деп,
 Казак бекер калды деп,
 Атаң экөөң ар качан
 Адамдан жакын көрөсүң
 Айбан да болсо малды деп.
 Башынан кудай бак берген
 Союптур Манас малды деп,
 Камалып турган кара журт
 Ана, хан көтөрүп алды деп

Капаланды Камбаркан,
Карап турган канча жан.

Өкүнүчтүү болсоң өзүңөр,
Көрүп турат көзүңөр,
Хан кылбайбыз дегениң
Ушу жерде чыксын сөзүңөр.
Айлыңдан арман калбасын,
Атап коюп хандыкка
Артынан калба салбасын,
Ата-уулулар барсыңар,
Аны кылбайт элек деп
Арманың ичте калбасын.
Ал сөздү айтып Акбалта
Айгайды журтка салганы.
Ал аңгыча болбоду
Арстан Манас жаш бала
Жыйынга басып барганы.

— Астымда болгон ага жок,
Ажал келсе даба жок,
Артымда иним жаш жатыр,
Акылга дыйкан көй баатыр*
Айтууга менде сөз жатыр.
Мал жагында арман жок,
Башыма мүшкүл иш түшсө
Сууруп алар азаптан
Тууганымда дарман жок.
Карып калган Жакыпта
Кайрат кылар шайман жок.
Казак, кыргыз бир тууган,
Хан болуучу жан болсо
Бирөө чыксын бел бууган.
Талаада бир ат сойдум деп,
Хан көтөрүп койдун деп
Өз напсима тартпайын,
Тоодой токонаалатты*
Өз мойнума артпайын.
Калмагың бар, маңгул бар,
Казагың бар, кыргыз бар,
Каңгай менен тыргоот бар,
Бел байлаган болсун деп,
Мени боштон койсун деп
Бала Манас айтат кеп,

Ырас айткан сөзүң деп,
 Калайык хан кылууга
 Ылайыксың өзүң деп,
 Көпчүлүк ичин жыйбады.
 Өңгөсүнүн баарысы
 Бир-бирине кыйбады,
 Журтту кудай сыйлады.

Эр кадамы жолдо бар,
 Не кылса да бай Жакып
 Дүнүйөсү колдо бар.
 Жаштык кылса баласы,
 Болбосо мейли Манасы,
 Карыса да Жакыпты
 Хан көтөрүп алалы,
 Кабылан Манас баланы
 Кайрат кылар душманга
 Баатыр коюп салалы.
 Көңүлгө шондой кеп келди,
 Көпчүлүккө эп келди,
 Көкчө мырза бек келди.

Хандыкты Жакып алдыбы,
 Баатырлыктын мансабы
 Манасына калдыбы?
 Эби болсо көбүңө,
 Атан менен лөгүңө*,
 Акылга кеңеш кураймын,
 Төгөрөк журтка эп болсо
 Төрөлүктү сураймын.

Айдаркан менен Камбардын
 Ачуусуна чыдабай,
 Жергедеги казактын
 Жемесине чыдабай,
 Жез жыгадай* эр Көкчө
 Жетип келип элге айтат.
 — Көкчө сурайт төрөлүк,
 Көбүңөргө эп болсо
 Төрө бол деп көрөлүк.

Көпчүлүктөн сөз кайтат:
 Казак, калмак алсын деп,
 Качан такка мингени

Төрө атанып калсын деп,
Калктын баары күңгүрлөп,
Казак төрө болсун деп
Как жарылды дүңгүрлөп.

Көтөрөлүк ханды деп,
Хан көтөргөн жанды деп,
Алты кулач ак кийиз
Астына алып салышып,
Агала сакал Жакыпты
Акбалта менен Бердике
Жетелешип алышып,
Көпчүлүк аны сүйрөдү.
Көтөрбөңөр мени деп
Көсөл Жакып сүйлөдү.

Көп дүнүйөм болсо да
Көңүлүм толгон ала үчүн,
Көргөнсүңөр калайык
Көп ыйладым бала үчүн.
Акылга түшкөн ал үчүн,
Азар түмөн дүнүйөм
Асили көзгө көрүнбөй
Наалып жүрдүм бала үчүн.
Карыганда хан кылып
Калабага салбаңар,
Каралдым турса кашымда
Карып калган жашымда
Убалыма калбаңар.
Хан жумушу көп болот,
Балаңды коюп болгун деп,
Кандай курган кеп болот.
Ырас мага кыйсаңар
Баламды кылсаң эп болот.

Муну айтып бай Жакып
Буркурады, ыйлады,
Бурчактап жашын тыйбады.
Кордукта жүргөн курган чал
Кубангандан ыйлады.

Казак, кыргыз камалап,
Калмак, маңгул жабылып,
Ак кийиздин үстүнө

Бай Жакыпты салганы,
 Баласы Манас баатырды
 Ак кийиздин үстүнө
 Аны дагы биргелеш
 Олтургузуп алганы.

Көтөрүп көп журт алганы,
 Жети кадам басканда
 Болду балдар, болду деп
 Жеткилең Жакып карыя
 Жерге түшүп калганы.
 Жеке Манас баланы
 Көтөрүп алып көпчүлүк
 Алиги турган жыйынды
 Жети айланып барганы.
 Жергесинде калайык
 Жеттик мүдөөбүзгө деп
 Кужулдашып калганы.

Хан өкүмүн тийгизди,
 Хан таажысы ушу деп
 Хан Манастын башына
 Жыгалуу* бөрктү кийгизди.

Ошондо Жакып ой кылды,
 Токсон бээни сойдуруп
 Тогуз күнү той кылды.
 Жергесинде кыргызды
 Кызматына тургузду.
 Ногойдон калган кызыл туу,
 Жакыпта калган мына бу,
 Оболотуп аштады,
 Тойду Жакып баштады.
 Оңолду Жакып карыя,
 Абалкы бейилди таштады.
 Жакыпта дүнүйө мал деди,
 Жалпы аламан кара журт
 Эл эсебин ал деди.

Алтайлыкты санаса,
 Аяк-башын караса
 Токсон алты миң болду,
 Тобунда мындай ким болду.

Хандуу журт болуп калдык деп,
Кабылан Манас баланы
Хан көтөрүп салдык деп
Тогуз күндө той тарап
Үй-үйүнө кеткени,
Талапкердин баарысы
Талабына жеткени.

АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨСҮ

- А ж ы н а — жин.
А з е л — бал.
А к с и — кусур, касиет.
А л б а р с — мыкты болот, болот кылыч.
А л е њ г и р ж а а — жаанын өзгөчө бир түрү.
А њ г и р е ж о л — Кара жол, чоң жол.
А р у у — таза.
А ш ы к — чүкө.
Б а а р — эрте жаз.
Б а г ы п — карап, байкап, көз салып.
Б а л к ы — кымбат баалуу материал.
Б а л к ы т о н — ошол кымбат кездемеден жасалган тыш кийим.
Б а р б а н а б о л д у б а ш ы н а — бул жерде жөлөк, таяныч, калканчы, күйөрү, жаны ачыры болду деген мааниде.
Б а р а н д а — майда жан-жаныбарлар (канаттуулар).
Б а р а њ — оозунан октолуучу мылтыктын жалпы аты, милтелүү мылтыкты да, пистон менен атылуучу мылтыкты да бараң деп атай беришет. Мисалы: Көк бараңды октоду, Көк милтени чоктоду.
Б а ш м а й л о о — кыргыздардын эски түшүнүктөрүнө байланыштуу салт.
Б е д е ө — күлүк аттардын бир түрү.
Б е к е — балбан.
Б у р а к а т — 1) Канаттуу ат.
2) Күлүк ат.
Б у р у т — кыргыз. Калмактар кыргыздарды ушинтип аташат.
Б у т — сыйынуучу кудайдын колдон жасалган кебетеси, идол.
Б у у л у м — кымбат баалуу материалдын бир түрү.
Д а б а н — бийик ашуу.
Д и л д е — беш сом наркындагы алтын тыйын.
Д о л о н, д о о л о н — кымбат баалуу кездеменин бир түрү.
Д о о т а й — округдун начальниги, губернатор.
Д о р г о — чабарман, жасоол жигит.
Д у у - д у у — кытай сөзү. Чоң аймактын башкаруучусу, же генерал-губернатор.
Д ү р р ү й ө — жибек кездеменин түрү.
Ж а б ы р б а я н — азуулуулардын эң кыйыны жана коркунучтуусу деп түшүнүлгөн турмушта жок жомоктук айбан.

Ж а г а л — кементай сымал жасалган калмак тонунун — сырт кийиминин түрү. Адатта кара, же кызыл деген сөз кошо айтылат: кара жагал, кызыл жагал.

Ж а г а л а л а п, ч а г а л а л а п — кокуйлап, чага — калмактардын чочугандыкты, корккондукту билдирген кыйкырыгы.

Ж а з а й ы л — замбирек.

Жайсаң — калмак сөзү, начальник.

Жамбы — түрдүү формада жана ар түрдүү салмакта боло турган акча ордуна жүрүүчү уютулган күмүш.

Ж а н у т — енот (териси кымбат баалуу анча чоң эмес жаныбар).

Ж а н ч — саюу.

Ж а н - ж у ÷ — монгол сөзү, башкы командачы, полководец.

Ж а ÷ г е л — чер токой, токой.

Ж е б е — жаанын огу, жаа огунун учундагы курч темир.

Ж о р о — жолдош.

Ж у б а р б е р м е т — ак бермет.

Ж у д а — такыр, бардыгы.

Ж у д у р у к — муштум.

Ж ы г а — 1) шөкүлө;

2) хандык белги — таажы сайылуучу тебетей;

3) баш кийимге кооздук үчүн тагылган куштун куйрук, же канат жүндөрү;

4) Эң жогорку даражаны көргөзө турган кооз жана сымбаттуу жасалган атайын белги (Жез жыгадай эр Көкчө). Жыгалуу мөөр хандык белгиси бар мөөр.

З а б а р — кооздук үчүн пайдаланылуучу буюм-тайымдар.

З а р — алтын.

З е р — алтын.

З о о л у — адамды жазалаганда моюнга салуучу кишен сыяктуу темир чынжыр.

З у б у н — уруу, топ, бөлүк, аскердин отряды.

З у м у р у т — асыл таштын бир түрү — изумруд.

З у ÷ д у н — кытайлардын согуштук мансабынын бири.

И н ж и — жемчуг.

К а к а й — каман, чочко.

К а к а н ч ы н — кытай, кытай мамлекети.

К а л б а — жаңжал, чатак, чыр, уруш.

К а л д а й — 1) моңгол сөзү, штаб офицери.

2) моңгол, калмактардагы административдик мансаптардын бири.

Х а н з а а д а — хан тукуму, хандын баласы.

К а п ч а л — аскалуу капчыгай.

К а р и к — өтүмсүз, уяң, коркунчаак, жер карама.

К а р о о л у д а ж а а л — кароолуна илинген соо калбайт, кароолу коркунучтуу, сүрдүү деген мааниде.

К а ш к а — башчы, мыкты, жетекчи. Сай кашка — эң мыкты.

К и р и ч — жаанын кергичи. Кээде жаа дегендин ордуна да колдонула берет.

К о л о к — жаанын огу.

К о л о м с о к — жаанын огун салгыч, саадак.

К о о г а — уруш, жаңжал.

К о ш — жылкычылардын, же согуш убагында колдун убактылуу жашап турган жайы.

К ө й — жалаң, өңкөй, чылк, кээде абыдан деген да мааниде, мисалы: көй кашка — жеткен баатыр.

- Көй баатыр — жалаң баатырлар.
 Көкө теңир — асман кудайы.
 Көлүк — мингич, ат.
 Көөр — көөхар, асыл таш-жемчуг.
 Күлдүр мамай мылтык — чоң мылтык, замбирек.
 Күлө — думаналардын теринин түгүн сыртына каратып өзүнчө жасалган баш кийими.
 Күндө — жазаланганда колго салынуучу кишен, кээде кыйнап жазалоо үчүн башка шири каптап коюу маанисинде да айтылат.
 Күн жүрүш жак — түштүк жак.
 Күрөөкө соот — кооздолуп жасалган, найза өтпөс жоо кийими.
 Кыбалап — бул жерде артынан сая түшүп деген мааниде. Жалпы эле кыбалоо — чебердик менен иш кылуу.
 Кыйык атуу — бута атуу.
 Кыяк — соот.
 Кыям жак — түштүк жак.
 Лайлама — калмак кудайы.
 Лөк — күчтүү, маанилүү деген мааниде. Адатта нардын буурасын лөк дейт.
 Маырчылык — бейкутчулук, тынччылык.
 Манат — кымбат баалуу, кол менен жасалган, көбүнчө кызыл түздө болгон түктүү кездеме.
 Мандыкер — күндүккө жалданып иштеген адам.
 Мартуу — төрөп жаткан аялды эси ооп калса кара басты (же албарсты басты) деп түшүнүү.
 Меш — (чанач меш) — эркектин терисинен жасалган чоң чанач.
 Милте — бараң мылтыкты атыш үчүн от берүүдө пайдаланылган өрүлгөн кебез.
 Мөндү — калмакча «кел» деген сөз. Эпосто көбүнчө калмактардын уруш урааны катары колдонулат.
 Мурдар — (мырдар) — өлүк, какмар, сасыз (тилдөө) маанисинде.
 Накер — кооздоп жасалган баатырлар кийүүчү өтүк.
 Назыр — 1) кудай жолуна курмандык атоо, кол кайыр берүү;
 2) өлгөнгө атап тамак берүү.
 Салбырын — көп адам атайын камданып алыс жерге аң уулоого чыгуу.
 Саңоор — куштардын буттары менен куйругунун арасындагы жумшак майда жүн.
 Сап кылуу — такыр кыйратуу, түгөтүү.
 Сарпай — сый тон.
 Суп — ак төөнүн жүнүнөн же ак жибектен жасалган кымбат баалуу кездеме.
 Супчипан — кымбат баалуу ак кездемеден жасалган сырт кийим.
 Сүңгү — (карагай найза сүңгүсүн) — найза.
 Сыйыр — уй.
 Сыр жебе — атайын жылмаланып жасалган жаа огу.
 Таканак жүн — куштардын бутундагы жүнү.
 Тата — (айгай салып таталап) — ур, ур.
 Татай — аялдар чочуганда, корккондо айтылуучу мааниге ээ болбогон, катуу чочууну билдирүүчү сырдык сөз.
 Токон алат — жеме, уятка калуу, күнөөлүү болуу.
 Торгун — кымбат баалуу жибек кездеменин түрү.
 Төө мылтык — чоң мылтык, төөгө жүктөп жүрүп атууга ылайыкталган кичирээк замбирек.
 Тубар — жибектен жасалган кытай кездемеси.

Т у л к а л у у — кара кийип, жесир калуу.

Т у у ш — күч, кубат.

Т ү к к а п — кокустан, күтүүсүз.

Т ү л ү к — азап, кайгы, бүлүк.

У б а з и р — хандын акылчысы, министр.

У л а а т — укум-тукум.

Ч а г а н — монголдордун жаңы жылдагы биринчи айы.

Ч а г а н м а й р а м ы — жаңы жыл майрамы, чаган күнү — жаңы жыл күнү деген мааниде.

Ч а к а п у л — майда жез тыйын.

Ч а н т у у — кытай менен калмактардын мусулман дегени.

Ч е р ү ү — кол, кошун, аскер.

Ч ү ч т ө — жука ак батист.

Ш ы м а л — түндүк жак.

Ы р а ң — көк чөп.

Э г е — Кудай деген мааниде.

САГЫМБАЙ МАНАСЧЫ ЖАНА АНЫН ВАРИАНТЫ ЖӨНҮНДӨ

Сагымбай 1867-жылы Ысык-Көлдүн күңгөйүндөгү Кабырга деген жерде туулган. Сагымбай 12—13 жашында атасы Орозбак өлүп, жетим калат. «Манас» айтууга 15—16 жашынан тартып киришет. 1916-жылкы үркүндө эл менен кошо кытай жерине барып, ал жактан 1917-жылы кайткан. 1922-жылдын жай айынан тартып «Манасты» жаздырууга киришип, биринчи бөлүгүн 1926-жылдын августунда жаздырып бүтүргөн. 1930-жылы Кочкордо дүйнөдөн кайткан.

Кыргыз илимдер Академиясынын тил жана адабият Институтунун кол жазмалар фондусундагы маалыматтарда Сагымбай бала кезинен эле ырга шыктуу болгондугу, «Манас» айтууга чейин лирикалык жана тамашалуу ырлар чыгаргандыгы менен оозго алынгандыгы эскертилет. Жалпы эле чоң жомокчу катары элге кеңири белгилүү болгондо да түрдүү чыгармалар жаратууну токтоткон эмес, лирикалык мүнөздөгү ырлар менен катар өлгөн адамдарга ылайык кошоктор түзүүгө көп катышкан, айрыкча аш-тойлордо жар чакыруу милдетин Сагымбай катышкан топто көбүнчө ага ыйгарышчу экен.

Сагымбай «Манасты» эң алгач өз алдынча тың манасчы эсептелген агасы Алышерден угуп үлгү алган деп болжолдошко болот, бирок белгилүү изилдөөчү К. Рахматуллин: «Шапак манасчынын айтуусуна караганда, кадимки Тыныбек манасчынын мугалими Чоңбашты (Нармантайды) биринчи жолу уккан, Сагымбай абдан кызыгып, «Манасты» үйрөнүү үчүн Чоңбашты ээрчип кетмек да болгон»¹,— деп жазат. Чынында Сагымбайдын «Манасты» биринчи жолу кимден угуусу, кимден эң алгач таалим алуусу анын чыгармачылык жолунда чоң мааниге ээ көрүнүш. Бирок, ушул жерде бир нерсени эстен чыгарбоо зарыл: манасчылардын чыгармачылыгындагы жалпы мурдатан кабыл алынып келе жаткан салт боюнча болочок манасчы алгач укканын бүт өмүрү бою ошол калыбында сактоого милдеттүү болгон эмес, тескерисинче, өзүнөн улуу, же таланты жактан жогору турган жомокчулардан уккандарынын көңүлүнө жагып, туура деп түшүнгөндөрүн өз репертуарына кабыл алып кеңири пайдаланган. Ушуга ылайык ал өз вариантын түзүүдө өзү уккан ар бир башка манасчынын вариантындагы артык үлгүлөрдү чыгармачылык менен сиңирип, өздөштүргөн. Адатта бул элестүү саптар тигил манасчыны-

¹ К. Рахматуллин. «Манасчылар», Кыргыз ССР илимдер Академиясынын тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусу, инв. № 1289, 68-бет.

кы, бул эпизод мунуку деш болгон эмес, ар бир талант тарабынан жаратылган табылга эл арасына таралуу күнүнөн тартып ар бир башка, же жаш айтуучу үчүн да эгер ал кааласа анын өз табылгасы болуп кала берген. Угуучулар бул жерин, же бул сапты сен тигинден үйрөнүп алыпсың деп айтуучуга кине койгон эмес, тескерисинче, мурда элге кеңири тараган, же эл жакшы кабыл алган үлгүнү чен катары алып, жаш манасчыга, же талант жактан анча эмес айтуучуга бул жерин тигил чоң жомокчу мындай айтат, сеники мобул жактан ага жетпейт экен деген сын берип, талап койгон. Кыскасы, «Манас» өзү кандай жалпы элге орток чыгарма болсо ар бир жомокчу тапкан артык табылга да так эле ошондой жалпыга орток көрүнүш, так мына ушул салтка ылайык ар бир айтуучу башкалар иштеп чыккандардын бардык мыкты үлгүлөрүн өз менчиги катары кеңири пайдалануу гана турмак, эч качан мобул жерди тигинден үйрөндүм деген сөздү айтуучу да эмес. Андай талап коюу эч кимдин оюна да келбей турган адаттагы көндүм иш эле.

Сагымбай да өз вариантын түзүүдө ушул ыкты кеңири пайдалангандыгында шек жок. Ага таандык варианттын жогорку көркөмдүк касиети мунун эң ачык күбөсү. Албетте, элге жаккан, бардык жактан шай келген вариант түзүүдөгү жомокчунун өз талантынын деңгээлин такыр эле эсептен чыгарып салууга болбойт, бирок, ошону менен бирге эле ал манасчы өзүнөн мурдакылар иштеп чыккандарды кандай өздөштүрө алгандыгы чечүүчү мааниге ээ көрүнүштөрдүн биринен. Сагымбайдан «Манасты» жазуу иши башталганда ал адам 55 жаштагы курагы болгон. Буга чейин ал жаш кезинен тартып эле өз доорунун эң чоң жомокчуларынан таалим алып, элге кеңири белгилүү манасчылардын артык табылгаларын кенен өздөштүрөт (албетте, ошол Сагымбайга таалим берген ар бир чоң жомокчунун өзү да так эле ушундай жолду басып өткөндүгү, өзүлөрүнө чейинкилердин табылгаларын өздөштүргөндүгү да шексиз) жана талантынын күчүнө жараша өз табылгаларын да кошумчалайт. Бул эки фактор ар бир манасчынын чыгармачылыгында чечүүчү мааниге ээ.

Сагымбайдын кимдерден таалим алгандыгы жөнүндө «Манастын» көрүнүктүү изилдөөчүлөрүнүн бири К. Рахматуллин колдо болгон жана ошол кездерде кары адамдардын берген маалыматтарына таянып: «Сагымбай ошол учурдагы чоң манасчылардын бардыгын дээрлик угат. Ал Чоңбаш, Тыныбек, Найманбайларды гана эмес, Балык менен Келдибекти да угуп, үлгү алгандыгы жөнүндө айтышат. Келдибек Сагымбайга «Манасты» айттырып көрүп жактырат, бирок, обондон жетише элек экенсиң деп обонду, кол шилтөөнү жана башка кыймыл-аракеттерди үйрөткөн экен»¹, — деп жазат.

Ар бир манасчынын түзгөн вариантынын деңгээли үчүн чоң мааниге ээ көрүнүштөрдүн бири — практика, ошол варианттын элдин эң кеңири массасынын талкуусунан өтүшү. 15—16 жашынан тартып «Манас» айтууга киришкен Сагымбай өз вариантын кагаз бетине түшүрүүгө чейин кырк жыл чамасында эл аралап, жомок айткан. Бул мезгил ичинде ал айткан жомок эчен адамдардын, көптөгөн угуучулардын сынынан өткөнүн көз алдыга келтирүү кыйын эмес. Сагымбай жомок айтуудан башка өмүрүндө эч кесип кылбаган, үй-бүлөсүн жалаң ушул «Манас» айтуудан тапканы менен баккан адам болгон.

¹ Кыргыз ССР илимдер Академиясынын тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусу, иш. № 1289, 68—69-беттер.

Жадаса 1916-жылкы үркүндө кытай жерине качып барганда да үй-бүлөсүн «Манас» айтуу менен багып, эл кырылып жаткан оор ачарчылыкта бала-бакырларын аман алып калган экен. Билген адамдар берген маалыматтарга караганда ал адам жай дебей, кыш дебей дайым эл арасында, болгондо да бир айылдан экинчи айылга, бир өрөөндөн экинчи өрөөнгө өтүп, кыдырып жүрүп жомок айткан. Ушул кыдыруу учурларында далай жомокту, уламаны сонун билген, мурдагы белгилүү манасчылардын айткандарын уккан эл арасындагы сөзмөр адамдардын, жалпы эле элдин сынынан өткөндүгү шексиз.

Адатта, ар бир жомокчунун жомокту айтуу учурунда угуп жаткан көпчүлүк пассивдүү гана угуп тим болбойт. Эл алдында өз өнөрүн көрсөтүп жаткан жомокчунун, айрыкча жаңы, же жаш жомокчулардын аткарып жаткан чыгармасы сынга алынып, угуучулар өзүнө жаккан жагы менен катар мүчүлүш жерлерин эскерткен учур кеңири жолугат. Көп учурларда мындай сынчылар өзү мурда уккан билгендерине таянып: ушундай айтуу туура, же тигил манасчы мындай айтчу эле, ошонуку туура деген планда кеңешин да айтат. Кандай гана айтуучу болбосун бул сыяктуу жалпы элдик сын менен эсептешпей койбойт жана манасчы аткарган жомоктун калыптанышында мындай сындын, кеңештин мааниси өтө чоң. Өз доорунун эң мыкты устаттарынын иштеп чыккандары жана алардан мурдагы белгилүү табылгалар менен байыган, зор таланттын өтө көп күч жумшап, чексиз берилгендик менен узак жылдар бою иштеп чыккандарынын натыйжасы болгон жана кырк жыл чамасында элдик талкуудан өтүп, көптөгөн угуучулардын каалоолору эске алына келип түзүлгөн Сагымбайдын варианты өзгөчө көркөмдүк деңгээлге көтөрүлгөн чыгарма болушу табигый иш. Бул факты өзгөчө касиеттин, же чектен тыш күчтүн кийлигишүүсү эмес, көп эмгектин, узак тажрыйбанын залкар талант менен айкалышуусунун натыйжасы.

Сагымбай Орозбак уулунун айткан вариантына таандык көркөмдүк касиетке анын чыгармасын уккан, же окуган ар бир адам, ошондой эле «Манас» эпосун изилдөөгө катышкан ар бир окумуштуу жогору баа беришет. Мисалы: көрүнүктүү окумуштуу жана казак элинин улуу жазуучусу Муктар Ауэзов «Манас» жөнүндөгү кеңири белгилүү эмгегин ушул Сагымбай Орозбак уулунун вариантынын негизинде жазган. Демек, окумуштуу тарабынан «Манас» жомогунун бай материалы, жогорку көркөмдүгү жөнүндөгү ойлору эң алды менен так ушул вариантка таандык.

Кыргыз поэзиясынын мастерлеринин бири, көрүнүктүү акын Алыкул Осмонов жомокчуну «Улуу акын» деп жогору баалоо менен, айрыкча, «Сагымбайдын бир сөзү бир аттык»¹ — деп анын вариантынын көркөмдүк касиетине өзгөчө ыраазы болот.

Сагымбай Орозбак уулу айткан «Манасты» кагаз бетине түшүрүү иши жогоруда эскертилгендей 1922-жылы башталат. Бул иште демилгечи болгон жана жалпы эле кыргыз фольклорун жыйноодо эбегейсиз зор эмгек сиңирген Каюм Мифтаковдун маалыматы боюнча Сагымбай 1921-жылдын акырында азыркы Тоң районундагы Бөкөмбаев селосу жайгашкан жерге келет. Ошол жерде мугалим болуп иштеп жүргөн Мифтаков ал айткан «Манасты» угат да көңүлүнө өтө жаккандыктан кагаз бетине түшүрүүнү өтүнөт. Бирок, Сагымбай минип

¹ Алыкул Осмонов. Чыгармалар жыйнагы, II том, Фрунзе, 1965, 387-бет.

келген ат бирөөнүкү болгондуктан узак убакыт токтолууга макул болбойт, экөө жайында жолугушууга убадалашышат. 1922-жылдын жайында Мифтаков атайын издеп барып Сагымбайды Солтон-Сары жайлоосунан табат да, Нарынга ээрчитип барып жомокту жазуу ишин баштайт. «Манасты» жазуу иши 4 жылдан ашуун убакытка созулат (1922-жылдын июнь-июль айларынан башталып 1926-жылдын августунда бүтөт). Сагымбайдан «Манасты» жазуу ишин Каюм Мифтаков баштаган, бирок, ал адам аз гана баштап токтотуп, негизинен бул вариантты кагаз бетине түшүргөн адам Ыбырайым Абдырахманов болгон. Бул эки адамдан башка да Сапарбай Сооронбаев аттуу адам аралашат, анын милдети — манасчыдан жазылган материалдарды көчүрүп, экинчи нускасын даярдоо эле.

Булардын ичинен Каюм Мифтаков мурдатадан эле оозеки чыгармаларды жыйноого терең кызыгып жүргөн жана бул багытта бир топ эмгектенген адам болсо да «Манасты» кагаз бетине түшүрүүдө зарыл керек болгон илимий талаптар бар экендигин ал үчөөнүн кимдир бирөө билгендиги жана ошол өзүлөрү аткарып жаткан иште андай талаптарды так аткаргандыгы байкалбайт. Тескерисинче жаздыруу ишинин жетекчиси эсептелген К. Мифтаковдун өзү жазган тексттерде сөздөрдүн тактыгын сактоо жок, ал гана турмак кыргыз сөздөрү татарчаланып же кыргыз сөздөрүнө татар, башкыр сөздөрү аралаштырылып жазылган.

Сагымбайдын вариантынын негизги катчысы болгон Ыбырайым Абдырахмановдун «Манасты» канчалык даражада илимий талапка жооп берерлик тактыкта жазганын кесе айтуу кыйын. Тактыктын зарыл экендигин ошол кезде ал адам билгендиги да күмөн. Биздин оюбузча эч ким ал адамдан мындай тактыкты талап кылбаган да болсо керек. Бирок, кыргыз интеллигенттеринин арасында «Молдоке» деген ат менен кеңири белгилүү болгон бул адамдын өзгөчө тыкандыгын эске алганда текст негизинен манасчынын оозунан кандай чыкса ошол калыбында кагаз бетине түшүрүлгөндүгүнө ишенүүгө болот.

Бүгүн биздин колдо турган варианттын мүнөзү, деңгээли, жомокчунун чыгармачылык бетинин ачылышындагы айрым маселелер, учурлар үчүн эпостун жазылыш тарыхынын, жазуу процессиндеги түрдүү шарттардын, бул ишке кимдер катышып, жомокчунун чөйрөсүнүн ким болгондугунун чоң мааниси бар. Анткени бул көрүнүштөр кээде өтмө катар, татаал, кыйыр мааниде, кээде түздөн-түз мааниде жомоктун аткарылышына да, жомокчунун чыгармачылыгына да таасир тийгизгендиги шексиз.

Жомокту жаздыруу учурунда манасчы өтө көп кыйынчылыктарды көргөн. «Манасты» жазуу ишин уюштурган Түркстан илим Комиссиясы иштин жүрүшүнө дайым көзөмөл болуп, шарт түзө алган эмес. Мунун натыйжасында алгачкы кызуу киришилген иш (биринчи эле жаза баштаган жылы жайында Манастын туулушунан баштап Кыргыздардын Ала-Тоого кайра келишине чейинки окуялар бүт жазылган) бара-бара солгун тартып кетет. Айрыкча эпостун аяккы эпизоддорун жазуу кыйынга турат. Буга жомокчунун иштин орто чендеринен эле катуу ооруга чалдыгышы да себепчи болот. Эл арасында эпосту эркин айтып, өзүн коштоп, шыгына шык кошуп сүрөп турган угуучулардан бөлүнүп, «жасалма» шартка дуушар болуусу (шыр кетпей жай айтып жаздыруу) жомокчунун шыгына өз таасирин тийгизгендиги шексиз. «Сагымбай эң ак көңүл адам болуп, аз гана

мундуу сөздөрдү эшитсе ыйлай берүүчү эле», — деп эскерет жомокчуу эң жакын билген адамдардын бири Ыбырайым Абдырахманов. Буга караганда Сагымбай назик көңүл, чыныгы поэтикалык сезимге ээ адам болгон өңдөнөт. Андай адамга материалдык кыйынчылыктардан да моралдык жактан басынуу өтө катуу таасир келтирери шексиз. Оорунун залдарынан Сагымбайдын вариантынын аяк жагы өзүнүн көркөмдүк деңгээли жактан башка эпизоддорунан кескин түрдө айырмаланат. Кыргыздардын кытайларды жеңгенинен кийинки окуялар көп учурда бүдөмүк, баяндалыш жактан окуялар үзүлүп, же баштаган иштин натыйжасы белгисиз болуп калган учурлар кезигет, бул же тигил көрүнүштү баяндоодо жомокчу мурдагы белгилүү болгон ыктарды, ыр саптарын эч өзгөртүүсүз ошол калыбында кайталап калгандыктан эпостун эң аяккы корутунду бөлүгү окууга оор, көркөмдүгү начар. Бул бөлүмдү окуган ар бир адам жомокчуга мүнөздүү болгон түгөнгүс, эң бай фантазия соолуп, зор талант кайтып, жалаң гана окуяларды чүргөп, бири-бирине жамап айтуу ыгы калгандыгын, ошол ык да өзүнө таандык болгон мурдагы чеберчилигин жоготуп, айтуучунун зордук менен өзүн күчтөп жатып эптеп мурда белгилүү окуяларды сомолоп баяндоого гана жарап калгандыгын даана көрүүгө болот. Бул бөлүмдө окуялар иретсиз, баш аламан, мурдагы эпизоддорго мүнөздүү болгон Сагымбайга таандык эң так логиканын изи да жок, ал гана турмак окуялардын орой карама-каршылыгы да орун алган.

Ушул түрдөгү оор шартка жана анын айрым зээн кейирлик жыйынтыктарына карабастан Сагымбай Орозбак уулунун оозунан 1922—1926-жылдар аралыгында «Манас» эпосунун эң сонун варианттарынын бири жазылып калынган. Бул иште демилгечи болгон Каюм Мифтаков сыяктуу энтузиастардын, жомокчу менен бир катар бардык оорчулуктарга чыдап, ишти аягына жеткирген Ыбырайым Абдырахманов сыяктуу адамдардын эмгегине баа жетпейт.

* * *

Сагымбай Орозбак уулунун варианты ырынын кооздугу, түзгөн элестеринин тереңдиги жана байлыгы, эл турмушун кенен алып, таамай сүрөттөй алгандыгы менен өзгөчөлөнгөн, бизге белгилүү варианттардын эң мыктыларынын биринен. Ырас, бул варианттагы жетишилген ийгиликти жалгыз Сагымбайдын жеке керт башынын табылгасы дешке болбойт. Жалпы эле кандай гана вариант болбосун аны мурдагы эл арасында жашап келген варианттар менен тыгыз байланыштуу карабай туруп баа берүү, ал гана турмак вариант катары мамиле кылуу да мүмкүн эмес. Эгер ар бир вариантты башка варианттардан, айрыкча өзүнөн мурдагылардын бай тажрыйбасынан бөлүп, жеке алып карай турган болсок «Манастын» ийгилиги, таасири ошол жеке вариант менен гана чектелип, эпостун өмүрү бир варианттын өмүрүнө көз каранды, ошону менен шартташкан көрүнүш болуп калар эле. Ошон үчүн ар бир варианттын кемчилигин өзүнө мүнөздүү жеке көрүнүш катары бааласак да, ийгилиги жөнүндө сөз болгондо мурдатадан бери бүтүн эл тарабынан иштелгендерди, жалпыга орток ийгиликтерди эстен чыгарууга болбойт. Варианттар арасындагы байланыш — улам кийинки муундун манасчылары өзүнөн

мурдагылардан жеке эле эпостун сюжеттик линиясын гана кабыл алып сактабастан, көркөм табылгаларды да кабыл алып, өздөштүрүп, улантып, байытып сактоо — «Манас» эпосунун укумдан тукумга өтүп жашоосундагы жана ар дайым элдин эң сүйүктүү чыгармасы болуп кала берүүсүндөгү негизги сыр мына ушунда. Ошон үчүн «Манас» таланттуу жомокчу айткан күнү эл сүйгөн, мыкты кооз чыгарма болуп калган эмес. Анын эл арасындагы кадыр-баркы дайым бир калыпта жогору болгон. Анткени, «Манасты» таланты начар айтуучу аткарган күндө да элдин эсинде анын мурдатадан кеңири белгилүү болгон артык үлгүлөрүнүн элеси, таасири сакталган, ал гана турмак эл өзү ар бир манасчыга ошол артык үлгүлөрдүн негизинде таалим-тарбия берип, анын өсүшү, мыкты табылгаларды өздөштүрүшү үчүн шарт түзгөн. Албетте, жогоруда эскертилгендей, адатта андай орток табылганы ар бир манасчы өз табылгасы катары кабыл алып, өз вариантында эч өзгөртүүсүз эле кеңири пайдалана берүүгө укуктуу болгон жана мунун эрен-төрөнү болгон эмес. Ушул салтка ылайык Сагымбайдын вариантындагы далай көркөм саптар, таамай сүрөттөөлөр, таасирдүү элестер ага чейинки толгон эл таланттарынын, эң көп манасчылардын орток ийгилиги, жалпы табылга экендиги шексиз. Сагымбайдын эмгеги ошол артык табылгаларды терең өздөштүрүп, өз вариантында орду менен туура пайдалана билгендигинде. Сөзсүз, жомокчунун өз талантын, чыгармачылык шыгын такыр эле жокко чыгарууга болбойт. Сагымбай зор талантка ээ адам болгондугунда шек жок. Бирок, анын вариантындагы ийгиликтерди бул нукура өзүнүкү, муну мурдакылардын тажрыйбасынан алып, пайдаланган элес деп бөлүүгө мүмкүн эмес. Анткени, анын зор таланты узак тажрыйбанын натыйжасында гана такшалган, мурдатадан иштелип чыккандарды өздөштүрүү аркылуу байыган, элдик сындан өтүү аркылуу курчуган. Натыйжада мына ушулардын кошундусунан гана Сагымбайдын варианты келип чыккан. Чынында эле Сагымбайдын вариантында кенен жолуккан:

«Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алды калың кара жер
Жерлигинен түткөндөй.
Ай алдында дайранын
Толкунунан бүткөндөй,
Абадагы булуттун
Салкынан бүткөндөй.
Асмандагы ай, күндүн
Жаркынынан бүткөндөй...»

(Манастын сымбатына карата айтылган саптар) — деп салыштыруунун эң элестүү үлгүлөрүн берген, же:

«Маңдайы жазы, башы кууш,
Бар боюнда турат тууш!
Кочкор тумшук, кош кирпич,
Көркү калча, көзү тик!

Жалаяк ооз, жар кабак,
 Жаагы жазы, ээги узун,
 Эрди калың көзү үңкүр,
 Эр мүнөзү көрүнөт!
 ...Кең көкүрөк, жайык төш,
 Аркасы кең бели түз,
 Айбаты катуу, заар жүз
 Пил мүчөсү көрүнөт!
 Жолборс моюн, жоон билек,
 Бөрү кулак, жолборс төш
 Бөлөкчө түрү бар экен»

(Жакыптын жаңыдан төрөлгөн Манасты көргөндөгү сынаганы) — деген сыяктуу таамай портрет түзгөн ыр саптарын Сагымбайга гана жеке таандык саптар дешке да, ошондой эле бул саптарды Сагымбай бүт бойдон башкалардан үйрөнүп алган дешке да болбойт. Мындай өтө чебер, кооз ыр саптары Сагымбайдын вариантында бирлеп-экилеп эле саналбайт. Анын зор талантынын да жана ал эл иштеп чыккандарды терең өздөштүргөндүгүнүн да далили катарында бул вариант ушул түрдөгү эң кооз ыр саптарына өтө бай экендигин айтуу жеткиликтүү болор. Бир нече мисалдар келтирүүнү жөндүү деп эсептейбиз.

Манас баатырдын согуштук аты Аккуланын сыны мындай сүрөттөлөт:

«Өңү кула, кара жал,
 Өзгөчө сонун бу бир мал!
 Чаткаягы Чаткалдай,
 Жүрүп кетсе чатына
 Жүктүү төө баткандай,
 Желип кетсе жүрүшү
 Жебенин огун аткандай,
 Куюшкандын кошконго
 Он бир карыш казанды
 Ойноп-күлүп аскандай.
 Болжолу жок чоңдугу,
 Бооруна карандын
 Момолой ийин казгандай.
 Таноосуна-мурдуна
 Кирер болсо жөргөлөп
 Азыркы жүргөн адамдар
 Кийми менен баткандай.
 Камыш кулак, сом туяк,
 Балтыры өгүз белиндей,
 Басканы сырттын желиндей».

Манастын кылычынын сыны:

«Түн ичинде суурса
 Өрт өңдөнүп кызарган,
 Уруштуу күндө узарган,
 Заарын тарткан мунардан,
 Учун кайкы чыгарган,

Тоого чапса таш кескен,
 Белге чапса баш кескен,
 Шиберге койсо өрт кеткен,
 Шилтегени мүрт кеткен».

Сагымбай Орозбак уулунан жазылып алынган вариант жеке эле айрым кооз ыр саптары көп жолуккандыгы менен гана айырмаланбайт, жалпы эле бул вариантты бардык жагынан жогорку көркөмдүккө ээ варианттардын биринен дешке толук негиз бар.

Сагымбайдан жазылган варианттын көркөмдүк күчүн эң алды менен эл турмушун кенен алып, түрдүү жактан терең сүрөттөп бере алгандыгынан көрөбүз. Бул вариантта элдик жай турмуштан — мал багуу, козу кайтаруудан тартып, бүт эл үчүн зор мааниге ээ болгон — бир жерден башка жерге ооп көчүү, элдин башында тура турган баатырды — ханды шайлоо, душмандардан сактануу үчүн даярдык көрүү, кайсыл эл менен кандай мамиледе болуу, согушка аттануу жана башка толгон чоң-чоң маселелерди чечүүгө чейинки көрүнүштөрдүн сүрөтүн көрүүгө болот. Ошол баяндалып жаткан ар бир кичине жана чоң окуялар жалпы салтка ылайык чыныгы эпикалык масштабда каралып жана чечилет. Бирок, ал эпикалык стилге таандык болгон жалпылык, салтанаттуулук конкреттүүлүк менен, ар бир көрүнүштү майда деталдарга чейин так, реалдуу, ар бир каармандын жеке өзгөчөлүктөрүн ачып бере билүү чеберчилиги менен тыгыз айкашкан. Негизги каармандар гана турмак жардамчы катарындагы экинчи планда турган каармандар да өзүнө таандык өзгөчөлүктөргө — индивидуалдуулукка ээ. Бул өзгөчөлүк жеке эле сырткы көрүнүштүн ар түрдүүлүгү аркылуу жетишилбестен, негизинен ички дүйнөнүн, мүнөздүн өзүнчөлүгү менен иш жүзүнө ашырылат. Айрым сапаттар көпчүлүккө таандык болсо, башка бир сапат жалаң бул же тигил жеке каарманга гана мүнөздүү. Мисалы, чексиз кара күч эпостогу башкы каармандардын басымдуу көпчүлүгүнө таандык, же ошондой эле баатырдык сапат оң каармандар эле эмес, терс каармандарга да мүнөздүү көрүнүш. Жолойду күчсүз деп, же Коңурбайды коркок деп эч ким айта албайт. Бирок, ар бир оң жана терс каармандар ушул сыяктуу жалпы сапаттарга ээ болуу менен бирге эле ал образдарда атайын ошол каармандын өзүнө таандык өзгөчө мүнөздү белгилеп турган касиеттер да бар. Манас чексиз баатыр, укмуштуу балбан, бирок, анын негизги мүнөзүн ачып турган сапаттар булар эле эмес. Манас ошондой эле жанда жок кең пейил, калыс. «Айкөл» деген эпитеттин жалаң гана ага таандыкташтырылып айтылышы бекеринен эмес. Адам катары Манас терс сапаттардан да таза эмес. Анын ала көөдөктүгү, энөөлүгү жеке өз керт башына гана турмак, бүтүн элге зыянын тийгизген учурлар да болот. Ушундай эле абалды ар бир каарманга үстүртөн болсо да көз жүгүртүп талдоо жүргүзсөк оңой эле байкоого мүмкүн. Алсак, Алмамбет башкалардан трагедиялык тагдыры, терең билими, амал-айласы менен айырмаланса, Каныкей сарамжалдуу уздугу, акылмандыгы менен, Бакай элдик жакшы салттардын сактоочусу жана жөн билгилиги менен, Коңурбай арамзаада, кыйдылыгы менен айырмаланат ж. б. Мындай конкреттүүлүктү адам образдарын талдаганда эле эмес, ар бир окуяны, көрүнүштү сүрөттөөлөрдөн да ачык көрүүгө болот. Мисалы, жомокто бул же тигил буюм, курал-жарак жөнүндө сөз болгондо ошонун көрүнүш белгилери гана эмес, жасалуу процессине чейин элестүү сүрөттөлүп берилет. Четинен эле алып бир-эки мисал келтирүү жеткиликтүү болор:

«Камыш кыйып каптаган,
Тарамышка чаптаган,
Темирин сегиз кырдаган,
Он эки түрлөп сырдаган,
Бөрү тил мизин чыгарган,
Учун ууга сугарган,
Шамалга тийсе ырдаган,
Тийген жери ырбаган,
Колдон тайма болот деп
Коло менен сырдаган,
Сайганында ийилген,
Сууруп алса чоюлган,
Кармайм деген душмандын
Беш манчасы кыйылган».

Бул саптар Манас баатырдын мубакүлдүү сыр найзасынын жасалуу процессин жана сырткы көрүнүшүн сүрөттөгөн саптар. Мына бул болсо «эшик эндүү айбалта» жөнүндөгү саптар:

«Таш көмүргө таптаган,
Как ыргайга саптаган,
Көөкөрчө кылып ийдирген,
Кыл кыял чаап чийдирген,
Чагарак алтын сомдогон,
Чапкан жоосу оңбогон
Эшик эндүү ай балта».

Конкреттүү буюм, курал-жарак, же адам жөнүндө сөз болгондо эле эмес, жалпылык мүнөздөгү чоң масштабдагы картиналар сүрөттөлгөндө да көз алдыга деталдары ачык, реалдуу элестер тартылат. Мисалы, көп адамдар катышкан жалпы уруштардын бир көрүнүшү:

«Туу түбүндө турушуп,
Туубуз качпай турат деп
Кубат кылып урушуп,
Аралашкан эки кол
Ач бөрүдөй жулушуп,
Ачуудан колтук чоюлуп,
Уштап жүрүп жарагын
Алаканы жоюлуп,
Канаттын баары кайрылып,
Чапандын баары айрылып,
Этектин баары түгөнүп,
Ээрдин кашы үбөлүп,
Эриндин баары кесилип,
Эмчектин баары эзилип,
Тизенин баары тозулуп
Тизгиндин баары үзүлүп,
Тон тозулуп электей,
Томуктай болгон курган баш
Жошолоп салган челектей...»

Же ошол жалпы согуштан кийинки анын жыйынтык картиналарынын айрым көрүнүштөрү:

... «Ок жуткуруп окшутуп,
 Тинтүүр менен түрткүлөп
 Бекиген окту кошшутуп,
 Сом этине калды деп,
 Чыкпай туруп алды деп,
 Аштар алып колуна
 Тилип жаткан андан көп.
 Кол-аягы сынганды
 «Былк этпе кыйшык бүтөт» —
 деп,

Шакшак жонуп даярдап,
 Тай мөңкүткөн эмедей
 Минип жаткан сандан көп.
 Баланча жаман жатыр деп
 Мал болобу, болбойбу,—
 Биле албадым такыр деп,
 Кабар берип калкына
 Келип жүргөн андан көп,
 Учкаштырып кай бирөөн
 Желип жүргөн сандан көп,
 Шалактатып өңөрүп,
 Өлүгүндү алгын деп
 Берип жүргөн андан көп...»

Жогорудагы саптардан даана көрүнүп тургандай бул вариантта жалпы уруш, уруштан кийинки колдун көрүнүш абалын баяндаган картиналар сыяктуу өтө жалпылык маанидеги элестер да айрым индивидуумдардын абалы, конкреттүү сүрөттөөлөр аркылуу көз алдыга реалдуу тартылгандыктан анын таасир берүү күчү өтө зор. Бул варианттагы көп кырдуу турмуш көрүнүштөрүнүн өтө чеберчилик менен көркөм баяндалып, эң таамай жана жанга жагымдуу эстетикалык рахат берерлик даражада тартылган таасирдүү элестери, каармандардын кылдаттык менен иштелип чыккан портреттери кыргыз тилинин байлыгына, көркөмдүк күч-кубатынын чексиз экендигине айгыне болуп турат.

Сагымбай Орозбак уулунан жазылган варианттын баалуу жактарынын бири — мындан элибиздин өткөндөгү көз-караш түшүнүктөрүн, үрп-адатын, турмуш-абалын изилдөөдө эң бай материал табууга боло тургандыгында. Вариант айрыкча кыргыздын үрп-адатын, салттык эрежелерин кеңири баяндайт. Той, аш, кыз узатуу, кудалашуу ж. б. сыяктуу эл арасында кеңири жайылган толгон үрп-адаттык көрүнүштөр эң майда ритуалдарына чейин толук сүрөттөлгөн учурлар көп. Керек деген адам элдин эң эски салттык эрежелеринин изин, байыркы көз-караш түшүнүктөрүнүн калдыктарын кеңири жолуктура алат. Чынында бул вариантты кыргыз элинин көп доорлордогу үрп-адат, салттык түшүнүктөрүнүн атайын топтолгон жыйындысы дешке толук негиз бар. Кыскасы бул варианттан илимдин бир эле тармагынын эмес, бир нечелеген тармактарынын өкүлдөрү үчүн эң зарыл маалыматтар табылар эле. Мисалы, андан элибиздин тилин изилдөөчүлөр, адабиятчылар, тарыхчылар, этнографтар, философтор, географтар изилдөө үчүн эң бай материалдар табары шексиз.

«Манастын» Сагымбай Орозбак уулунан жазылган вариантында башка варианттар сыяктуу эле башкы идея — патриотизм, эл

таламын коргоп, ички жана сырткы душмандарга каршы күрөш. Бул башкы теманын ачылышында эпостун традициялык ар бир эпизоду өзүнчө мааниге ээ. Мисалы, сырткы баскынчылардан кордук тарткан элдин өз эркиндиги үчүн күрөшү эпостун башталыш эпизоддорунда биринчи планга коюлуп сүрөттөлсө, ата-бабанын туулуп өскөн жерин душмандан бошотуу максаты Манастын Ала-Тоого жүрүшү, элдин Алтайдан өз жерине көчүп келиши сыяктуу окуяларда даана берилет. Ошондой эле «Көз камандар окуясы» бир тилек үчүн элди баш коштурууда ички душмандардын канчалык зыянын баяндаса, «Чоң чабуул» эң алды менен коркунучтуу душманга каршы туруу, эл башына келер азаптын алдын алуу максаттарына арналат. «Көкөтөйдүн ашында» кыргыздарды элге таанытуу, анын атак-даңкын көтөрүү максаты алдыга коюлса, Нескаранын Манаска каршы келиши, он бир дуудунун көп кол менен кыргыздарды чапмак болушу баскынчыларга каршы күрөштүн түрдүү этаптарын баяндайт жана «Чоң чабуулдун» себептерин даярдайт. Жалпы эле варианттагы ар бир чоң жана кичине окуянын ушул сыяктуу өзүнчө аткарган милдети, башкы идеянын баяндалышында алган орду бар. Баатырлык салтты даңазалап, патриоттуулуктун эң сонун үлгүлөрүн берүү эпостун бардык окуялары үчүн бирдей таандык, эң алгачкы окуялардан тартып акыркы кортундуга чейин дайым көз алдыга тутулган негизги нук. Бул идеяны 9 жашар Манастын:

«Коркуп жүрүп бирөөдөн
Мен короого малды жыйбадым,
Жалынып жүрүп бирөөгө
Мен жайытка малды
жыйбадым», —

кор болуп жан баккандан көрө эркиндик үчүн күрөшүп өлгөн артык:

«Арбытып айыл жыяйын,
Аманат жанга бир өлүм
Намыс үчүн кыяйын», —

деп бел байлаганынан, же ошол эле Манастын он бир жашында Эсенкандан корккон атасы Жакыпка:

«Коркуп жүрүп кор болуп
Корлукка көнгөн экенсиң», —

деп нааразы болушунан, кийин баралына толгон баатырдын толуп жаткан эл пайдасы үчүн иштелген иштеринен даана көрүүгө болот.

Эл таламын коргоп күрөшкөн баатырдын иши туура экендигин белгилөөдө Сагымбай атайын ык катары душмандардын өкүлдөрүнүн моюнга алууларын кеңири пайдаланып, ошол аркылуу оң каармандын элесин дагы тереңдетип, шаңдуу кылып берүүгө жетишет.

Мисалы, Манас менен беттешкен баатырлардын белгилүүлөрүнүн бири Нескара биринчи эле жолугушууда баатырдын сүрүнө бет бага албай:

«Кабылан жолго жатарбы ай,
Катыларга катылбай
Кадемим минтип катарбы ай.
Жолборс жолго жатарбы ай,
Жолугарга жолукпай
Жолум мындай катарбы ай», —

деп эсепсиз көп колун таштап качып жөнөйт. Өз ишинин тууралыгына ишенген, ата мекенин ээлеп алган душмандан бошотууга бел байлап аттанган элдин шаңы, сүрү кытайдын Сары аяр аттуу аярынын Акунбешим ханга айтып турган сөздөрү аркылуу эң элестүү берилген:

«Эбин—чагын журт күтүп
 Эл көрө элек экенбиз,
 Эрегишип урушуп
 Эр көрө элек экенбиз,
 Ала мөңгү бел ашып
 Тоо көрө элек экенбиз,
 Айгайлашып урушуп
 Жоо көрө элек экенбиз,
 Ат арытып сапардан
 Жол көрө элек экенбиз,
 Арбын черүү, улуу топ
 Кол көрө элек экенбиз,
 Ар тараптан арбыган
 Эл көрө элек экенбиз,
 Агып-ташып каптаган
 Сел көрө элек экенбиз.
 Айтканынан кайтпаган,
 Ажалдан башын тартпаган
 Эр көрө элек экенбиз,
 Өпкө чайкап, кан ичип,
 Өт көрө элек экенбиз.
 Өзөн күйүп туташкан
 Өрт көрө элек экенбиз,
 Башыбыздан ар ишти
 Өткөрө элек экенбиз,
 Ат көтөрбөй пил минген
 Жөө көрө элек экенбиз,
 Көпкөк темир кийинген
 Дөө көрө элек экенбиз,
 Мунарадай зуңкуйган
 Бой көрө элек экенбиз,
 Бузукчулук урушкан
 Той көрө элек экенбиз.
 Сакал менен мурутту
 Тереби деп ойлоймун,
 Сазаыйңды колуңа
 Береби деп ойлоймун.
 Алеңгир жаа, сыр жебе
 Кереби деп ойлоймун,
 Аркабыздан аз күндө
 Келеби деп ойлоймун».

Манас баатырдын ажыдаардай сүрү, алп кара куштай айбаты так ушул өз ишинин тууралыгына көзү жетип, оң иш үчүн бел байлагандыгы менен шартташкан. Элдин таламын жактап, туура иш үчүн башын тигүү Манастын күчүнө күч кошуп, аны жеңилбес баатырга айлантат, өз эли эле эмес, аны душман лагериндеги калыс, туура адамдар да колдойт. Ошон үчүн Манастан күчү, эрдиги жактан кем

болбогон Коңурбай жалтак, негизги куралы катары баатырлык салттын эрежелерине таянган ачык күрөштү эмес, амал-айланы, арамзаадалыкты пайдаланат. Туура иш үчүн күрөшкөн кыргыздардын ар бир азаматы — баатыр, бири көпкө татыйт.

Жомокто баатырлык, патриоттукка байланышкан негизги идеядан башка да адамгерчиликти жогору баалап, акылмандыкты даңазалаган, чебер уз, сарамжалдуулукту үлгү катары көрсөтүп, калыстыкты, карапайымдыкты мактаган ж. б. толгон элдик сонун идея-түшүнүктөр кеңири баяндалат.

Эл иши үчүн башын сайган чексиз баатыр Манастын, чебер уз, акылман жана сарамжалдуу, эл баатырынын чыныгы жардамчысы Каныкейдин, калыс жана жөн билги кары Бакайдын жана башка эпостогу көптөгөн эл сүйгөн каармандардын образдары бүгүнкү күнгө чейин өз маанилерин жоготпогон жана жаштарга тарбия берип, оң иштин үлгүсүнө тарбиялоодо кеңири пайдаланууга мүмкүн болгон элестерден.

* * *

Сагымбай Орозбак уулунан жазылган вариантта жогоруда кыскача мүнөздө эскертилгендер сыяктуу эң сонун ийгиликтери болуу менен бирге эле атайын көңүл бурууну талап кылган орчундуу кемчиликтер да бар. Алардын катарына «Манас» жомогунун традициялык сюжетине жатпаган айрым эпизоддорду, ислам дининин таасирин жана айрым пантюркисттик маанидеги ой жорууларды көргөзүүгө болот.

Сагымбай элди көп аралап, көптү көргөн жана көптү уккан, бир эле жолу уккандарын жадысында так сактаган, кыргыздардын тарыхына, өткөн турмушуна дайыма кызыккан адам болуптур. Жомокчуну жакшы билген адамдар ал адамдын айрыкча санжыраны мыкты билгендигин эскеришет. Укумдан тукумга сакталып айтылып келе жаткан жомоктун материалдарына чындык фактылар катары ак пейил менен толук ишенген жана эл арасындагы улама-санжыра катары белгилүү болгондорду да турмушта болгон болумуш деп кабыл алган манасчы жомокко тарых мамиле кыла билгени менен уккандарын эч ылгоосуз өз вариантында пайдалана берген. Муну менен ал сүйгөн чыгармасын толуктап, кеңейтип тактап жатам деген ишенимде болгондугу шексиз.

Жомокту «толуктоо» өз негизинде терс көрүнүш эмес, тескерисинче бардык эле эл акындары жана жалпы элдик чыгармалардын жаратуучулары үчүн мүнөздүү, мурдатадан кабыл алынган салт. Ушул салтка таянып ар бир жомокчу эпостун сюжетин өз күчүнө жараша байыткан, мурдатадан бери келе жаткан сюжеттик линияны сактоо менен аны жаңы деталдар аркылуу толуктаган, эски чыгарманы өз доорунун, учурунун чыгармасына айландырган. Эпостук чыгармалардын түрдүү тарыхый формацияларды басып өтүп, түрдүү коомдун адамдарын тейлеген, эстетикалык рахат берген, идеологиялык курал катары кызмат кылган касиети, эпостун жандуулугу так мына ушул өзгөчө абал менен байланышкан. Жандуу чыгарма болгон эпосту мындай зарыл болгон толуктоолорсуз, жашартып, жаңы маани, күч-кубат берип турган ысык кансыз көз алдыга келтирүүгө да мүмкүн эмес. «Манас» жомогундагы элибиздин тээ байыркы доорлорго таандык болгон абалы, көз караш түшүнүктөрү менен

катар кечээ жакынкы учурларга тиешелүү болгон маалыматтардын аралаша келип турушу мына ушул абал менен шартташкан. Бирок, мындай «толуктоолор» өз чегинен ашпас керек жана эң негизгиси эпостун мурдатан келе жаткан идеялык багытына карама-каршы келбөө зарыл, тескерисинче эпостун негизги идеясынын тереңдеши, так ачылышы үчүн жардам берип, шарт түзүп туруусу милдет. Ошондо ал толуктоону эл толуктоо дебейт, эпос «өзгөрүүгө» учураганы сезилбейт, бүт эл тарабынан бир бүтүн чыгарма катары кабыл алынат.

Сагымбай манасчынын вариантында айрым деталдык толуктоолордон башка, бүтүн эпизод кошулуп айтылуу да орун алган. Ал жомокко киргизген Манастын түндүккө жортуулу, Мекеге барып ажы болуп келүүсү сыяктуу эпизоддор «Манастын» сюжетиндеги мурдатан бери келе жаткан кеңири белгилүү традициялык окуяларда жок жана идеялык багыты жактан жомоктогу негизги максатка карама-каршы турат. Сагымбайдын жомокко өзүнөн мурдагылар айтпаган жаңы окуялар кошуп айтуусуна ал өзү тирүү кезинде эле эл каршы болуп, айрым кары адамдар ага сен «Манасты» бузбай, кошумчалабай, таза айткың деп эскерткен учурлары да болгондугун Ыбырайым Абдырахманов атайын белгилейт. Ушул фактынын өзү эле элдин өкүлдөрү өзү сүйгөн чыгармасынын тазалыгы үчүн дайым күрөшүп келгендигинин жана талантына, эл арасындагы кадыр-баркына карабастан ар бир жомокчудан жомокту булгабоону талап кылгандыгынын ачык далили.

Биз билген маалыматтарга караганда Сагымбай мусулман динине ишенген жана анын өзү билген эрежелерин так аткарган адам болгон экен. Бул абал анын жомокко дин ишенимин башкаларга караганда көбүрөөк киргизүүгө аракеттенишине алып келген. Кеп жомокто жалпы эле «кудай» деген сөздүн орун алгандыгында эмес, кудайга сыйынуу ритуалдарынын, айрым диндик ишенимдердин жомоктон орун алышына эч ким каршы болбойт, тескерисинче мындай түшүнүктөрсүз жомок жомок болуудан калар эле да, анын эл турмушун туура чагылдыруу касиетине шек келер эле. Жомок эл турмушун туура чагылдыруу үчүн ошол эл эмнелерге ишенгенин, кандай үрп-адаттык эрежелерди пайдалангандыгын, ал гана турмак жокко ишенүү, чектелген түшүнүк сыяктуу чабал жактарын да бурбай баяндоосу зарыл. Ансыз элдик чыгарма элдик болуудан калат.

Ислам дининин тагы «Манастын» ар бир вариантында бар, ал гана турмак чынында ар бир варианттан бир эле эмес, бир нечелеген диндик түшүнүктөрдүн тагын байкоого болот. Мисалы, тотемдик түшүнүктөрдөн тартып, фетишизм, шамандык көз караштарга чейинки диндик ишенимдердин издери бардык дээрлик варианттардан жолугат. Адат катары жомокто бир дин менен экинчи диндин арасына чек коюлбайт, тээ байыркы диндик түшүнүктөр менен кечээ жакынкы ишенимдер аралаш айтыла берет. Айрыкча шаман дининин түшүнүктөрү менен ислам дини көп учурда бири-биринен айырмасы жок катары берилет. Мисалы, мазарды таюу, ай туякка ак боз бээ чалуу менен катар ата-бабанын арбагын негизги колдоочу күч катары түшүнүп табынуу да, ошол эле учурда кудайга кайрылуу адаттагы көрүнүш. Башка варианттар сыяктуу эле Сагымбайга таандык вариантта да ушулардын баары бар. Бирок, Сагымбайга таандык вариантта ислам көбүрөөк орун алган, ал гана эмес капырларга кайрылып аларды мусулман болууга чакыруу сыяктуу ислам-

ды үгүттөө учурлары да кезигет. Дин, анын ичинде ислам дини Сагымбайга чейинки манасчылардын варианттарында да бир топ орун алгандыгына (мисалы, эпостун В. В. Радлов жазып алган үлгүсү) карабастан, исламды үгүттөөнү негизинен Сагымбайдын жеке «табылгасы» дешке болот.

Сагымбай Орозбак уулу эң көп адамдар катышкан чоң масштабдагы согуштарды баяндоону жакшы көрөт. Натыйжада анын вариантында чечүүчү мааниге ээ болгон салгылашуулар эле турмак, тийип-качты мүнөздөгү анча чоң эмес согуштарга деле бир нече жүз миңдеген адамдар катышып, «Найзанын учу жылтылдап, аскердин башы кылкылдап, жер союлуп былкылдап», «тууну тууга урдуруп, айгай кулак тундуруп» турат. Сагымбай сүрөттөгөн согуштарга эң көп сандаган адамдар эле эмес, бүгүн бизге бир тобунун аты белгилүү болсо, көбүнүн аты белгисиз болгон элдер, алардын көптөгөн өкүлдөрү катышат. Мисалы, кыргыздардын өз эркиндиги, көз каранды болбостугу үчүн жүргүзгөн күрөштүн ар бир этабында аларга казактар баш болгон түрк тилинде сүйлөгөн элдер жардам беришет, союздаштар катары бирге аракеттенишет. Мындай согуштардагы ураан да жалпы, максат да бир болуп берилиши табигый иш. Эки же бир нече элдердин бирине бири жардамдаш, талапташ болушу тарыхта кенен учураган, кубаттоону гана жолуктуруучу эң сонун көрүнүш. Биз айталы деген ой анда эмес. Сагымбай ошол бири-бирине жакын турган, танапташ жашашкан элдердин тилектештигин баяндоодо кээде экинчи чекке өтө качып кетет да, жакшы тилекти чегинен ашырып жиберип бузуп алат. Анын вариантындагы түрк тибиндеги элдердин кытай, калмак баскынчыларына каршы жүргүзгөн күрөшү айрым учурларда кыргыздардын гегемониялыгы менен түрк элдеринин ынтымакташуусу маанисиндеги кээ бир ой жоруулар менен булганып кетет.

Сагымбай Орозбак уулунун вариантына таандык болгон терс көрүнүштөр канчалык орчундуу болсо да, жомоктун артык касиеттерин жокко чыгара албайт жана анын элдик идеясын буруп жиберерлик күчкө ээ эмес. Ошон үчүн аларды жомоктун элдик духуна карама-каршы келген элемент мүнөзүндөгү мүчүлүштөр катарында баалоо туура. Сөздүн чын-чынына келгенде Сагымбайдын жомокко киргизген кошумчалары жомокко сиңип, анын окуялары менен алынышып кеткен эмес, тескерисинче чыгарманын идеялык багытын белгилей турган негизги окуялардан бөлүнүп, сюжеттик линиядан тышкары турат.

«Манасты» изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде Сагымбай жана анын варианты жөнүндө сөз болгондо адат катары ал варианттын мыкты касиеттери — терең элдик идеясы, көркөмдүгү, окуяларынын байлыгы жана башкалар жогору баалануу менен кемчиликтери да эске алынат, ошону менен бирге ар бир окумуштуу мындай кемчиликтерди кетирүүнүн себептерин ачуу далалатын да көрүшөт. Бирок, басымдуу көпчүлүк учурда негизги күнөө Сагымбайдын өзүндө эмес деген ой берилет. Мисалы, «Манастын» көрүнүктүү изилдөөчүлөрүнөн болушкан Мухтар Ауэзов, Калим Рахматуллин Сагымбайга жомокту жаздыруу учурларында улутчулардын таасири тийгендиги жөнүндө эскеришет. Ыбырайым Абдырахманов өз эскерүүлөрүндө айрым адам аттарын да атайт. Бирок, изилдөөчүлөр болсун, башка жөн адамдар болсун эч жерде конкреттүү факты келтиришпейт. Ошон үчүн айрым изилдөөлөрдөгү Сагымбайга четтен тийген таасир

жөнүндөгү пикирлерди аныкталган факты катарында эмес, жоромол, бүшүркөө катарында баалоо жөн. Колдо болгон маалыматтарга караганда Сагымбайды момундай айт деп тапшырма берген факты жок. Демек, кандайдыр өтмө катар, кыйыр маанидеги таасир болбосо, тикеден тике таасир жөнүндө сөз да болууга мүмкүн эмес. Ал эми Сагымбайдын вариантындагы терс көрүнүштөрдүн орун алышына себепчи болгон түрткү жөнүндө сүйлөө зарыл десек, биздин оюбузча, эң алды менен жомокчунун керт башындагы караңгычылыкты, ошол шарттагы жалпы деңгээлди эске алуу оң болор эле да, андан кийин гана жыйырманчы жылдардагы тарыхый шарт, кандайдыр кыйыр маанидеги таасирлер, жомокчунун айрым уккандарын чын-төгүнүнө жетпей туруп пайдалануу далалатын көрсөтүүгө өтүү алда канча туурараак болмокчу. Бул иште өз элин чексиз берилип сүйгөн, анын басып өткөн тарыхый жолу, табылгалары, ийгиликтери менен чын пейилден сыймыктанган манасчынын жалпы деңгээлинин төмөндүгүнө, көз карашынын чектелгендигине байланыштуу фактыларды туура баалай албай, ыйык патриоттук сезимди куру намыс, жалган патриотизмге айлантып алуусу, натыйжада жомоктун традициялык материалдары баяндагандарга ыраазы болуп алымсынбай, Манас баарын жеңди, баарынан жогору турат, баарынан кыйын деп көрсөтүүгө аракеттенүү далалатынын болушу да толук ыктымал. Келгин чын-чынына келгенде өтө баамчыл, логикасы күчтүү адамдардан болгон Сагымбайдын Манасты баарын жеңген, жадаса исламды үгүттөөдөн да куру калбаган адам катары сүрөттөөгө батынуусун кандайдыр башка бир себептер менен түшүндүрүү да кыйын. А балким Сагымбайдын бүтүн кыргыздарга ыйык эсептелген жомогу «Манасты» өз каалоосунча кошумчалар киргизип, көз көрүнөө жеке менчиги катары мамиле кылууга батынып дити барышына анын эл арасындагы өзгөчө атак-даңкы, зор кадырга ээ болуусу, талантынын күчүнө ишенип менменсинүү өзүнчө себепчи болуп, таасирин тийгизип жүрбөсүн? Мүмкүн бүгүнкү күнгө чейин окумуштуулардын көз жаздымында калып келе жаткан жалпы эле жомокчулардын басымдуу көпчүлүгүнүн чыгармачылыгына таандык атайын белгилердин, себептердин болушу да ыктымал. Мындай закон ченемдүүлүк колдо болгон варианттарды бүт изилдеп чыгуу аркылуу гана белгилүү болор эле. Кыскасы бул маселеде дагы тактоону талап кылган суроолор али көп. Терең изилдөөлөрдү талап кылган чоң-чоң проблемалык маселелер гана турмак Сагымбай, анын варианты жөнүндөгү эң жөнөкөй пикирлерди айтуу үчүн да кээде колдо болгон маалыматтарыбыз жетишсиздик кылат, айрым учурда биз билгендер бири-бирине карама-каршы. Жадаса Сагымбай кат билгенби, жокпу деген суроого колдо бар маалыматтар түрдүүчө жооп беришет. Мисалы, К. Рахматуллин жомокчунун араң окуй алганын, бирок, өзү жаза албагандыгын эскертсе, Ыбырайым Абдырахманов түрдүү китептерди көп окуучу дейт. Бул сыяктуу карама-каршы маалыматтардын бирине ишенүүгө, экинчисине ишенбей коюуга негиз жок. Чындык бир эле эмес, бир нечелеген маалыматтарды талдоодон, дагы кеңири материалдар топтоодон, терең изилдөө жүргүзүүдөн гана келип чыгары шексиз. Белгилүү жомокчу жөнүндө так билгендерин айтып берген ар бир адам анын чыгармачылыгына, андан жазылган вариантка байланыштуу болгон чоң-чоң проблемалардын чечилиши үчүн зор көмөк көрсөткөн болор эле. Бул багыттагы толуп жаткан суроолорго жооп табуудагы эң негизги таяныч боло турган Сагымбайдан жазы-

лып алынган кол жазмалар да толук эмес. Айрым кол жазмалардын түп нускасы жоголуп кетип, көчүрмөлөрү гана калган. Ал көчүрмөлөрдүн түп нускага канчалык даражада так келери белгисиз. Биз билген маалыматтар боюнча эл арасында ушул күндөргө чейин Сагымбайдан жазылган варианттын кол жазма түрүндөгү көчүрмөлөрү кеңири тарап жүрөт. Балким ошол кол жазмалардын ичинде жеке эле көчүрмөлөр гана эмес, түп нуска болушу да мүмкүн. Анткени, айрым маалыматтарга караганда ошол жомокту жазып жатканда эле түп нуска жоголуп кетип, кайра жазган учурлар болгон экен. Илим изилдөө иштери үчүн түп нуска эле эмес, ошол эл арасында сакталып жүргөн көчүрмөлөрдүн да мааниси бар. Аларды салыштыруу аркылуу айрым учурларды тактоого болор эле, ал эми өчүрүлүп калып, азыр тактоого мүмкүн болбой жаткан айрым сөздөрдү, же саптарды аныктоодо көчүрмө сөзсүз чоң мааниге ээ болору шексиз. Мына ушуларды эске ала Сагымбайдын вариантын сактап жүргөн адамдар иштин жалпы кызыкчылыгы үчүн колдорундагы кол жазма жөнүндө Кыргыз ССР илимдер Академиясынын тил жана адабият Институтунун «Манас» секторуна билдирсе жакшы болор эле.

Жогорудагы жалпы жондотуп айтылган бирин-эки ойлордо Сагымбай Орозбак уулу жана андан жазылган вариант жөнүндөгү айрым алгачкы, жөнөкөй маалыматтар берилди. Өзүнүн эң сонун көркөмдүк касиети менен өзгөчөлөнүп турган бул вариант жана ошол вариантты аткарган адам жөнүндө кеңири пикир терең изилдөөнүн натыйжасында жаралган көлөмдүү илимий эмгекте гана толук айтылышы мүмкүн экендиги шексиз.

* * *

Окуучуларга сунуш кылынган жомоктун бул үзүндүсү — Сагымбай Орозбак уулу айтып жаздырган вариантын башталышы. Китепке жомоктун Манас баатырдын тегинен кабар берген кара сөз түрүндөгү кыскача маалыматтан тартып жаш баатырды хан шайлоого чейинки окуялар киргизилди. Буга карап бул китепти шарттуу түрдө Сагымбайдын вариантынын биринчи китеби дешке болор эле. Шарттуу дегенибиз адатта жомок томдорго бөлүнүп айтылган эмес, окуялардын ирети менен гана аткарыла берген. Эл жомокчудан бул же тигил эпизодду аткарып берүүнү өтүнгөндө ошол чоң окуянын атын аташкан. Мисалы, «Көкөтөйдүн ашын» Алмамбет менен Чубактын жол талашканын ж. б. Албетте жомокту бастырып чыгууда да ошол көндүм ыкты пайдаланып, ар бир окуяны өзүнчө бастырса туура болор эле. Бирок, окуялардын көлөмү бир кылка эмес, айрым окуялар эң узак (мисалы: «Чоң чабуул»), айрымдары ага салыштырганда көлөм жактан өтө эле кыска. Демек, эпизод боюнча жарыяланганда бир китеп абдан чоң, экинчисинин көлөмү кичине болуп калар эле. Ошон үчүн окуяларды жомокчунун өзү кандай айтса ошол калыбында ирээти менен жайгаштырып, бирок, мүмкүн болгон учурда бир окуяны бүт өзүнчө берүү, жок андай мүмкүнчүлүк болбой калганда ушул биринчи китептеги сыяктуу бир нечелеген майда окуяларды бириктирип жарыялоо туура го деп эсептедик.

Бул китепке киргизилген окуялар жомокчудан 1922-жылы К. Мифтаков, Ү. Абдырахмановдор тарабынан жазылып алынган.

Тагыраак айтканда кол жазманын 1—3-беттери К. Мифтаков, калгандары Ы. Абдырахманов тарабынан жазылган.

Китеп басмага кеңири калайык окууга ылайыкталып даярдалгандыктан андай бастырып чыгаруунун алдына коюлуучу талаптарга жооп бергендей болуп иштелди, бирок текст жомокчунун өзү кандай айтып жаздырса так ошол калыбында кийлигишүүсүз, б. а. тексттеги сөздөрдү, ыр саптарын оңдоого, орун алмаштырууга, бир сөздүн ордуна башка сөз пайдаланууга жол коюлбай, эч өзгөрүүсүз, так берүү далалаты көрүлдү. Ырас, окуялардын аягында кезиге турган мусулман динине байланыштуу ой жоруулар, Сагымбайдын арыздары зарылчылыгы жок болгондуктан алынып салынды жана текст араларынан редакторлук максат менен кээде айрым ыр саптарын кыскартууга жол берилди. Ошондой эле Манастын түндүккө жүрүшү, Мекеге барышы сыяктуу окуялар да мындан кийин басылып чыгуучу бөлүктөрдөн орун албашы шексиз. Бул вариантты бастырууда андагы айрым терс көрүнүштөрдү кыскартуу Сагымбайды оңдоо, жаман нерсени жакшы кылып көрсөтүү эмес, тек, элге элдик жомоктун өз текстин тартуулоо максаты.

«Манас» секторунун алдына койгон негизги максаттарынын бири колдо болгон варианттардын бардыгын дээрлик ирээти менен өз-өзүнчө бастырып, элге тартуулоо, басылып жаткан чексиз байлыкты кеңири калкка жеткирип тааныштыруу. Мына ошондо гана коомчулук активдүү катышып, жомокту изилдөө иши да алдыга алда канча тез жылат деген үмүттөбүз.

Сагымбай жомокчу жөнүндө болсун, башка ар бир кичине жана чоң манасчылар жөнүндө болсун өз билгендерин ортого салып, бизди кабардар кылган улуу, кичүү ар бир адам чоң алкышка татыктуу болоор эле.

Элибиздин уулу мурасы «Манас» боюнча пикирин айткан, аны изилдеп үйрөнүүгө көмөкчү болуп ат салышууну каалаган адамдарга алдын ала ыракматывызды айтабыз. Пикир алышууну каалагандар үчүн биздин адресибиз: Фрунзе шаары, Кыргыз Илимдер Академиясы, тил жана адабият Институтунун «Манас» сектору.

С. МУСАЕВ

М А З М У Н У

Ч. Айтматов. Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу	7
Манас	15
Жакып, Чыйырды, Бакдөөлөт үчөөнүн түш көргөнү	22
Манастын туулганы	49
Манастын туулганына той кылганы	73
Манаска ат коюу	85
Манастын балалык чагы, Жакып өзүнүн Ошпур деген койчусуна	
Манасты алып барып бергени	89
Манас Эсенкандын жиберген тыңчыларын жайлаганы.	152
Жакыптын агасы Байдын баяны	171
Нескара менен Манастын урушу	193
Манас жолдоштору менен салбырынга барганы	233
Манастын хан шайланышы	261
Айрым сөздөрдүн түшүндүрмөсү	274
С. Мусаев. Сагымбай манасчы жана анын варианты жөнүндө	278

По варианту
Орозбак уулу Сагымбай

М А Н А С

Э п о с

К н и г а I

(на киргизском языке)

г. Фрунзе, издательство «Кыргызстан»

Редактор

Ж. Жапиев

Оформлиениси

Т. Герцендики

Худ. редактор

И. Бульба

Тех. редактор

С. Чотиев

Корректор

Б. Самиева

Терүүгө 22/IV 1977-ж. берилди. Басууга 19/XI 1977-ж. кол коюлду.
Д—02781, мелованная № 115. Гарнитура «школьная» высокая печать.
Форматы 70×108¹/₁₆, 18,5 физ. басма табак, 25,90 шарттуу басма табак,
18,04 учеттук табак. Тиражы 20000. (I завод — 1000.) Заказ № 260.
Баасы 3 с. 10 т.

ГСП, 720002, Фрунзе шаары, Совет көчөсү, 170.
«Кыргызстан» басмасы.

720461, ГСП, Фрунзе 5, Жигули көчөсү 102. Кыргыз ССР Министрлер
Советинин басма, полиграфия жана китеп соода иштери боюнча
Мамлекеттик Комитети. Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы
Кыргызполиграфкомбинаты.